

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184526

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—67—11-1-68—5,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. 5181.48

Accession No. P. Q. 51891

Author रामानुजाचार्य

Title वेदायसंग्रहः 1924.

This book should be returned on or before the date last marked below.

REPRINT FROM THE PANDIT.

॥ श्रीः ॥

वेदार्थसंग्रहः ।

वेदान्तप्रकरणग्रन्थः ।

श्रीभाष्यकारेण श्रीदिमता भगवद्रा-
मानुजाचार्येण प्रणीतः ।

सत्संप्रदायाचार्यपण्डितस्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि ।
वेदव्यासापरनामधेयश्री ६ सुदर्शनसूरिप्रणात-
तात्पर्यदीपिकाख्यव्याख्यया संवलितः ।

स. सं. पं. स्वा. श्रीराममिश्रशास्त्रिणा संशोध्य मुद्रितः ।

VEDARTHA SAMGRAHA

WITH THE GLOSS CALLED TATPARYADIPIKA

BY SUNDARSANASURI

BY S. SUM. P. S. RAMA MISRA SASTRI

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

PUBLISHER : DR. JAGANNATH PRASAD M. B. B. S.

PROPRIETOR E. J. LAZARUS & CO.'

BOOKSELLERS AND PUBLISHERS.

52, Benares Cantt.

PRINTER—SHIVA RAMA PROPRIETOR THE NATIONAL PRESS

52, BENARES CANTT.

SECOND EDITION 1924

ALL RIGHTS RESERVED.

कारयाम् ।

दी नेशनल प्रेस-नामकमुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

मिति न किञ्चिद्वशिष्टं विशिष्टं येन ग्रन्थारम्भः सफलस्सम्भाव्येतापि । मोक्षस्य घण्टापथस्वरूपो भक्तिमार्गस्तु स्ववर्णनियता-
 चरणप्रदर्शनपुरस्कारेण सम्यगवगमितो बकुला* भरणमुनिभिः । ते हि
 युगहासानुरूप्येण चतुर्थवर्णे स्वजनिमवलम्ब्य (शूद्रयोनावहं जातो
 नातोऽन्यद्वक्त्रमुत्सहे) इति सनत्सुजातीये विदुरोक्त रीत्या कार्य-
 विशेषप्रसाधनाय स्वपरिगृहीताद्विजयोन्वयनुसारेण देवाक्षराण्य
 संगिरमाणा दध्मोघृतमिव सस्मृतीतिहासपुराणानां सशिरस्कवेदानां
 भवान्तपधिगतज्ञानतया वा भगवद्वतारतया वा, प्रातिमप्रतिमान-
 भासितार्थतया वा सारमुन्मथ्य सुप्राचीनद्राविडभाषयैवोपनिषद्वन्धुः ।
 ता हि भवभयामितताः सारमादित्समानाः सुखमासेचन्ते,
 अभिदधते च द्राविडोपनिषदः इति तामिरमूमिमिर्वेदार्थनिष्कर्षणमुखेन
 जिज्ञासवो द्विजाः, अद्विजाश्चोपकारमुपयापिताः । तथाऽपि बोधायनी-
 यवृत्तेरतिविस्तरेण प्रिलोपात्-टङ्काचार्यनिर्मितवाक्यग्रन्थस्याविस्तर-
 तया, द्रमिडा†चार्यभाष्ये चाधुनिकीनां शङ्कराचार्य-यादवाचार्य-भा-
 स्कराचार्यादिभिः स्वमत्युत्प्रेक्षितानामनल्पसार-युक्तीनामनिराकरणाद्
 द्राविडोपनिषदां चातिप्राचीनभाषानिबद्धतया सर्वानुपकारकत्वाद्
 वेदार्थसंग्रहं नाम ग्रन्थं जग्रन्थुराचार्याः । तदिदं ग्रन्थरत्नं प्रथमतो-
 निर्माय आचार्यास्तस्य याथार्थ्यनिर्णयाय वेङ्कटाद्रिनार्थं भगवन्तं
 विष्णुमर्षयाञ्चक्रुः—यथोक्तं टीकाकृतैव—श्रीभाष्यकृदुपन्यस्तो यः
 श्रीशैलपतेः पुरः । वेदार्थसंग्रहस्यास्य कुर्मस्तात्पर्यदीपिकाम् ॥ इति,
 स च भगवानस्य ग्रन्थरत्नस्य साक्ष्ये प्रत्यक्षतामाप इत्यलौकिकममं

* बकुलाभारतपदेन श्रीदशरथकोपाचार्याविवक्ष्यन्ते, तेहि भगवतः
 श्रीकृष्णस्यतेनाहं ब्रुवपात्रेव श्रीनिवासेन वाग्मतम् । योषामि रक्षितं
 लोकं पाप्मना कलिनेरिहन्तम्—इति श्रीभागवतोक्तरीत्या भगवत्पाद-
 परिषद्विमुखे पृथ्वीपरिषद्वे जाने दद्यादिनाम्यतीत्यं वसुपेदिरे
 रचयान्चक्रु इव बहस्रगीतीः सर्वशास्त्रार्थसारगर्भा अतिप्राचीनतामिल-
 पद्माव्यवभाषयेति ॥

† द्रमिडभाष्यं तु सुप्राचीनमेतेभ्यः कृत एव शाङ्करोपनिषद्भा-
 ष्ये ब्रुवनाद्येऽपि च नम्रतवपुररचितम् ।

‡ इदमनर्थकारतावाभिधानं प्राचास्येहवा ।

व्यापारमवलोक्य तदानीन्तनैरमत्सरैराचार्यैः श्रीहरामानुजाचार्याः ब्रह्म-
सूत्रेषु भाष्यनिर्माणाय भूशमभ्यार्थिषत । तेऽपि चासेतुहिमचलमचञ्च-
लस्वप्रचारमवकृत्सर्वदिङ् मण्डलानुपाधिवाद-मायावाद-ब्रह्माज्ञानवा-
दान् विततगहनकुहनाकषायदुर्युक्तिमर्गान् बहुशाखप्रशाखान् बौद्ध-
त्रिपक्षनिराकरणपराणां* श्वश्रूमिक्षमप्रतिक्षेपप्रायाननन्यनिरसनीयानवधु-
त्याचार्याणां प्रार्थितार्थसिद्धये प्रसेदुः ।

स्फुटमिदमेतेन यदयं वेदार्थसंग्रहः श्रीभाष्यात्पूर्वमेव ग्रन्थित इति ।
श्रीभाष्ये तत्र तत्र वेदार्थसंग्रहनामोल्लेखादनुल्लेखाच्च वेदार्थसंग्रहे
श्रीभाष्यनाम्नोऽपि चायमर्थः सिध्यति ।

यद्यपि वेदार्थसंग्रहप्रतिपाद्याः प्रतिक्षेप्याश्चार्या भगवद्भिर्यामुना-
चार्यपादैः सिद्धिप्रयेऽभिहिताः प्रतिक्षिप्ताश्च, तथाऽपि तत्रास्ति तादृ-
शोऽर्थसंक्षेपो येन तत्र परमनिपुणानामेवोपकारसंभवोनेतरेषामिति न
तेनोप्यस्य गतार्थतेत्यालोच्य जिज्ञासुजनसौकर्याय अस्यापूर्वव्युत्पाद-
कस्य ग्रन्थस्य प्रकाशने प्रवृत्तिस्साधीवसीति । आशासे च कलावपि
बलादेतेन भगवति समुत्पन्नभक्तिशेमुषीका जनाः सहसा संसारतापान्
जह्युरिति ॥

* सततकलहप्रिये यास्तां केचित् स्वयं-स्नुषे तयोरादिना गृह-
मपहाय गृहान्तरं गता तदानीमेव कश्चन भिक्षुर्भिक्षार्थी स्नुषयः
भिक्षां न दास्यामि याद्वीति प्रयुक्तः, तेन भिक्षुणा मार्गं संनिक्षिप्ता
स्वयंसाधुभिर्ज्ञोऽसीति गृहवती च तु विनीतो नेत्युवाच, तं च-
यायाहि गृहमिरयुदितवती च तु समुत्पन्नाधिकतृण्यतदभ्यर्चनया तथा
वाक्येव पुनर्गृहभागततदा वा स्वयं-स्नुषो गृहं यावदधिकि-
वती सा भवती यया ह्यस्वभावातया गृहस्वाग्भक्त्या न वि-प्रि-
नाथाशमेव भिक्षुः केवलं कथान् जानुकोविमुखीकृत इवादिदुर्भीह-
जातं शरीरदुहकारमवादीत् इदं सर्वमवलोक्य समुत्पन्नाधिकभिक्षाणी
भिक्षुरिवरं तदपी, न च सा तं क्षिप्तयुक्तवतीति च स्वयमेव यातदं
प्रतीक्षे यावदासां भवत्या इति उपरुहारः । तं चैवं वदन्तं वद-
कार्यस्या चक्री वापी प्रभो भिक्षुवरं वाहि वाहि क्षमस्व स्वरस्व मा
विलम्बस्व माहं भवन्तं भिक्षां दातुं प्रत्यावर्तितवती कां विलम्ब
वसेयं चाभ्यर्त्तय, क्षिप्तुं परमकृपणकृतिमनभिजातां दृष्टिदोष-

श्रीभाष्यस्यातिगहनगामीरार्थगर्भतया तदर्थेषु बुद्धयवत-
 र्णार्थं लोकसौकर्यार्थं च वेदार्थसंग्रहमुद्देशेऽपि अन्याख्यस्यास्य
 मुद्देशे नोद्देश्यसिद्धिर्नानाम्नेतदुदितार्थातिवैदृशिकत्वावित्यनुसन्धान-
 विधाय च प्रतिपदगूनां स्वलनसम्भलणेषु वैशद्यमियं तात्पर्य-
 दीपिका स्नेहपूर्तिपूर्णा जनाज्ञानतमस्तिरस्करणाय विचित्र-
 सम्पिता । एतस्यास्तात्पर्यदीपिकाख्यव्याख्यायां रचयिता च सुप्रौढ-
 पाण्डित्योऽतिविस्तरस्वकीतिकरणधवलीकृतसर्वदिङ्मण्डलो वेद-
 व्यासापरनामधेयः श्रीदिसुदर्शनसूरिः काञ्चीनिवास्तव्यो द्राविडब्रा-
 ह्मणः—अथ च श्रीभाष्यकृतामाचार्याणां भागिनेयस्य वात्स्यकुलोद्भवस्य
 श्रीसुदर्शनगुरोः पौत्रस्य नाम्ना श्रीवरदाचार्यस्य शिष्यः ।

अयं च परमकृतज्ञोऽन्नेदमेव पर्याप्तमुदाहरणं यदसौ सर्व-
 तन्त्रस्वतन्त्रप्रज्ञोऽपि श्रीभाष्ये श्रुतप्रकाशिकां नाम व्याख्या-
 मकार्षीत्-गुरुभ्योऽर्थो यो मया श्रुतस्तमर्थं धारयितुमेष मे प्रयत्नो न*तु
 क्वावैभवव्यापनार्थं वा तर्ककार्कश्यक्रोडीकृतसर्वविपक्षपक्षदमनक्षम-
 ताप्रदर्शनार्थं वेति सन्दर्शयन् अतिप्रयासरचनीयामप्यमू टीकां श्रुत-
 प्रकाशिकां तेने, मेने च तत्त्वतस्तया, अस्ति चाल्पविस्तरा श्रुतप्रदीपि-
 कानामैतन्निर्मितैव श्रीभाष्यव्याख्या परा ।

तत्रसारनाम्नाऽपि च ग्रन्थोऽन्तेन निरम्भापि, श्रीसम्प्रदायार्थनिरूप-
 णपरः ।

* गुरुभ्योऽर्थः श्रुतः यद्वैततत्त्वप्रयुक्तैश्च योजितः ।

लौकर्याय बुभूत्सूनां संकलय्य प्रकाशयते ॥ इति तेषां ग्रन्थः ।

न केवलमेवा विनीतिरीतिः श्रुतप्रकाशिकाचार्याणां परं भार-
 तवर्षीयाणामुदारचेतसां सर्वेषासपि विदुषां यथाऽऽहुरद्वैतविद्विकारा
 मधुसूदनसरस्वतीसूरयः विद्वान्गविन्दो—यदत्र लौक्यं किञ्चित्गुरोरेव
 ने न हि ॥ यदत्रालौक्यं किञ्चित्गम्य मैव गुरोर्न हि ॥ इति ॥

तदर्थस्तु टीकाकृता श्रीनारायणीर्थविदुषैवमुपवर्णितः—अत्र ग्रन्थे
 लौक्यं बुद्धयवतं सर्ववैतन्त्र्यादकत्वादित्यर्थं गुरोरेव न ममेत्यर्थः श्रुत-
 र्थतदनुकूलतर्काणां श्रीमद्भाष्यपरस्परसाम्यसमुद्भवकत्वादिति भावः ।
 अलौक्यं भाष्यभामतीविपर्यायेऽपि कश्चिन्निरूप्यं तन्ममैव न
 गुटेरित्यर्थः । अखिलविद्याप्रवीणतार्किकशिरोमणिभट्टाचार्यरीत्यनु-
 सरणादिति भावः ॥ इति ॥

एतस्य कालेऽहं श्रीवेदान्ताचार्याणां समान एव पतोऽस्त्येषा प्रसिद्धिः—कदाचिदनुपनीतमतिमात्रबालं स्वभागिनेयं वेदान्ताचार्यं सौमादाय काञ्चीपुरपुरन्दरस्य विष्णोर्दर्शनार्थमायाता बालस्य मातुला विद्यागुरवोवादिहंसाम्बुदाचार्यास्तदानीं श्रुतप्रकाशिकाचार्याः शिष्या-
नुपदिशन्तः श्रीभाष्यार्थमासन् सन्निहिता मन्दिरे, ते च तदभ्युत्थानस-
मादरव्यापृतास्तत्र च विससजुंरध्यापनकार्यं, कुशलप्रश्नादिना कालव्य-
धाने च समुत्पन्ने कुत्राद्य भाष्यपाठः समापित इति शिष्यान्प्राभुः—
ततश्च तेभ्यः पूर्वमयममलमतिस्सुरगुरुर्वेदान्ताचार्यः—अथमसौ विषयो-
यत्र भाष्यपाठावसानमिति विषयविशेषं सहसैव निरदिशत् तदाकर्ण्य
जातपुलकाः श्रीश्रुतप्रकाशिकाचार्या आशीर्भिरमुं समययुजन्पुपुजैद्वै-
तदीयां सुमेधसो मेधां प्रतिभां च, मेनिरे च तेन बालेन भाषिगुरुणा
सनातनाविच्छिन्नसम्प्रदायसमृद्धिमिति किंवदन्ती । तेन वेदान्ताचा-
र्याणां समय एवैषां समय इति विभावयामः अयं श्रीमान् वेदान्ताचा-
र्योऽनन्तस्त्रिसूनुः श्रीदत्तोत्तारम्मागर्भजो विष्णुकाञ्च्यां दीपिकेश्वरसं-
निधौ तूलनामक०जनवासे न्युवास वैक्रमत्रयोदशशतके इत्यादि
सुस्पष्टमस्ति ।

निर्ममे च षड्विंशत्युत्तरैकशतं ग्रन्थरत्नानामिति ।

विशेषस्त्वत्रत्यो मदीयाचार्यपरिचर्यायामनुसन्धेयः ॥

एतस्य ग्रन्थस्य शोधनसमये मद्रासप्रान्तादायातमेकं द्राविडाक्षर-
पुस्तकमपरं च देवाक्षरपुस्तकत्रयमवलम्बितं, तत्रैकं सत्यसरस्वतीपुस्त-
कालयस्थमपरं च ब्रह्मानृतवर्षिणीपुस्तकालयस्थमिति त्रितयम् ।

आशासे चामुष्य सर्वस्य प्रयत्नस्य साफल्यं दरदराजकृपया अम-
त्सरेषु निरूपकेष्विति ।

पौषशुक्लैकादश्यां
बृहस्पती
सं. १९५० ।

सत्सम्प्रदायाचार्यः
पण्डितस्वामिराममिश्रशास्त्री,
वाराणसीनिवासनिबद्धप्रबुद्धसमादरः ॥
काश्यां दशाश्वमेधे अगस्त्यमुन्याभ्रमाभ्रमः ।

सन्तु नः शुभाशिवः पूर्वाचार्या इति
प्रणिहितमना भूशामन्यर्थयते ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

सटीकस्य वेदार्थसंग्रहस्य विषयसूचनिकापत्रम् ।

मङ्गलं, मङ्गलश्लोकार्थनिरूपणं, प्रसङ्गतोषादय-भास्कर-

शाङ्करमतव्यावृत्तिप्रदर्शनम् ॥

—१०—

	पृष्ठे ।	पंक्तौ
स्वपक्षसंक्षेपः ।	...	...
तत्रान्तराले जीव-तदन्तर्याम्युभयस्वरूपनिरूपणम् ।	...	...
शाङ्करपक्षसंक्षेपः ।	...	...
भास्करपक्षसंक्षेपः ।	...	...
यादवपक्षसंक्षेपः ।	...	...
शाङ्कर*पक्षप्रतिक्षेपः ।	...	...
तत्र जीवात्मनोब्रह्मशरीरत्वामिधानम् ।...	...	...
शरीरशरीरिभावेन जगतोब्रह्मात्मकत्वव्यवस्थापनम् ।	...	...
सर्वशब्दानां ब्रह्माभिधायकत्वव्यवस्थापनम् ।	...	...
ब्रह्मणोनिर्विशेषस्वरूपत्वानुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	...	...
शब्दस्य निर्विशेषवस्तुबोधकत्वानुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	...	...
ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणः स्वतःसिद्धयङ्गीकारेऽध्यासानुपपत्ति- व्यवस्थापनम् ।	...	...
निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्यापि सविशेषसाधकत्वव्यवस्थापनम् ।	...	...
मेदामेदव्युदासः ।	...	...
वेदान्तवाक्यानामितरविशेषव्यावृत्तिपरत्वानुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	...	...
एकाद्वितीयैवकारणदानां सार्थक्यप्रदर्शनम् ।	...	...
असत्कारणबौद्धनिरासश्रुतीनां माध्यमिकपक्षप्रतिक्षेपपर- त्वानुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	...	...
परमते अधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि धर्मसमर्थनम् ।	...	...
ब्रह्मणः सविशेषत्वनिषेधकत्वेन प्रतिभासमानानां भुक्ति- सूत्राणामर्थकथनम् ।	...	...

* श्रीवानुनाचार्यैः विद्विषयेऽभिहितः ।

	पृष्ठे ।	पंक्तौ
निविशोपाद्वैतस्य युक्तिविरुद्धत्वोपदर्शनम् । ...	६५ ।	८
स्वप्ने ज्ञानसंकोचविकास समर्थनम् । ...	७३ ।	१
अविद्याया दौषरूपत्वानुपपत्तिप्रदर्शनम् । ...	७६ ।	१
एकजीववाद-तन्निग्रहकरणे । ...	७८ ।	१२
अविद्याया निवर्तकानुपपत्तिनिवृत्त्यनुपपत्तिश्च । ...	७६ ।	१०
कतकरजोनिवृत्तिन्यायेनाविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तिसमर्थनं पञ्चप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षप्रतिक्षेपश्च । ...	८१ ।	१
ज्ञानानुपपत्तिप्रदर्शनम् । ...	८२ ।	१
भेदनिवर्तकैक्यज्ञानसामग्रीसंबलनासंभवव्यवस्थापनम् । ...	८३ ।	६
शास्त्रस्य जगन्मिथ्यात्वप्रमापकत्वानुपपत्तिप्रदर्शनम् । ...	८७ ।	८
शास्त्ररपक्षप्रतिक्षेपसंक्षेपः । ...	८८ ।	६
यादन्नप्रकाशपक्षप्रतिक्षेपसंक्षेपः । ...	९४ ।	२६
शास्त्रर-यादवयोः परस्परविशेषनिरूपणं च ।		
सामान्यतो वस्तुमात्रे भिन्नाभिन्नत्वानुपपत्तिनिरूपणम् । ...	९७ ।	१६
प्रकारीभूतजात्याद्रेरेव भेदव्यवहारहेतुत्वसमर्थनम् । ...	१०० ।	१०
भेदभेदबोधकश्रुतीनां निर्गळितार्थकथनम् । ...	१०३ ।	३
वत्-त्वम्पदयोर्मध्यवृत्तत्वामिधानम् । ...	१०५ ।	६
अज्ञानात्तरेऽर्थसंग्रहमिधानम् । ...	१०६ ।	२२
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानानुगुण्यसंरक्षणार्थं सर्वस्य खिदचिद्वस्तुनोब्रह्मप्रकारत्वसमर्थनम् । ...	१०६ ।	२५
ब्रह्मणः सर्वत्रपञ्चोपादानत्वेऽप्यपरिणामित्वसर्वात्मकत्व- समर्थनम् । ...	११४ ।	१
सृष्टिप्रलयशब्दार्थनिरूपणं तत्र प्रमाणं च । ...	११६ ।	१३
परमात्मनोमुख्यकारणत्वं शब्दानां च तत्र मुख्यवृत्तत्वम् । ...	११८ ।	१५
आत्मशरीरभावनिरूपणं परमात्मनः सर्वशब्दाच्च्यत्व- तत्र प्रमाणं च । ...	११६ ।	१६
सोक्तार्थसंक्षेपमुखेन वेदान्तार्थनिरूपणम् । ...	१२४ ।	१६
ब्रह्मस्वरूपनिरूपणं तस्य स्वविशेषत्वाख्यानम् । तत्र प्रमा- णोपपत्त्यासञ्च । ...	१३५ ।	१
आशाततोविरुद्धार्थानां श्रुतीनां वस्तुतोऽर्थनिरूपणेन कलहप्रशमः । ...	१३५ ।	४

	पृष्ठ । पंक्तौ	
मन्वधियामर्थावगमसौकर्याय श्रुतिपसिद्धभेदवादाभेदवा- द-भेदाभेदवादानां स्वरूपनिर्देशः ।...	...	१३६ । २३
मोक्षहेतुभूतात्मैक्यज्ञाननिरूपणं श्रुतिसामञ्जस्यरक्षणं च ।	...	१४१ । ६
स्वोक्तार्थे श्रद्धातिशयाय अतिप्राचां टड्डुद्रमिडादीनां वा- क्योपन्यासस्तदर्थनिरूपणं च । ...	...	१४३ । २
परमात्मनोऽन्तर्यामित्वेऽपि विधिनिषेधशास्त्राणां साफ- ल्यं तत्र प्रमाणं च । ...	...	१४४ । ५
सिद्धोपायाश्रिता हि भागवता इत्युपायस्वरूपविशदीकरणम् ।	...	१४७ । ३
भगवद्बोधायनोक्तरीत्या कर्मसंवलितज्ञानस्य मोक्षहेतुत्व- व्यवस्थापनं तत्र परमगुरुणां भगवद्यामनाचार्यपा- दानां संमतिप्रदर्शनं तदर्थस्य श्रुत्युपपृष्टम्भेन प्रामा- णिकत्वव्यवस्थापनं च । ...	...	१४८ । २०
भक्ति-ज्ञानशब्दार्थनिरूपणं, भक्ति-ज्ञानयोः कार्यकारणभाव- प्रदर्शनं वर्णाश्रमधर्माणां मोक्षनिर्वाहकत्वव्यवस्थापनं च ।	...	१५२ । १
निर्विशेषवाक्यार्थज्ञानानात्मकभक्तेरेव मोक्षोपायत्वं तत्र भगवद्बोधायनादिसंमतिप्रदर्शनं च । ...	...	१५४ । ३
स्वव्यवस्थापितार्थविपरीतार्थाभिधायिनामनादेयत्वं तत्र प्रमाणं प्रसङ्गतोराजसादिशास्त्रनिरूपणं च । ...	...	१५३ । २१
पुराणोक्तार्थानां ब्रह्मणोपदिष्टत्वं परस्परविरोधे पुनरर्थ- व्यवस्थापनप्रकारश्च । ...	...	१५८ । १२
कारणवाक्यस्य त्रैश्वक्येन्द्रादिपदेऽर्थनिर्णयाभिधानम् । ...	...	१५६ । १४
कारणवाक्यस्थेन्द्रादिपदानां शास्त्रदृष्टयोपदेशसमर्थनं । तदर्थसमर्थनार्थं श्रीरामायणमहाभारताद्युपन्यासश्च ।	...	१८३ । २०
वैश्वतात्रयसाम्यशङ्कानिरासः । ...	...	१६६ । १८
ब्रह्मादीनां कर्मवश्यत्वाभिधानं भगवतोऽसुदेवस्य तु स्वेच्छयाऽवतारमात्रं न तु कर्मवश्यत्वमप्राकृत- देहसम्बन्धश्च । ...	...	१६६ । ७
सिद्धोपायस्वरूपवादिनां भागवतानां सिद्धार्थे ध्युत्य- स्थभावपक्ष आक्षेप्य इति मीमांसकमतोपन्यास- तन्निराकरणे । ...	...	२०३ । ६

	पृष्ठे ।	पंक्तौ
प्रौढिज्ञा सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यभावपक्षेऽपि क्षत्यभावोपपादनम् ।	२०७ ।	१६
कार्यवाक्यार्थत्रादिमीमांसकमतप्रक्षेपः ।	...	२०६ । २३
पराभ्युपेतशेषशेषित्वनिरुक्तिनिराकरणम् ।	...	२१७ । ३
शेषशेषित्वनिरुक्तिस्तत्समन्वयञ्चोदाहरणेषु ।	...	२१८ । ३
स्वर्गकामादिपदानां प्राभाकराभिमतनियोज्यविशेषार्थ- कात्वपक्षव्युदासः ।	...	२२० । १
अपूर्वाधिकल्पनामुदस्य नारायणस्यैव कर्मफलप्रदत्व- तत्र द्रमिडाचार्यवचननोपन्यास-तदर्थकथनम्	...	२२२ । १
लिङ्ग्यविशदीकरणम् ।	...	२२४ । २७
भाराध्यदेवतायाः फलप्रदत्वसमर्थनम्...	...	२२५ । १७
कौपीतकपाद्युपनिषत्सुप्रसिद्धनित्यविभूतिसमर्थनम् ।	...	२३० । ८
प्रसङ्गतः स्तोत्र-शास्त्राद्यभिधानम् ।	...	२३४ । २६
देशविशेषावच्छिन्नस्य भगवतः प्राप्यत्वसमर्थनम् ।	...	२३६ । १५
प्रसङ्गतोद्देशप्रामाण्यव्यवस्थापनम् ।	...	२५३ । १८
पौरुषेयापौरुषेयवाक्यत्रिभागस्तत्स्वरूपनिरूपणं च ।	...	२५४ । २४
ग्रन्थार्थसंग्रहव्याजेन अनन्तकल्याणगुणाकरस्य भगवतः सर्ववेदान्तवेद्यत्वाभिधानम् ।	...	२५६ । २२
मन्त्रधियासनुस्मरणार्थं भगवद्भस्तेरुपायत्वान्वास्थानम् ।	...	२५६ । १८
भगवत्पारतन्त्र्यलक्षणमोक्षस्य शरीरात्मप्रभिमानिनाम्- निश्चत्वेऽपि आत्मज्ञानां तस्यैवेष्टतमत्वसमर्थनम् ।	...	२६२ । १०
शास्त्रस्योप्रायप्रतिपादनप्रावण्याद् भक्तोच्चासाधारणो- पायत्वाद् भक्त्यात्मकोपायप्रतिपादनमुखेन प्रक- रणसमाप्तिः ।	...	२६६ । १७
स्वनिर्मितप्रकरणस्य प्रमाणतन्त्रेषु साफल्यार्शंसवम् ।	...	२६३ । २३
टीकाकर्तुं मित्राहङ्कारनिरासपूर्वकं गुरुगौरवावेदनम् ।	...	२६७ । १८
श्रियै नमः । श्रियै नमः । श्रियै नमः ।		

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीपतये नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

नमोनमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ।

नमानमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ॥

यस्मिँश्चरन्तनगिरामिह तत्परत्व-

तत्तत्प्रलम्भनविमूर्ध्वितशोकहानम् ।

आयत्तमस्ति भववारिधिपोतपादो

रामानुजार्यमुनिरेष जयत्यऽजस्रम् ॥

अथ नमः

श्रीपत्नये नमः ।

पूर्वाचार्येभ्योनमः ।

नमो वेदान्तविशदीकरणदीक्षाय परमगुरवे बोधायनमहर्षये ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

भगवद्भाष्यकारेण
कृतो वेदार्थसंग्रहः ।

वेदार्थ संग्रहः ।

तात्पर्यदीपिकायुक्तो
जीयात्सुमनसां मुदे ॥

अशेषचिदचिद्ब्रह्मस्तु शेषेषिणे शेषशायिने ।

निर्मलानन्तकल्याणनिधये विष्णवे नमः ॥ १ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीमते हृदयशाय नमः ।

श्रीश्रीनिवासमहागुरवे नमः । पूर्वाचार्येभ्यो नमः ।

घरदं द्विरदाद्रिशेखरं कमलाया दयितं दयानिधिम् ।

सकलार्थिजनार्थितप्रदं प्रणमामि प्रणतार्तिहारिणम् ॥ १ ॥

कृत्वा ऽनवद्यं निगमान्तभाष्यं निराकृतं येन भयं श्रुतीनाम् ।

प्रतारितानामवहुश्रुतैस्तं रामानुजं योगिनमाश्रयामः ॥ २ ॥

श्रीभाष्यकृदुपन्यस्तो यः श्रीशैलपतेः पुरः ।

वेदार्थसंग्रहस्यास्य कुर्मस्तात्पर्यदीपिकाम् ॥ ३ ॥

अशेषेत्यादिश्लोकद्वयेन प्रारिप्तिसतप्रकरणा(१)विघ्नपरि-

समाप्त्यर्थं श्रोतॄणां तत्प्रसिद्ध्यर्थं च स्मृत्याचारप्राप्तं श्रुत्या

मङ्गलमाचरति श्रोतुबुद्धिसमाधानार्थमार्थः (२)प्रतिपाद्यसंक्षेपश्च

क्रियते तत्रेष्टदेवतोपासनारूपमङ्गलाचारः स्वपक्षस्थापनरूपः

(१) शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रं कार्यान्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपरिचयतः ॥

इति पराशरोपपुराणोक्तकलकलक्षितः सङ्दर्भशेषः प्रकरणपक्षेनेह विवक्ष्यते ॥

(२) समाधानार्थमादौ इति पाठः ।

प्रतिपाद्यसंज्ञेयश्च त्रैत आर्यश्च क्रियते प्रथमश्लोकेन, स्वपक्षे च प्रतिपाद्यमुपायोपेयात्मकं तत्र सिद्धवस्तुस्वरूपमुपेयं चतुर्थ्यन्तैः पदैरुच्यते, ननः शब्देनोपायः सूच्यते, तत्रोपेयस्य ब्रह्मण्यस्य विभूतिवैशिष्ट्यं पूर्वार्द्धेनोच्यते, निर्मलेत्यादिपदेनोपायलिङ्गत्वमुच्यते, तत्र विप्रतिपत्तिविषयस्य तत्त्वमसीति(१) वाक्यस्यार्थनिष्कर्षणमुखेन लीलाविभूतिविशिष्टत्वमुच्यते, अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिण इति प्रथमपदेन जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यं शरीरशरीरिभावनिबन्धनं, शरीरत्वं च चेतनं प्रत्ययन्याहृशेषत्वम्, एवं सामानाधिकरण्यस्य शरीर(शरीरिभावनिबन्धनत्वे सति हि भेदश्रुतिभिर्घटकश्रुतिभिश्चास्य वाक्यस्याविरोधः । अशेषपदं चेतनबहुत्वं दर्शयति कतिपयचेतननियन्तृताठयावृत्तिश्चानेन सिद्ध्यति, वस्तु-शब्देन परमार्थत्वं विवक्षितम्, अशेषवस्तुशेषिण इत्येतावताऽलं किमर्थं चिदचिच्छब्दप्रयोग इति चेदुच्यते-यादवप्रकाशमते सर्वमपि चेतनमेव तत्र घटादेश्चैतन्यामभिव्यक्तिसाम्यमेवेति न चिदचिद्विभाग इति तद्व्यावृत्तिश्चिदचिच्छब्दाभ्याम् । किञ्च सायिमते जीवब्रह्मणोःसामानाधिकरण्यं स्वरूपैक्यनिबन्धनम्, अचिद्ब्रह्मणोस्तु बाधार्थनिसामानाधिकरण्यस्य नैकरूपोऽर्थ इति तद्व्यावृत्तिश्चाभिप्रेता । किञ्च सास्करमते जीवब्रह्मणोर्भेदश्रुतयः श्रौपाधिकभेदविषयाः, अचिद्ब्रह्मणोर्भेदश्रुतयः स्वाभाविकभेदविषया इति भेदश्रुत्यर्थो नैकरूपोऽभ्युपगत इति तद्व्यावृत्तिश्चाभिप्रेता ॥

निःशेष इति वक्तव्ये अकारस्य मङ्गलार्थत्वाद्देशेत्पुक्तम् । एवं लीलाविभूतिविशिष्टत्वमुक्तं भवति, नित्यविभूतियोगमाह शेषशायिन इति, शेषशब्दः पत्नीपरिजनादेः प्रदर्शनार्थः ताच्छीत्यार्थप्रत्ययान्तत्वात् भोगविभूतिसंबन्धस्य स्वाभाविकतया नित्यत्वसन्निप्रेतम् । एवमुभयविभूतिविशिष्टत्वमुक्तम् । अथोभयलिङ्गत्वमाह निर्मलानन्तकल्याणनिधय इति निर्मलशब्दानन्तश्च कल्याणनिधिश्चेति निर्मलानन्तकल्याणनिधिः । (२) निर्गुणं निरञ्जनं । निरवद्यम् अपहृत(३)पापमा । समस्तहेयरहितं वैष्णवसारूप्यं परं पदम्(४) इत्यादिषु ब्रह्मविशेषणत्वेन निर्दोष-

(१) तत्त्वमस्यादिवाक्यस्येपि पा० । (२) आत्मा० उ० २ ।

(३) बृह० उ० । ६२ । २१ । (४) वि० पु० १ । २२ । ५३ ।

तथादिवाचिपदानां प्रयोगात् नैर्मल्यं हेयप्रत्यनीकत्वं निर्मलत्वमनुकूलत्वं च परिच्छिन्नेषु केषुचिरप्राकृतवस्तुष्वप्यस्तीति तद्व्यावृष्ट्यर्थं सकलैतर(१)परित्यागपूर्वकप्राप्त्यत्वादि सिद्ध्यर्थं तदुपयोग्यानन्त्यमाह अनन्तशब्देन, अनेन वाङ्मनसनिवृत्तिरूपार्थगुणनिषेधपरिहारश्चाभिप्रेतः ॥

कल्याणशब्दोऽनुकूलवाचित्वाद्भ्रानन्दाभिधायी, न हि प्रतिकूलोपेक्षेषु कल्याणशब्दप्रयोगः । यद्वा अनुकूलवेदधीयत्वात्सर्वे गुणाः कल्याणशब्दवाच्याः निर्मलकल्याणशब्दाभ्यां सामान्यविशेषाभ्यां गोवलीवर्दन्यायोऽभिप्रेतः, निधिशब्देन गुणगुणिभावो विवक्षितः, अनेना(२)नन्देऽब्रह्मेत्यादिष्वानन्दशब्दस्यानन्दिवाचित्वं सिद्धमित्यभिप्रेतम्, आनन्दं(३)ब्रह्मणो विद्वानिति व्यतिरेकनिर्देशात् । एवं हेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणाकरत्वरूपोऽभयलिङ्गत्वं ब्रह्मण उक्तं, विष्णुशब्दोऽर्थनिर्देशकः अनेन शेषित्वमन्तर्यामित्वपर्यन्तमिति स्फोरितं कृत्वा देवताविशेषनिर्णयश्च । एवं चतुर्थ्यन्तैः पदैरुपेयवस्तु निरूपितम् । अथोपायं सूचयति नम इति, मन्मना(४) भवमङ्गकोमद्यामी मां नमस्कुर्वित्यत्र मङ्गलशब्दस्य प्रतिपदमन्त्रयेन नमस्याया भक्त्यन्तर्भावत्, ध्यानार्चनप्रणामादिरिति हि वक्ष्यते । एवं देवतोपासनारूपमङ्गलाचारः श्रौतः कृतः प्रतिपाद्यस्वपक्षस्यापनसंक्षेपश्चार्थतः कृतः ॥ १ ॥

परं ब्रह्मैवाच्च भ्रमपरिगतं संसरति त-
त्परोपाध्यालीढं विवश्रमशुभस्यास्पदमिति ।

श्रुतिन्यायापेतं जगति विततं मोहनमिद-
न्तमो येनापास्तं स हि विजयते यामुनमुनिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयेनागुरुपासनरूपमङ्गलाचारः श्रौतः क्लियते, आर्थः प्रतिपाद्ये परपक्षनिराससंक्षेपश्च क्लियते, तत्र पूर्वोक्तं न परपक्षीप्रण्याससंक्षेपः उत्ताराद्धं न तन्निराससंक्षेपः । पर ब्रह्मैवेत्यादि, परं हेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणाकरत्वाभ्यां सर्वविल-

(१) एकस्येतनार्थेनेति पाठ

(२) तै० उ० म० ६२ ।

(३) तै० उ० आन० ४८ ।

(४) अ० १८ । ६१ ।

सजम् । एवकारोविरोधं स्फोरयति—संश्रितदुरितापहरत्वेन तद्विष्टफलप्रदत्वेन च यदाभयणीयं तदेवाज्ञानपरवशं चेतको-
ऽभ्यो रक्षक इति भावः । अज्ञम्—अविद्यातिरोहितस्वरूपम्, अत एव भ्रमपरिगतं—विविधभेददर्शनशालि, संसरति—भेददर्श-
नकृतजन्मजरामरणादिसांसारिकदुःखभागीत्यर्थः । एवं शङ्करम-
तमुपन्यस्तम् । अथ भास्करमतमुपन्यस्यते—तत्परोपाध्यालीढ-
मिति, परशब्देनोपाध्यन्तरनिरपेक्षं स्वत एव प्रस्तुतब्रह्मव्यति-
रिक्तत्वमुच्यते पराभ्युपगतमिथ्याभूताविद्यान्यत्वं च विवक्षि-
तम्, आलीढं—संबद्धं, त्रिवशं—कर्मपरवशम् । अथ यादव-
प्रकाशमतम्—अशुभस्यास्पदमिति, अचिद्गतपरिणामार्हताक-
पाशुभस्य चिद्(१)तापुरुषार्थान्वयरूपाशुभस्य चास्यदमित्यर्थः ।
जीवब्रह्मणोर्भेदस्य स्वाभाविकत्वाभ्युपगमान्न ब्रह्मण्यपुरुषार्था-
न्वय इति वैषम्यं दुर्वचम्, अभेदस्यापि स्वाभाविकत्वाभ्यु-
पगमेन।पुरुषार्थान्वयादिति भावः । अचिद्ब्रह्मणोर्भेदाभेदीस्वा-
भाविकौ चिद्ब्रह्मणोस्त्वभेद एव स्वाभाविकः । भेदस्त्वौपा-
धिकः । मुक्तावभेदवचनादिति भास्करमतं, चिद्ब्रह्मणोरपि भेदा-
भेदौ स्वाभाविकौ मुक्तौ भेदस्यापि निर्देशादिति यादवप्र-
काशमतं, तस्मादुक्त एवार्थः । तत्राशुभस्यास्पदमिति न यादव-
प्रकाशमतोपन्यासः । परं ब्रह्मेत्यादिपदेन शङ्करमतोपन्यासः ।
तत्परोपाध्यालीढमित्यादिपदेन भास्करमतोपन्यासः । इत-
रद्वर्थसिद्धिमिति केचित् । तदानीमशुभस्यास्पदमित्यचिद्गता-
शुभास्पदत्वमुच्यते । ततोऽपि पक्षत्रयोपन्यास इति निर्वाहो
वरं कस्यचिन्मतस्यार्थसिद्धत्वात्पद्यवान्तरविभागस्य कल्प्यत्वो-
पपत्तेः । इति—शब्दः पक्षत्रयस्वरूपपरः ।

अथ तन्निराससंक्षेपः—श्रुतिन्यायापेतमिति । श्रुतिः—प्रमाणं,
तदनुयाहकस्तर्कान्यायः तन्नतसाधकं तर्कानुग्रहीतं प्रमाणं ना-
स्तीत्यर्थः । यद्वा श्रुतिन्यायापेतं तन्नतं प्रमासतर्कविरुद्धं बाध-
कतर्कानुग्रहीतं प्रमासतस्तीति भावः । तन्निरासे किङ्कारणमित्य-
त्राह—अगति विततमिति । श्रुतिन्यायापेतमिति प्रसिद्धत्वात् त-
न्निरासे अतः कार्य इति चेत्त्राह—सोह्वनमिदं तम इति । तस्यैय-
यार्थज्ञानावरुणं, सोह्वनम् अपर(२)सार्थं सक्रयर्थधीहेतुः । अपास्तं

दूरत उल्लास रितमित्यर्थः परमतनिरासः । स ह्रीत्यादिना गुरुपा-
सनमुक्तं जयत्यतिबलोराग(१) इतिवत् स हि विजयत इत्युक्तम् ।
अनेन प्राकरणिकार्थस्य साम्प्रदायिकत्वमुक्तं भवति । एवमार्थं
स्वपक्षस्थापनं परपक्षप्रतिक्षेपसंक्षेपं कुर्वता देवतागुरुपासनरूपो-
क्तमविधमङ्गलं श्रौतमाचरितं भवति तथा पूर्वैरनुष्ठितं नमस्कृत्य
हृषीकेशं, (२) नमोभगवते तस्मैव्यासाये(३)त्यादिषु तथा च श्रुतिः
यस्य देव (४) इत्यादि । अथ प्रथमश्लोकार्थमीषद्विस्तरेण क्वदन् प्रा-
करणिकमर्थं समभाणकं प्रतिजानीते अशेषजगदित्यादिना ॥ २ ॥

स्वपक्षसंक्षेपः । अशेषजगद्विज्ञानुशासनश्रुतिनिकरशिरसिस-
मधिगतौऽयमर्थः । जीवपरमात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकव
र्णाश्रमधर्मैतिकर्तव्यताकपरमपुरुषचरणयुगलध्यानार्च-
नप्रणामादिरत्यर्थप्रियस्तत्प्राप्तिक्रमः ॥

अयते नित्यमिति व्युत्पत्तिभिद्वेन श्रुतिशब्देन वेदस्याऽ-
पौरुषेयत्वात्कित्यनिर्दोषत्वमभिप्रेतं, निकर शब्देनाभिधीयमान-
कृत्स्नशास्त्रार्थपर्यालोचनं विवक्षितं, तत्राप्यनन्यपरपरभागसिद्ध
इति दर्शयितुं शिरः शब्दः । वक्ष्यमाणाभिप्रायेणायमर्थ इत्युक्तं,
समधिगतः—सम्यगधिगतः अनधीतशास्त्रान्तरार्थप्रतिपादकेति-
हासपुराणादिभिस्महाधिगत इत्यर्थः । ज्ञातो मिथ्यात्वात् सत्-
दभिमतोपायोपेयपराः श्रुतयः, अपि तु निर्विशेषवस्तुज्ञानस्यैव
मोक्षोपायत्वप्रतिपादनपरा इति शङ्कां व्युदस्यति अशेषजनद्वि-
तानुशासनेति । जगद्विज्ञानुशासनेति—जगद्विज्ञानपनप्रवृत्तस्य
वेदस्य पूर्वमेव आग्ने जगति प्रत्यक्षाद्यनवगतश्चमान्तरोत्पाद-
कत्वमनुपपन्नमित्यभिप्रायः । हितमुपायोपेयात्मकम् । अनुशा-
सनं विविच्यज्ञापनम्, अनुपूर्वः शासिर्विविच्यज्ञापनार्थो दृष्ट,
इति हि शाब्दाः । अशेषजगच्छब्देन सर्वाधिकारिण उच्यन्ते ।
द्विज्ञानुशासनपरो वेदः कथं स्वर्गाद्यपुरुषार्थं पुरुषार्थं बोधयती-
तिचेत् तत्तदधिकारिविशेषापेक्षया पुरुषार्थत्वमस्तीति तद्वैश-
नं । तर्हि श्येनेनाभिधरन् यजेते(५)ति कथं पापतममह्यन्तादित-

(१) राम० पु० ४० ४२ । ३३ ।

(२) भार० १ । १ । २६ ।

(३) भार० १ । १ । ३३ ।

(४) श्वेता० उ० ३ । ३२ ।

(५) का० उ० ३ । ३ ।

कर्म्म विदधासीति चेत् उच्यते तच्च भक्षयविशेषैर्वास्मान्निव शठान्
वञ्जीकर्तुम् । यद्वा देवब्राह्मणहिंसकादिदुष्टनिग्रहार्थत्वेन तस्य
हिततत्त्वमिति । यद्वा अभिचारादिकर्म्मोराध्यत्वतत्तत्फलप्र-
दस्वरूपभगवदैश्वर्यविशेषज्ञापनेन तदभिधायिशास्त्रस्य हितप-
स्त्वमिति । प्रथमश्लोके उपायस्यातिसंक्षेपेण सूचितत्वात् विस्त-
रेण वदन् प्रतिज्ञातस्यार्थस्यशरीरमाह—जीवेत्यादिना, यद्वा
याथात्म्यशब्देन तत्त्वमसीति वाक्ये त्वम्पदस्यचेतनहृद्यगर्भत्वं
सूचितम् । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति परमात्मात्मकत्वं
सत्यमुक्तं, तस्माद्याथात्म्यशब्दस्यायमेवाभिप्रायः । ज्ञानपूर्वकश-
ब्देन वाक्यार्थज्ञानमात्रस्यानुपायत्वं सूचितं । वर्णोऽग्रमधर्मेतिक-
र्तृठयताकशब्देन कर्म्मणो विविदिषासाधनत्वं समुच्चयवाद्दश
व्यावर्तितौ । परमपुरुषपदेन ध्येयस्य हेयप्रत्यनीकत्वकल्याण-
गुणाकारत्वाभ्यां सर्वविलक्षणत्वं देवताविशेषत्वं चोक्तं, तमेवं वि-
द्वान्नान्यःपन्था इति श्रीपुरुषसूक्तानुरोधात् चरणयुगलशब्देन
स्वामिनि दास्यानुगुणास्थितिर्दर्शिता, सर्वदाचरणद्वन्द्वं ब्रजा-
मीत्यादिवचनानुगुण्यात् । ध्यानार्चनप्रणामादिरित्यत्रादि श-
ब्देन सततङ्कीर्तयन्तोभामित्याद्युक्तकीर्तनयजनादयो विव-
क्षिताः, ध्यानार्चनप्रणामादयः सर्वे उपासनशरीरान्तर्गता वर्णा
अमधर्माः प्रयाजादित्यङ्गीयाः । आग्नेयादिषट्कस्याने ध्या-
नार्चनप्रणामादिः । ध्यानं मानसम् । नानसङ्कीर्तनं वाचिकम् ।
अर्चनादि कायिकं च कर्म्म । यद्यपि तत्र ध्यानस्य प्राधान्यमित-
रापेक्षया तथाऽपि तद्विपाकरूपपरमभक्त्यपेक्षयाऽर्चनादितुल्य-
व्यवहारः, एवं त्रिविधमुपासनं यथा “मन्मनाभव मद्भक्तो मद्याजी
मानमस्कुरु, सततं कीर्तयन्तो मां यजन्तश्च दृढव्रताः । अखणं
कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादवसेनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सरुप-
मात्मनिवेदनम् । इतिपुंसार्पिताविष्णौ भक्तिश्चेकवलक्षणम्”-
त्यादि मद्याजी मदर्चनपरः, वेदनध्यानादिशब्दैरन्यतमोक्ताव-
प्यर्चनप्रणामादिसहितध्यानस्योपायत्वं न्यायस्युत्पन्नगृहीतश्रुति-
सिद्धम् । तत्र सामान्यविशेषकन्यायाद्देवनादिशब्दानां ध्यानादि-
परत्वसिद्धिवत् स्युत्पन्नगृहीतत्वात् अर्चनप्रणामादिसहितउपा-
नपरत्वसिद्धिरित्यर्थः । तस्माद् ध्यानार्चनप्रणामादिः सर्वोऽप्यु-
पेयविरोधिनिरासकः । अत्यर्थप्रिय इति, ध्यानार्चनप्रणामादिः

सर्वोऽपि जलपर्यग्रीतिपूर्वकः कार्यः, मन्मना जवेत्यादिवचने मद्-
कोमन्मनात्तव, मद्कोमद्याजीमवेति प्रतिपदं मद्मन्मनात्तव-
यादिति भावः । एवं प्रथमश्लोकसंक्षिप्तमुपायस्वरूपं चिन्तितम् ॥

अस्य जीवात्मनोऽनाद्यविद्यासंचितपुरयपापरूप-
कर्मप्रवाहहेतुकब्रह्मादिसुरनरतिर्यक्स्थावरात्मकचतुर्वि-
धदेहप्रवेशकृततत्तदात्माऽभिमानजनितावर्जनीयभवभ-
यविध्वंसनाय देहातिरिक्तात्मस्वरूप-तत्स्वभाव-तदन्त-
र्गामिपरमात्मस्वरूप-तत्स्वभाव-तदुपासन-तत्फलभू-
तात्मस्वरूपाविर्भावपूर्वकानवधिकातिशयानन्दब्रह्मानु-
भवज्ञापने प्रवृत्तं हि वेदान्तवाक्यजातम् ।

उपेयमाह तत्प्राप्तिकल इति, अयमर्थइत्यर्थ-शब्दस्य
विशेषणत्वात्पुंल्लिङ्गता पूर्वमुपायस्यातिसंक्षिप्तत्वेन तद्विवरण-
परत्वाद्दस्मिन् ग्रन्थे उपायप्रधाननिर्देशः । उपेयं निर्विशेषज्ञ-
प्तिमात्रं, निवर्त्ये मिथ्यारूपमविद्यादिकम् । उपायो-वाक्यार्थ-
ज्ञानमात्रं, न हि मिथ्यासर्पी गरुडध्याननिवर्त्येः, अपि तु नायं
सर्प इति ज्ञानमात्रनिवर्त्येस्तस्मान्न भवदुक्तस्योपायतेत्यत्राह
अस्येति । परमात्मैक्यानुपपत्तयेतद्विरुद्धस्वभावतया प्रत्यक्षसि-
द्धत्वमुच्यते अस्येति पदेन, अनादिशब्देनान्योन्याश्रयः परि-
हृतः, “अयतां चाप्यपिद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन । अनात्मन्या-
त्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमितिया मति” गित्युक्तप्रकाराऽत्राविद्याऽभि-
प्रेता । तथा सञ्चितम् अविद्यासञ्चितम् । “अविद्यासञ्चितं
कर्म” इति हि स्मृतिः । उत्प्रेषणाविठ्यावृत्त्यर्थं पुरयपापशब्दः ।
कथं पुरयस्याविद्यासञ्चितत्वं, तद्वि देहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानव-
ताऽनुष्ठीयते उच्यते यथाऽऽत्मनोदेहादिविलक्षणत्वाद्देहात्मज्ञा-
नमविद्या तद्रता च पापं क्रियते एवमात्मनो भगवच्छेषत्वात्स्व-
तन्त्रात्मज्ञानमप्यविद्या तन्मूलं स्वर्गादिफलदकर्मनानुष्ठानमिति
पुरयस्याविद्यासञ्चितत्वोपप्रतिरिति । देहात्माभिमानिभिरज-
हत्वादिधर्मके आत्मनि जहत्वाध्यारोपवद् भगवदात्मक आत्म-

निःस्वनिष्ठत्वारोपसं आन्तिरेवेति अविद्यैव हि सा एवंविधका-
 र्मप्रवाहहेतुकश्चतुर्विधदेहप्रवेशः तत्कृतस्तच्छहेहेत्वात्माभिभा-
 नः अनात्मस्यस्वे चात्मात्मीयधिया कर्म कर्मणा शरीरप्रवेशः
 तच्छरीरसम्बन्धेनाविद्येति प्रवाहोऽनादिः तेनावर्जनीयं भवभयं
 जन्मजरामरणादिभयं निश्चयेति सहस्रकृत्वउद्घोषेणापि निवर्त-
 यितुमशक्यमित्यभिप्रायेणावर्जनीयमित्युक्तम्, तद्विध्वंसनायेति,
 एवं निवर्त्यमुक्तम्, अत्र जन्यजनकभावोपपादनेन प्रतीतिमात्र-
 सिद्धत्वाभावाददृष्टद्वारानिवर्त्यमिति सिद्धम् । देहातिरिक्तात्म-
 स्वरूपतत्स्वभावेति । स्वरूपं ज्ञानानन्दैकलक्षणं स्वभावो भ-
 गवच्छेषत्वम् उपासकत्वानुगुणौ स्वरूपस्वभावौ जीवस्योक्तौ ।
 तदन्तर्यामिपरमात्मस्वरूपतत्स्वभावेति, तदन्तर्यामि-शब्देन
 जीवस्य परमात्मपर्यन्तत्वेन तद्वाचि शब्दस्य परमात्मपर्यन्तत्व-
 मिति सिद्धं परमात्मस्वरूपम्-ईशित्वत्वं स्वभावः-प्रखलसौल-
 भ्यम् उपास्यत्वानुगुणौ स्वरूपस्वभावावीश्वरस्योक्तौ एवं सिद्धं
 रूपमुपेयमुक्तम् । तदुपासनशब्देनोपाय उक्तः । स पूर्वं विस्तृत
 इति नात्र विस्तृत उपेयस्य प्राप्तिप्रकार उच्यते तत्फलभूतेत्या-
 दिना, ज्ञापनइति । ज्ञापन-शब्देनपूर्वैकानुशासनशब्दस्य रूप-
 प्रार्थः, वेदान्तवाक्यजातशब्देनैकवाक्यमात्रपर्यालोचनं व्यावृत्तं,
 ब्रह्मानुभवज्ञापन इति निर्देशेन वेदान्तवाक्यानामुपासनारूप-
 कार्यप्रधानत्वशङ्का ठयावृत्ता ।

तत्त्वमसि(१) । अयमात्मा ब्रह्म(२) । यन्मात्मनितिष्ठ-
 न्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आ-
 त्मानमन्तरो यमर्याति स त आत्मानन्तर्याम्यमृतः(३) । एष
 सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारा-
 यणः(४) । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति य-
 ज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन(५) । ब्रह्मविदाम्प्रोति परम्(६) ।

(१) छा० उ० ६ । ८ । ४ ।

(२) वृ० उ० ६ । ४ । ५ ।

(३) भा० ३२६ । माध्य० वृ० उ० ५ । ९ ।

(४) बु० उ० ९ ।

(५) वृ० उ० ६ । ४ । ३२ ।

(६) तै० उ० आ० १ ।

तमेवं विद्वानमृत(१) इह भवति नान्वः पम्बा अयनाय
विद्यत इत्यादिकम् ।

स्कार्थविषयाणि तानि वाक्याभ्याह तत्त्वमसीति, षड्वि-
धतात्पर्यल्लिङ्गोपेतत्वात् तत्प्रथममुक्तम् । तत्र जीवविशेषस्य
ब्रह्मतादात्म्यं प्रतिपन्नमिति जीवनात्रस्य ब्रह्मात्मकत्वपरं वा-
क्यमाह अयनात्मा ब्रह्मेति, अथ घटकश्रुतिमाह य आत्मनीति,
देवताविशेषनिर्णयार्थमाह एष इति, उपासनस्य वर्णाश्रमधर्मे-
तिकर्तव्यताकत्वे प्रमाणमाह तमेतमिति, उपासनमेवोपाय इ-
त्यत्र प्रमाणमाह ब्रह्मविदिति, ब्रह्मवित्-परमपुरुषोपासकः ।
उपायान्तरविषयमाह तमेवमिति, आदि-शुद्धदेनापासनशुद्धा-
न्वितवाक्यानि श्रेयश्रुतयश्च विवक्षिताः । एषु वाक्येषु जीवप-
रयोः स्वरूपं कथं प्रतिपन्नमित्याकाङ्क्षायामुपसंहृष्टानुगृहीतश्रु-
तिप्रतिपन्नं तयोः स्वरूपं विवृण्वन् प्रथमं जीवस्वरूपमाह-

जीवात्मनः स्वरूपं देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणाम-
विशेषरूपनानाविधभेदरहितं ज्ञानानन्दैकगुणं तस्यैतस्य
कर्मकृतदेवादिभेदे विध्वस्ते(१)स्वरूपभेदो वाचामगो-
चरः स्वसंवेद्यः ज्ञानस्वरूपमित्येतावदेव निर्देश्यम् । तच्च
सर्वेषामात्मनां समानम् ।

जीवात्मेति, “तथात्मा प्रकृतेस्सङ्गादहं मानादिदूषितः ।
ममते प्राकृतान्धमानान्यस्तेभ्योऽपि सो ऽव्ययः ॥ पुमाक देवो न
नरो न पशुर्न च पादपः । शरीराकृतिभेदास्तु भूपैते कर्मयोग्ये
इत्यादिषु प्रकृतिरङ्गाद्देवादिशरीरसङ्गादप्यनेकरूपत्वदर्शनात्
तदुभयवाक्यैककण्ठ्यं दर्शयकाह देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणाम-
विशेषरूपेति, प्रकृतिपरिणामनिबन्धनो विशेषः प्रकृतिपरिणाम-
विशेषरूपः तद्रूपः नानाविध-शुद्धदेन आद्यो देवमनुष्यादिप्र-
यान्तरभेदः आन्तरः सुखित्वदुःखित्वाद्यान्तरभेदश्च विवक्षितः ।

ज्ञानानन्दैकगुणमित्यनेन “निर्वाणमथ एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः । दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्तेन चात्मनः(१)” ॥ इत्यस्यार्थोऽभिप्रेतः ज्ञानानन्दविशेषगुणकं, ज्ञानत्वानन्दत्वादिगुणकं वा न तु ज्ञानमात्रस्वरूपम् । ननु कथं देवादिभेदराहित्यं प्रत्यक्षानुमानागमैः, तथाहि प्रतिपत्तिरिति शङ्कायां प्रत्यक्षादीनि शरीरविस्पृष्टात्मविषयाणि निष्कृष्टात्मविषयवाक्यानि तु भेदराहित्यं वदन्तीत्यादि वदन्मभेदशङ्कां च परिहरति तस्यैतस्येति, अचाद्वैतधर्मास्पदानि कानिचिद्गुणांश्च व्याख्यातामि भवन्ति तस्येति ज्ञानानन्दैकस्वरूपत्वं विविक्षितम्, एतस्येति शरीरसंबन्धोऽभिप्रेतः कर्मकृतदेवादिभेदे विध्वस्त इत्यनेन “एकस्वरूपभेदो हि बाह्यकर्मावृतिप्रणः । देवादिभेदेविध्वस्ते नास्त्येवावरणो हि सः” ॥ इत्यस्यार्थो विवृतो भवति । स्वरूपभेदो वाचामगोचरः स्वसंबन्ध इत्यनेन प्रत्यस्तमितभेदमित्यादिवचनं ठयाख्यातं भवति । एकस्वरूपेति ग्रन्थस्यायमर्थः ज्ञानानन्दैकस्वरूपस्यात्मनो बुद्धिसुखाद्यान्तरभेदः संसारहेतुकर्मजन्मशरीराख्यावरणहेतुकः देवादिशरीरभेदे विनष्टेति नात्मनोभेद आवरणो हि सः । स हि देवादिशरीरभेद आवरणः । तस्मात्तत्राशं तत्कृतभेदो नात्मनि विद्यत इत्यर्थः नात्मनावरण इति पाठान्तरेऽर्थः स्पष्टः । प्रत्यस्तमितेत्यादिग्रन्थस्यायमेवार्थः । प्रत्यस्तमितदेवमनुष्यादिभेदं सत्तानात्रं न तु जन्मादिविकारास्पदम्, अत एवागोचरं वचसां देवादिभेदवचसां जायत इत्यादिवचसाम् अगोचरम् । तुच्छत्वव्यावृत्त्यर्थेनाह्यात्मसंबन्धेति, तच्च स्वरूपतो धर्मतश्च ज्ञानं तच्च ब्रह्मशब्दाभिप्रेत्यमित्यर्थः संसारदशायां योऽयवहारः स्तदगोचरं चेत् जानामीत्यपि तदानीं ठयवहारात् ज्ञानस्वरूपमित्यपि न वक्तुं शक्यम् यदि शक्यम् तर्हि देवादिठयवहारश्च शक्य इत्यत्राह ज्ञानस्वरूपमित्येतावदेव निर्देश्यमिति, न ह्यीपाधिककारभेदे विध्वस्ते तद्वाचिशब्दागोचरत्वमिदस्वाभाविकरूपवाचिशब्दानोचरत्वमित्यर्थः, सर्वशब्दागोचरं चेद्द्वेषामगोचरमित्यपि न शक्यते वक्तुमिति भावः । तच्च सर्ववामात्मनां

समानमित्यनेन पुमानेको व्यवस्थित इत्यद्विवेकशब्देऽप्याख्यातो भवति तन्मनस्समतालम्बिकार्यं साम्यं हि मुक्तये निर्देवं हि-
समं ब्रह्मेत्यादिवचनात् ॥

एवंविधचिदचिदात्मकप्रपञ्चस्योद्भवस्थितिप्रलय-
संसारनिवर्तनैकहेतुभूतः समस्तहेयप्रत्यनीकतयाऽनन्तक-
ल्याणैकतानतया च स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणस्वरूपोऽ-
नवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः सर्वात्मपरब्रह्म-
परक्योतिः परतत्त्वपरमात्मसदादिशब्दभेदैर्निखिलवेदा-
न्तवेद्योभगवान्नारायणः पुरुषोत्तम इत्यन्तर्यामिस्वरूपम् ।
अ(१)स्यैव च वैभवप्रतिपादनपराः श्रुतयः । स्वेतरसमस्त-
चिदचिद्वस्तुजातान्तरात्मतया निखिलनियमनं तच्छक्ति-
तदंश-तद्विभूति-तद्रूप तच्छरीर-तत्तनुप्रभृतिभिः शब्दैस्त-
त्सामानाधिकरण्येन च प्रतिपादयन्ति ।

अथान्तर्यामिस्वरूपमाह एवंविधेति, जीवस्वरूपस्य देवा-
दिशरीरस्य च प्रस्तुतत्वादेवंविधेत्युक्तम् । यद्वा प्रत्यक्षादिप्र-
माणप्रसिद्धतयोक्तम् सद्भवेत्यादिना जगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वे-
रुक्ते, स्वेतरवैलक्षण्यं तृणादेरप्यस्तीति तद्द्व्यावृत्त्यर्थं शोचक-
वाक्योक्तोभयलिङ्गत्वेन वैलक्षण्यमुच्यते समस्तेत्यादिना, कल्या-
णशब्द आनन्दवाची समस्तवस्तुविलक्षणस्वरूप इत्यत्र स्वरूप-
शब्देन विशेष्यांशोऽभिप्रेतः । उपास्यत्वप्राप्यत्वोपयोगिगुणजा-
ताभिप्रायेणाह अनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगण इति-
सद्ब्रह्मात्मादिशाधारस्यशब्दैर्भगवत्कारास्यपुरुषोत्तमाद्यसाधार-
णशब्दैश्चैक एवाभिधीयते इत्याह सर्वात्मनेत्यादिना, जनकश-
ब्देन हेयप्रत्यनीकत्वं कल्याणगुणास्पदत्वं च विवक्षितं नारा-

अथशब्देनोभयविभूतिमत्त्वं पुरुषोत्तमशब्देन विभूतिभूतविद्विः
 चिद्वैलक्षण्यवमित्यन्तर्यामिस्वरूपमित्युक्तं भवति इत्यर्थः । अथ
 भेदश्रुतेरर्थः उक्तः, अयं चाभेदश्रुतिविरुद्ध इति शङ्कायां तदेका-
 र्थ्यमुच्यते अस्य चेत्यादिना अस्य-भेदश्रुतिप्रतिपक्षस्य वैभव-
 प्रतिपादनपराः श्रुतय इति भेदश्रुत्यानुगुण्याद्दृष्टकश्रुत्यैकार्थ्या-
 त्कामानाधिकरथ्यस्वाभावाच्चाभेदश्रुतयोर्ऽपि तद्वैभवप्रतिपा-
 दिका इत्यभिप्रायः । समानाधिकरथ्यत्वात्तस्य तद्वैभवप्रति-
 पादकत्वं कथमित्यत्राह स्वेतरेत्यादिना, अन्तर्यामिणः परमा-
 त्मनः तदेकनियाम्यत्वेन कृत्स्नस्य शरीरत्वात्तद्वाचिनःशब्दाः
 शरीरिपर्यन्तमभिदधतीति समानाधिकरणवाक्यैर्मिन्नप्रवृत्तिनि-
 मित्तपदैर्ध्वधिकरणवाक्यैश्च तद्वैभवमेव प्रतिपाद्यत इति सर्वं
 श्रुतीनामैकार्थ्यमित्यर्थः तन्नियमनं प्रतिपादयन्तीत्यन्वयः परस्य
 ब्रह्मणःशक्तिस्तथेदमखिलं जगद्विष्णोरंशो द्विजोत्तम विष्णो-
 रैता विभूतयः परस्य ब्रह्मणो रूपं जगत्सर्वं शरीरं ते तत्सर्वं
 हरेस्त्वनुः तावि सर्वाणि तद्गुणिरित्यादिषु शक्त्यांशदिशब्दानां
 प्रयोगो द्रष्टव्यः तच्छक्तितदंश इत्यादिषा प्रतिपदं तच्छब्दप्र-
 योगावृत्तिरेकैकस्य निरपेक्षहेतुत्वाभिप्रायेण । यद्वयं परमा-
 त्मानं प्रति यदेतज्जगच्छरीरमुच्यते तमेव प्रति तदेवेदं जग-
 त्शक्तिरंश इतिषोच्यते, अथ एव पितृत्वपुत्रत्ववत्प्रतिसम्बन्धि
 भेदादविरोधो दुर्बलः । अत एव शरीरादिशब्दानामेकार्थपर-
 त्वेनाविरोधे क्लृप्ये शरीरशब्दानुगुणं शक्त्यादिशब्दानां वर्त-
 नीयः । अन्तरो यमयतीति क्लृप्यपूठर्बकं शरीरशरीरिभावस्य
 मुख्यतयाकत्वात्कार्योपयोगिविशेषत्वाच्छक्तिः विशिष्टे ब्रह्म-
 णि विशेषकतयैकदेशत्वादंशः नियाम्यतया विभूतिः उपायत्वे
 सति नियाम्यत्वात् शरीरम् । अतस्सर्वेषामैकार्थ्यमित्यभिप्रायः
 शरीरतनुशब्देपादानं ब्रह्मात्ताभिप्रायेण कृतं, शरीरतनुशब्द-
 योरिव शक्त्यादिशब्दानामविरोधो वक्ष्येतीति इति भावः । एव
 प्रमशब्देकार्थे ईदृशद्विषयः ।

साहचर्यवर्धनः । तस्य वैभवप्रतिपादनपराणांशेषां संमा-
 नाधिकरथ्यादीनां विववरणे प्रवृत्ताः केषान निर्विशेष-

ज्ञानमात्रमेव ब्रह्म, तच्च नित्यमुक्तस्वप्रकाशस्वभावमपित्
 स्वमत्त्वादिज्ञानाधिकारण्यावगतजीवैकत्वं ब्रह्मैवाहं व-
 च्यते मुच्यते च निर्विशेषचिन्मात्रातिरेकीशेषितब्धाद्य-
 नन्तविकल्प स्वरूपं कृतस्नं जगन्मिथ्या, कश्चिद्बुद्धः क-
 श्चिन्मुक्त इतीयं व्यवस्था न विद्यते, इतः पूर्वं केचन
 मुक्ता इत्यवसर्यो मिथ्या, एकमेव शरीरं जीवदत् नि-
 र्जीवानीतराणि शरीराणि, तच्छरीरं किमिति न व्यव-
 स्थितम् । आचर्यो ज्ञानोपदेष्टा मिथ्या, शास्त्रं च मि-
 थ्या, शास्त्रप्रमाता च मिथ्या, शास्त्रजन्यं ज्ञानं च
 मिथ्या, एतत्सर्वं मिथ्याभूतेनैव शास्त्रेणावगम्यत इति
 वर्णयन्ति ।

अथ द्वितीयश्लोकस्य पूर्वाहुँस्य परपक्षत्रयोपन्यासपरस्या-
 र्यं क्रमाद्विवरिष्यन्प्रथमं मायि(१)मतसंग्रहं विवृणोति तस्य वै-
 भवेत्बाहि तस्यैवानिति पदद्वयस्यानयमभिप्रायः । तस्यभेद-
 श्रुतिभिः समस्तचिदद्भस्तुविलक्षणतया प्रतिपक्षस्य ब्रह्मणः एषां
 भेदश्रुत्यानुगुण्यात्सामानाधिकारण्यस्वाप्नाठयात् घटकश्रुत्यैका-
 र्थ्याश्च तद्वैभवप्रतिपादनपराणानिति भावः । आदिशब्देन घ-
 टकश्रुतयो विवक्षिताः भेदानिवेशश्रुतयो वा एषां विवरणे प्रवृ-
 त्ताः केचनेत्यनेनविरोधः स्यादिति विरोधः स्फोरितः । केचन
 वर्णयन्ति इत्यन्वयः । निर्विशेषज्ञानमात्रमेव ब्रह्मेति वात्रशब्देन
 क्वचिदंशे जडत्ववशाद्वृत्तिर्वा कालस्पर्शनं ज्ञानमित्यर्थः । स यथा
 चैतन्वचन इति श्रुतिवाक्यार्थोऽभिप्रेतः । यदा निर्विशेषशब्देन
 शीतविशेषोऽभिप्रेतः तेन ज्ञातृशेषस्वरूपविशेषा युज्यन्वविशे-
 षः। इति विविधा भवन्ति । ज्ञानशब्देन ज्ञानस्वरूपस्यैव रूपपर्यय-
 निवेशोऽभिप्रेतः ज्ञानरूपस्यैव ज्ञातृत्वं ज्ञेयत्वं च सिद्धयन्ति।

भिनतम् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं न दूष्टेर्द्वैष्टारं यस्यानतनित्याद्युक्त-
 ज्ञात्तत्तद्वैयत्यनिवेद्याभिप्रायो नात्रशब्दः । एवकारेण त्रिविधेय
 स्वप्रतिपादकवाक्यानामतत्वावेदकत्वमभिप्रेतं, स्वयाभास्या-
 ज्ञानपृष्ठवृत्तौ बन्धः स्वप्रकाशे वस्तुनि न सम्भवति इति ब्रह्म-
 नित्यमुक्तमेवेत्यात्राह नित्येति, वस्तुनो नित्यमुक्तस्वप्रकाशमपि
 जीवैक्यस्य सामानाधिकरण्यावाक्यावगतत्वात्, ब्रह्मेक्यविद्या-
 तिरीहितं भेदब्रह्ममनुभवतीति कल्प्य मत एव बन्धश्च मोक्षस्य-
 उपपन्न इत्यर्थः । जीवैक्यंश्रुतिसिद्धमभ्युपगत चेच्छ्रुतिसिद्धि-
 श्वरेणित्तयादिभेदोऽभ्युपगन्तव्य इत्यत्राह निविंशेवेति, ब्रह्मे-
 तवाक्यबन्धेन तेषां वाक्यानां मिथ्याविषयत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः ।
 बहुमुक्तव्यवस्थानिदृश्यर्थमात्मभेदोऽभ्युपगन्तव्य इत्यात्राह क-
 श्चिदिति, बहुमुक्तव्यवस्था श्रुतिसिद्धत्वादङ्गीकार्यांशुकादयो हि
 मुक्ता इत्यत्राह इतः पूर्वमिति, चेष्टादिभिः सर्वं शरीराणामात्मव-
 र्णं सिद्धम् तथा सति सुखदुःखादिव्यवस्थायां चात्मनि भेदेन
 मोक्षबन्धव्यवस्था स्यादित्यत्राह एकमेव शरीरमिति, जीवैक्ये
 सर्वशरीराणां सजीवत्वाभावात्सुखादिप्रतिसन्धानाभाव इत्यर्थः ।
 एकस्य सजीवत्वंचैकोपदेशबलात्स्वीकृतम् । एकमेव शरीरं
 सजीवं चेतच्छरीरको जीवः ब्रह्ममननादिनिर्बुद्धाद्वैतज्ञानः
 स्यादिति बन्धो न स्यादित्यत्राह तच्छरीरं किमिति न व्यवस्थि-
 तमिति, इदं शरीरं सजीवम् एतच्छरीरको जीवो ज्ञानवानिति
 निश्चेतुमशक्यमित्यर्थः । शिष्याचार्य्यव्यवस्थायामात्मबहुत्वं
 स्यात् शास्त्रस्य च प्रामाण्यद्वङ्गस्यतिरिक्तं सत्यं स्यादित्यत्राह
 आचार्य इति, प्रमाता श्रोता विवक्षितः एकैकमेव निरपेक्षं दूष-
 कमिति ज्ञापनाय मिथ्याशब्दाऽऽवृत्तिः । इति वर्णयन्तीति, वर्ण-
 नशब्देन ग्रन्थप्रवृत्तौऽर्थदीप्स्यञ्च विवक्षितम् ॥

भास्करपञ्चवृत्तेः । अपरेऽपहतपाप्मत्वादिब्रह्मस्तकल्याणो^(१)
 पैतमपि ब्रह्मैतेनेवैक्यावबोधेन केनचिदुपाधिविशेषेण सं-
 बद्धं वर्णयते मुच्यते च नानाविधमलरूपपरिणामास्पदं
 चेति व्यवस्थिताः ॥

अथ द्वितीयश्लोकपूर्वाह्नस्वभास्करमतोपन्याससंग्रहं च विवृणोति अपर इत्यादिना, विवरणे प्रवृत्ता इत्यनुवर्तते, अपरै व्यवस्थिता इत्यन्वयः । प्रमाणविद्वस्य बाधायोगात्सगुणत्वं तैरभ्युपगतमित्याह अपहृतपाप्मत्वादीति, स्वतोऽपहृतपाप्मत्वमदियुक्तमपि ऐक्योपदेशान्नयथाऽनुपपत्त्या उपाधिसम्बन्धोऽभ्युपगत इत्याह तेनैवेति, ऐक्यावबोधेन व्यवस्थिता इत्यन्वयः । केनचिद्देवमनुष्याद्युपाधिष्वन्यतमेन । तथा सति बन्धमोक्षव्यवस्थाऽप्युपपद्यन् इत्याह बध्यते मुच्यते चेति, बध्यते—संसरति, एवं जीवत्वं ब्रह्मण उक्तम् । अथाचिद्रूपपरिणाममाह नानाविधेति, मलरूपशब्दादेशरूपत्वपरः ।

यादवपक्षसंक्षेपः । अन्ये पुनरैक्यावबोधयाथात्म्यं वर्णयन्तः स्वाभाविकनिरतिशयापरिमितोदारगुणसागरं ब्रह्मैव सुरनरतिर्यक्स्थायरनारकिस्वर्ग्यपवर्गिचेतनैकस्वभावं स्वभावतोविलक्षणमविलक्षणं च वियदादिनानाविधमलरूपपरिणामास्पदं चेति प्रत्यवतिष्ठन्ते ।

अथ यादवप्रकाशमतसंग्रहं विवृणोति अन्ये पुनरित्यादिना, ऐक्यावबोधेति याथात्म्यं वर्णयन्त इत्युपालम्भः । यथाऽचिद्ब्रह्मणो जीवब्रह्मणोऽशैक्यमेकरूपं प्रतिपन्नं, तथाभेदोऽप्येकरूपः प्रतिपन्न इति अचिद्ब्रह्मणोर्भेदस्य स्वाभाविकत्वं, जीवब्रह्मणोर्भेदस्योपाधिकत्वं च न वाच्यमुभयत्रभेदः स्वाभाविक इति वर्णयन्त इत्यभिप्रायः । तत्रापि सगुणत्वाङ्गीकारमाह स्वाभाविकेति, अपरिनितत्वम् असंख्येयत्वम्, उदार उत्कृष्टः, प्रशस्यः तादृशो गुणसागरो गुणगणो यस्येति बहुब्रीहिः । जीवगताचिद्गताशुभास्पदत्वमाह सुरनरेति, स्पष्टं । तत्रेत्यादिना द्वितीयश्लोकोत्तराह्नोक्तपरपक्षप्रतिपन्नं विवृणोति अत्यर्थपर्यालोचनपरा इति, पर्यालोचनं परित आलोचनम्, अभेदभेदघटकसमानाधिकरणश्रुतितत्पौठर्वापर्यालोचनपराः । न त्वकत्वाक्यमात्रवृत्ता इत्यर्थः । उदाहरन्ति भगव(१)द्यानुनाचार्या इति शेषः ॥

तत्र प्रथमपक्षस्य श्रुत्यर्थपर्यालोचनकरा दुष्परि-
हरान् दोषान् उदाहरन्ति तथा हि प्रकृतपरामर्शितच्छ-
ब्दावगतस्य ब्रह्मणः स्वसंकरपकृतजगदुदयविभवविल-
यादयः तदैकत बहुस्यां प्रजायेयेत्यारभ्य सन्मूलाः सौ-
म्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इत्यादिभिः
पदैः प्रतिपादिताः । तत्संबन्धितया प्रकरणान्तरनिर्दिष्टाः
सर्वज्ञता-सर्वशक्तित्व--सर्वेश्वरत्वसर्वप्रकारत्व--समाभ्य-
धिकनिवृत्ति--सत्यकामत्व--सत्यसंकरपत्व--सर्वावभासक-
त्वाद्यानवधिकातिशयासंख्येयकस्याणुगुणगणा अपहतपा-
प्मेत्याद्यानेकवाक्यावगतनिरस्तनिखिलदोषता च सर्व
तस्मिन् पक्षे विहन्यन्ते ।

तत्र प्रथमं तद्वचनमीति वाक्यस्य निर्विशेषपरत्वे अनेक-
दूषणानि विवक्षन् पूर्वं तच्छब्दावगतगुणजातमाह(१)प्रकृतेत्या-
दिना, प्रकृतपरामर्शीति पदं हेतुगर्भं, तच्छब्दो गुणविशिष्टवाची
प्रकृतपरामर्शित्वादित्यर्थः । अर्थं गुणानां प्रकृतत्वमित्यात्राह
स्वसंकरमेति, आदिशब्देनानुप्रवेशनामरूपठयाकरणाद्योग्या-
न्ते जगदुदयविभवविलयादय एव तत्तद्वाक्यप्रतिपन्नतया विशे-
ष्यन्ते । तदैकतेत्यादिभिः पदैः प्रतिपादिता इत्यस्तेन तत्प्रक-
रणाधीतगुणा उक्ताः । सर्वज्ञात्वाप्रत्ययन्यायेन प्रकरणान्तरा-
प्तान् गुणान्माह तत्संबन्धितयेति, कारणवस्तुसंबन्धितया प्रक-
रणात्तदोक्तगुणा गवयन्ते सर्वज्ञतेत्यादिना, यत्सर्वज्ञत्वसं-
वित्(२) पराऽस्व(३)शक्तिर्विविधैव श्रूयते ईशनाय च ईशो(४)

(१) गुणवाधमाहेति पा० । (२) वरसर्वज्ञसर्वविन्-सु० उ० ।

१।१।१० (३) एवे० उ० ६।६।

(४) एवे० उ० ५।५।

ऽस्य जगती नित्यमेव नाम्नो हेतुर्विद्यते ईशनाय न तत्समश्चा
(१) भ्यधिकश्च दृश्यते सत्यकामः (२) सत्यसंकल्पः तस्य भावा (३)
सर्वनिदं विभाति इत्यादिवाक्येऽवनी सर्वज्ञतादिगुणा द्रष्ट-
व्याः । एकैकमनवधिकालिशयाः कल्याणगुणा असंख्येया इत्या-
ह अनवधिकेति, हेयप्रत्यनीकत्वमाह अपहतपाप्मेति, अनी
गुणास्सर्वे सुख्युपयोगित्वेन प्रकरणान्तरोक्ता आकृष्टा भवन्ति
सामान्यधिकनिवृत्ती सत्यां तदेककारणत्वसिद्धिः सर्वावभासक-
त्वं च । सृष्टजगतस्थित्युपयोगित्वेन कारणत्वापेक्षितं हेयप्रत्य-
नीकत्वं च सर्गाद्युपयोगिहेयास्पदत्वे कर्मवश्यत्वेन स्वात-
न्त्र्यादिभङ्गप्रसङ्गात् ते सर्वे तच्छब्दावगता विहन्यन्त इत्यर्थः ।

अथ स्यात् उपक्रमेऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
मुखेन कारणस्यैव सत्यतां प्रतिज्ञाय तस्य कारणभूत-
स्यैव सत्यतां विकारजातस्य चासत्यतां मृद्दृष्टान्तेन दर्श-
यित्वा सत्यभूतस्यैव ब्रह्मणः सदेव सोम्येदमग्रआसीदेक-
मेवाद्वितीयमिति सजातीयविजातीयनिखिलभेदनिरस-
नेन निर्विशेषतैव प्रतिपादिता, एतच्छोधकानि प्रकार-
णान्तरगतवाक्यान्यपि सत्यं ज्ञामनन्तं ब्रह्म निष्कलं-
निष्क्रियं निर्गुणं निरञ्जनं विज्ञानमानन्दमित्यादीनि
सर्वविशेषप्रत्यनीकाकारतां बोधयन्ति,

अथं स्यादित्यादि, उपक्रमशब्देनोपक्रमोपक्रमो विवक्षितः
तत्त्वमसीति वाक्यापेक्षया तदेक्षतेति वाक्यस्योपक्रमत्वेऽपि
त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावाक्यं तस्याप्युपक्रमभूतमित्य-
भिप्रायः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान'प्रतिज्ञामुखेन' कारणस्यैव
सत्यतां प्रतिज्ञायेति, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानद्वारा एकविज्ञा-

नेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञया कारणस्यैव सत्यत्वं कलितमित्यर्थः । कारणस्यैव सत्यत्वं दृष्टान्तवाक्ये कश्चोक्तमित्याह तस्येति, दार्ष्टान्तिकवाक्येऽपि निर्विशेषपरस्वसुकमित्याह सत्यभूतस्येति, निखिलभेदशब्देन स्वगतभेदोऽविवक्षितः विजातीयभेदान्तर्गतत्वात्स्वगतभेदस्य । शोधकवाक्यानामपि निर्विशेषपरस्वनाह एतदिति, एतच्छोधकानि कारणवाक्यावगतस्य शोधकत्वात् तदैकार्थ्येन निर्विशेषपराणीत्यर्थः । सामानाधिकरण्यास्वाभाष्यात्(१)निर्गुणमित्वादिशोधकवाक्यान्तरैकार्थ्याच्च सत्यं (२)ज्ञानंविज्ञानमानन्दमित्यादीनि शोधकवाक्यानि । निर्विशेषपराणीत्यभिप्रायेणाह सत्यं ज्ञानमिति, सत्यादिपदानां निर्विशेषपरत्वेप्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात् सामानाधिकरण्यलक्षणहानिरित्यत्राह सर्वविशेषप्रत्यनीकेति, ।

न चैकाकारताऽवबोधे पदानां पर्यायता एकत्वेऽपि वस्तुनः सर्वविशेषप्रत्यनीकाकारत्वोपस्थापनेनसर्वपदानामर्थवत्त्वादिति । नैतदेवम् एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानं सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्य ज्ञातव्यस्याभावान्न सेत्स्यति सत्यमिथ्यात्वयोरेकताप्रसक्तिर्वा, अपि त्वेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सर्वस्य तदात्मकत्वेनैवसत्यत्वे सिद्ध्यति,

प्रतियोगिविशेषाः(३)प्रवृत्तिनिमित्तानीत्यर्थः । तर्हि तद्व्यावृत्तिरूपधर्मैः स्यादित्यत्राह एकाकारतामिति, आकारशब्दः स्वरूपषष्ठाधीस्वरूपमेव व्यावृत्तिरितिभावः । निर्विशेषवस्तुपरत्वे पदानां पर्यायता(४) स्यादिति पर्यायत्वशङ्कं परिहरति न चेति, । कुत इत्यत्राह एकत्वेऽपीति । अर्थवत्त्वात्-प्रयोजनवत्त्वात् । अथ सिद्धान्त(५)माह नैतदेवमिति, एकविज्ञान

(१) ब्राह्मण ३० । ६ । २ । १ । (२) तै० ब्रा० । १ । ३ । (३) प्रति-
योगिवेदा इति पा० । (४) समानव्यक्ततावच्छेदकत्वे इति विभिन्न
व्यक्ततावच्छेदकत्वं पर्यायत्वम् । (५) सिद्धान्त्याहेति पा० ।

सर्वविज्ञानं च किमेकं ज्ञानम् ? उत ज्ञानद्वयम् ? । एकत्वपक्षे किमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सर्वस्याभावादुच्यते, उतैकस्यसर्वस्य च तादात्मादिति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति एकेति, एकेत्यादि रूपं न सेत्स्यति इति सर्वे—शुद्धस्य सर्वोपासना-
 धित्वाभावादिति भावः । द्वितीयं दूषयति, सत्येति, सत्यमि-
 ध्यात्मयोरेकताप्रसक्तिर्वेति जगतः सत्यत्व ब्रह्मणो मिथ्यात्वं
 वेत्यर्थः । द्वितीय(१)पक्षे च एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानं स्थालीपु-
 लाकभ्यायेन सर्वस्यैकसाधर्म्याद्यादि स्यात् तत् त्वन्मते नयुक्तं
 कार्यस्या(२)सत्यत्वात् एकवैधर्म्याद्वा स्यात् देवदत्तप्राधान्य-
 ज्ञानेनेतरेषामप्रधातया ज्ञातत्ववत् तदानीं त्वन्मते मिथ्यात्वे-
 नेत्यध्याहारः स्यात् । ज्ञातव्या(३)भावेन निवृत्तिलक्षणा वा
 स्यात् ज्ञानद्वयवैरूप्यादस्वारस्यं चेत्यभिप्रायः । अपि त्वि-
 ति । न हि घटपयोः सत्यत्वेऽपि घटज्ञानेन पटो ज्ञातो
 भवतीति तद्दूष्यावृत्त्यर्थमाह सर्वस्य तदात्मकत्वेनैव सत्यत्व
 इति, ब्रह्मात्मकत्वेनैव सत्यत्व इत्यर्थः । न हि कारणादस्ये
 ब्रह्मणि ज्ञाते कार्यावस्था ज्ञाता भवतीति चेदुच्यते न हि
 विशेषणान्तरविशिष्टाकारेण विशेषणान्तरान्वयः अपि त्वेक-
 स्मिन्धर्मिणि विशेषणद्वयान्वयो विवक्षितः तस्माज्ज्ञातत्व-
 विशिष्टाकारेण सर्वत्वं सर्वत्वविशिष्टाकारेण ज्ञातता वा किंतु
 सर्वत्वं ज्ञातत्वं चैकाग्र्यवर्तिनी इति, अवस्थानवगनेऽपि ध-
 र्मिणेन ऐश्वयेन ज्ञाततया प्रयोगो मुख्य एव दृष्टः सोऽयं देवदत्तः
 पूर्वमेव मयाऽयं ज्ञात इत्यादिषु, न हि तत्र वर्तमानकालवि-
 शिष्टत्वेन पूर्वं ज्ञातः तस्मात्परिषद्दर्शनेनामी पुरुषा दृष्टा इति-
 बदिदमुपपन्नम् । एकस्य सत्यत्वज्ञानेन उच्यतिरिक्तं मिथ्यात्वेन
 ज्ञातं भवतीति चेन्न येनाश्रुतं(४)श्रुतं भवतीत्यादिषु वाक्येषु मि-
 थ्यात्वेनेत्यध्याहारः एकविज्ञानस्य सर्वविज्ञानस्य च वैरूप्यस्य
 असुख्यत्वं च ज्ञानभावात्, न हि सर्वं मिथ्यात्वेन जानन् क्वचित्
 करिष्यन् ज्ञाताऽस्ति तस्मात्सर्वविज्ञानशब्देन सर्वज्ञाननिवृत्ति-
 लक्षणा स्यादिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावाक्यं किं

(१) द्वैत्वपक्षे वेति पा० । (२) कार्यस्यावामान्यादिति पा० ।

(३) ज्ञातृत्वेभावेनेति पा० । (४) सा० उ० । ६ । १ । २ ।

तदात्मकत्वेनैव सत्यत्वं कथं तथा सति कथं प्रतिज्ञोपपत्तिः
उपक्रमवाक्यं सत्यत्वपक्षानुगुणमपि तदुपसंहारापेक्षया प्रबलं
न तु महावाक्यस्वारस्यापेक्षया, महावाक्यं च निष्यात्वपक्षा-
नुगुणं तत्त्वमसि सृष्टिकेत्येष सत्यं सदेवैकमेवेत्यादिषु तथा प्र-
तीतेरिति शङ्कायामाह अयमर्थ इति, प्रतिज्ञावाक्योपक्रमभूतं
स्तब्धोऽसीति वाक्यमारभ्य ठयाख्यातं स्तब्धोऽसीति श्रूयमाण-
च्यमपुरुषार्थदा(१)त्वोर्थमाह श्वेतकेतुं प्रत्याहेति,

अयमर्थः श्वेतकेतुं प्रत्याह स्तब्धोऽस्युत तमादे-
शमप्राप्त्य इति परिपूर्णं इव लक्ष्यसे तानाचार्यान्प्रति
तमप्यादेशं पृष्टवानसीति आदिश्यतेऽनेनेत्यादेशः आ-
देशः—प्रशासनम्, एतस्य वाऽह्वरस्य प्रशासने गार्गी सूर्या-
चन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिभिरैकार्थ्यात्,

स्तब्धोऽसीत्यादिश्रुतिवाक्योपादानं तत्र वाक्ये स्तब्धो-
ऽसीत्यस्यार्थमाह परिपूर्णं इव लक्ष्यस इति, प्रच्छ इति धातुर्द्वि-
कर्मकः वक्तृकर्मकः वाच्यकर्मकश्चेति तत्रादेशशब्दाभिहितं
वाच्यं कर्ममिति दर्शयितुं तानाचार्यान् प्रतीति वक्तृकर्म व्या-
हृतं न वै नूनं भगवन्तस्त एतद्वेदिषुर्यद्येतद्वेदिष्यन्कथं मे ना-
वक्ष्यन्मिति तच्छब्दनिर्दिष्टा आचार्या अत्र स्मारिताः, तानिति
बहुवनेन तमादेशमिति तच्छब्दस्याचार्यविषयत्वशङ्काढ्युदासः ।
तमपीति श्रोतुदुर्लभमित्यपि—शब्दाभिप्रायः । कर्मादि श्रोत-
ठयान्तरमनुच्ययो वा ऽभिप्रेत इति श्वेतकेतुं प्रत्याहेत्यन्वयः ।
आदेशशब्दं ठयाचष्टे आदिश्यत इत्यादिना, आदिश्यतेऽनेने-
त्यादेश इति प्रत्ययार्थठयाख्यातम् । आदेशः—प्रशासनमिति
प्रकृत्यर्थठयाख्यातं, तत्र अकतरि च कारके संज्ञायामिति घञः
कर्तृ व्यतिरिक्तकारके विहितत्वाद् ब्रह्मणश्च प्रशासने कर्तृत्वादु-
पदेशकर्मत्वोपपत्तेश्च प्रकृत्यर्थः उपदेशः प्रत्ययार्थः कर्म चेति
परैठयोऽख्यातं तत्र प्रकृत्यर्थोऽस्वारस्यं, प्रत्ययार्थस्वारस्यम्, अस्म-
त्पक्षे प्रकृत्यर्थस्वारस्यं प्रत्ययार्थस्वारस्यं कर्तृव्यतिरिक्तकार-
कविषयस्य घञः कथं कर्त्रर्थत्वं विवक्षातः कारकाणि भवे-

न्तीति न्यायेन कर्तुरेव करणान्तरनिरपेक्षत्वबलक्षणेन करणसा-
धर्म्यरूपेण साधकतन्त्रेण करणत्वविवक्षया घञ्प्रत्यय उप-
पद्यते, एतदभिप्रायेण हि आदिश्यतेऽनेनेत्युक्तं न त्वादिश-
तीति, विवक्षया कारकप्रवृत्तिश्चेदकर्तरीति विधानस्य किं
प्रयोजनं स्वतः प्राप्तस्य(१) कर्तृत्वयतिरिक्तकारकस्य कर्तरि
करणत्वादिविवक्षया कर्त्रर्थत्वमस्वरसमिति विभागः प्रयोजनं
सूत्रस्य प्रयोजनवशेऽपि स्वारस्यमस्वारस्यं च तुल्यं चेत् किमनेन-
योजनान्तरेणेति चेत् उच्यते परपक्षे प्रत्ययार्थस्यैव स्वारस्य-
मस्मन्त्यक्षे तु स्वारस्यद्वयमस्ति अर्थस्वारस्यं शब्दस्वारस्यं
चेति प्रकृत्यर्थस्वारस्यं तावत् सिद्धं विवक्षितविशेषणस्यासाधा-
रणाकाराभिधानं स्वतः प्राप्तं सर्वप्रशासितृत्वं ब्रह्मासाधारण-
धर्मैः, उपदेश्यत्वं तु कर्मस्वरूपादेः साधारणं किंचापेक्षि-
तविधेरनपेक्षितविधानं दुर्बलमिति न्यायादत्रावश्यापेक्षितप्रशा-
सितृत्वज्ञापनमेव युक्तं नानपेक्षितोपदेश्यत्वज्ञापनं तस्माच्छब्द-
स्वारस्यमर्थस्वारस्यं चेति स्वारस्यद्वयविभवाद्यमेवार्थः । ब्रह्मणः
कृत्प्रशासितृत्वे सिद्धे हि तदत्रासाधारणाकारतया वक्तव्यं तत्र
किं प्रमाणमित्यत्राह एतस्य वा इति, ।

तथा च मानवं वचः प्रशासितारं सर्वेषा(२)मि-
त्यादि, अत्राप्येकमेवेति जगदुपादानतां प्रतिपाद्य अ-
द्वितीयपदेनाधिष्ठात्रन्तरनिवारणादस्यैवाधिष्ठातृत्वमपि
प्रतिपाद्यते, अतस्तं प्रशासितारं जगदुपादानभूतमपि
पृष्ठवानसि येन श्रुतेन मतेन विज्ञातेनाश्रुतममममवि-
ज्ञातं श्रुतं मतं विज्ञातं भवति इत्युक्तं स्यात्, निखिल-
जगदुदयविभवविलयादिकारणभूतं सर्वज्ञत्व-सत्यकाम-
त्व-सत्यसंकल्पत्वाद्यपरिमितोदारगुणसागरं किं ब्रह्म
त्वया श्रुतमिति हार्दो भावः,

स्मृतिमाह प्रशासितारमिति, न केवलं श्रुत्यन्तरेष्वेव प्रशासित्वप्रसिद्धिः अस्मिन्प्रकरणेऽपि सिद्धमित्याह अत्रापीति, अधिष्ठातृत्वं हि प्रेरकत्वं तच्च प्रशासित्वमिति तत्फलितमित्यर्थः, एवमादेशशब्दार्थ उक्तः । अथ तच्छब्दं च विद्वद्वन्वाक्यार्थं च योजयति अत इति, येन विज्ञातं भवति तं पृष्ठवानसीत्यन्वयः । येन श्रुतेन मतेन विज्ञातेनेत्यध्याहारेण योजनायाः को हेतुः उच्यते, न हि ब्रह्मणः सत्तया कृत्स्नं ज्ञातं भवति अपि तु तद्विज्ञानेनैव विज्ञातं भवतीति वस्तुसामर्थ्यात् । किंच द्रष्टान्तेऽपि न हि सृष्टिगडसत्तया घटादिविज्ञातो भवति अपि तु तद्विज्ञानेनेति द्रष्टान्तसामर्थ्यात् । किंच आत्मनि खल्वरे द्रष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं स्यात् कस्मिन् नु भगवोविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति इत्यादिश्रुत्या च, एवं द्रष्टान्तसामर्थ्यात् दाष्टान्तिकसामर्थ्याच्च श्रुत्यन्तरकण्ठोक्त्या चैवं व्याख्यातमित्युक्तं स्यादिति कण्ठोक्त्या चाभिप्रेततया चायमेवास्याः श्रुतेरर्थे इत्यभिप्रायः । नन्वस्मिन्वाक्य उपादानत्वमिह न कण्ठोक्तं किं तु फलितं कारणत्वं ज्ञातत्वं च न कण्ठोक्तम् अत्र जगत्कारणत्वाद्यभिप्रायस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह निखिलजगदिति, श्रुत्यन्तरेषु यतो वा इमानि इत्यादिवाक्येषु जगत्कारणत्वलक्षणकं ब्रह्माद्यगतं तस्मादत्र जगत्कारणत्वगर्भं वदतः पितृस्त्वया किं ब्रह्म श्रुतमित्यभिप्राय इत्यर्थः ।

तस्य निखिलकारणतया कारणमेव नानासंस्थानविशेषसंस्थितं कार्यमित्युच्यते इति कारणभूतसूक्ष्मचिदचिद्रस्तुशरीरकब्रह्मविज्ञानेन कार्यभूतमखिलं जगद्विज्ञातं भवतीति हृदि निधाय येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यादिति पुत्रं प्रति पृष्ठवान् पिता, तदेतत् सकलस्य वस्तुजातस्यैककारणत्वं पितृहृदि निहितमजानन्पुत्रः परस्परविलक्षणेषुवस्तुष्वन्यस्य विज्ञानेन तदन्यविज्ञानस्याघटमानतां बुद्ध्वा

अप्राक्ष्य इति प्रश्नोक्तिः तत्पूर्वकश्रवणाभिप्रायेणेत्या-
शयवानाह त्वया श्रुतमिति, नात्र ब्रह्मेति कथं ठोक्तं, तस्मात्
जगत्कारणत्वान्तर्भावप्रयोजनब्रह्मश्रवणप्रश्नः कृतो भवतीति स-
र्वज्ञत्वादिगुणाः कारणत्वोपयोगितयोक्ताः सृष्ट्यादयः परिपूर्ण-
स्यैव लीलाः, अतस्सत्यकामत्वस्य कारणत्वोपयोगः । हार्दी-
भावः—हृदि निहितं तात्पर्यमित्यर्थः । कारणत्वे सत्यप्येकवि-
ज्ञानेन सर्वविज्ञानं नोपपद्यते कारणात्कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वात्कार-
णत्वं च नोपपद्यते तथा सति ब्रह्मणो हेयास्पदत्वप्रसङ्गात्कारण-
त्वोपपत्तावप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नोपपद्यते नानाजातीय-
कार्याणां नानाजातीयकारणकत्वदर्शनादित्यत्राह तस्येति, तस्य-
निखिलकारणतया कार्यभूतमखिलं जगद्विज्ञातं भवतीत्यन्वयः ।
कारणात्कार्यस्यानन्यत्वमाह कारणमेवेति, नानासंस्थानविशेष-
संस्थितं—संस्थानविशेषविशिष्टमित्यर्थः । सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरी-
रशब्देन ब्रह्मणो हेयास्पदत्वप्रसङ्गः परिहृतः । निर्वेदादुपसन्नाय
वक्तव्यमर्थं स्वयमेव कथं वदतीत्यत्राह पुत्रं प्रति पृष्टवान् पितेति,
पुत्रव्यतिरिक्तानां शुश्रूषाद्यपेक्षा पुत्रस्य तु पुत्रत्वमेव ब्रह्मोपदे-
शहेतुरिति शास्त्रार्थः सूचितः । पुत्रपितृशब्दाभ्यामुद्दालको
हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच तं ह पितो वाचेति श्रुतिवाक्यं
स्मारितम्, अनन्तरमिदं वाक्यं कथं नु भगवस्स आदेश इति
इदं किं प्रश्नरूपम् ? उत चोद्यरूपमिति संशये चोद्यपरमिति
ठयाचष्टे तदेतदित्यादिना, प्रतिवचनप्रकारेण प्रश्नार्थो विज्ञा-
यते प्रतिवचने यथा सोम्यैकेनेत्यादिना दूष्टान्तैरुपपादनादिदं-
चोद्यरूपमित्यभिप्रायः । परिचोदयति इति—विषयविवशेष-
कथं ठोक्तिमकुर्वत् सामान्येन चोदयतीत्यर्थः ।

परिचोदयति कथं नु भगवः स आदेश इति परिचोदितः
पुनस्तदेव हृदि निहितं ज्ञानानन्दामलत्वैकस्वरूपमपरि-
च्छेद्यमाहात्म्यं सत्यसंकल्पत्वमिश्रैरनवधिकातिशयासं-
ख्येयकल्याणगुणगणैर्जुष्टमविकारस्वरूपं परं ब्रह्मैव नाम-
रूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं स्वलीलयैव स्वसं-

कल्पेनानन्त-विचित्र-स्थिरत्र-चराचरस्वरूपजगत्संस्थानं
स्वांशेनावस्थितमिति तज्ज्ञानेनास्य निखिलस्य ज्ञाततां
ब्रुवन् लोकदृष्टं कार्यकारणयोरनन्यत्वं दर्शयितुं दूष्टा-
न्तमाह ।

वाक्यमुपादत्ते कथं न्विति, अथ पिता ब्रह्मणो जगत्कार-
णत्वं तदुपयोगिगुणजातम् उपादानत्वनिमित्तत्वप्रयुक्तदोषशङ्का-
परिहारं च विवक्षन्कारणज्ञानेन कार्यविज्ञानं लोकसिद्धं दर्श-
यतीत्याह परिचोदितः पुनरित्यादिना, ज्ञानानन्दामलत्वैकस्व
रूपमिति विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिशोधकवाक्यार्थो विवक्षितः
स्वरूपशब्दो धर्मिस्वरूपनिरूपकधर्मवाची । अपरिच्छेद्यमाहा-
त्म्यमित्यनेनानन्त-शब्दार्थो विवक्षितः स्वरूपमपरिच्छिन्न-
मित्यर्थः । गुणतोऽप्यानन्त्यमाह सत्यसङ्कल्पत्वमिश्रैरिति ।
सत्यशब्दार्थमाह अविकारस्वरूपमिति, अत्र स्वरूपशब्दो वि-
शेष्यांशपरः । एवमविकारित्वादिश्रुतेर्विषयोदर्शितः । उपादान-
त्वादिप्रयुक्तविकारादिविषयं दर्शयति नामरूपेति, पूठ्वं सूक्ष्म-
श्चिद्विद्वस्तुशरीरकमित्येतावदुक्तम् अत्र नामरूपविभागानर्ह-
शब्देन सूक्ष्मशब्दो व्याख्यातः । अनेनोपादानत्वप्रयुक्तं चोद्यं
परिहृतम् । अथ निमित्तत्वप्रयुक्तं चोद्यं परिहरति स्वलीलया
इति, अवाप्तसमस्तकामस्यापि लीलार्थं जगद्दूषयापार उपपद्यत
इत्यर्थः । महायासरूपजगद्दूषयापारस्य न लीलात्वमिति चेत्त-
त्राह स्वसङ्कल्पेनेति, सङ्कल्पमात्रसाधपत्वात्त्रायं महायास इत्य-
र्थः । स्वांशेन विशिष्टस्य स्वस्यांशेन ब्रुवन्वक्तुं लोकदृष्टं कार्य-
कारणयोरनन्यत्वं दर्शयितुं दूष्टान्तमाहेति कार्यकारणयोरनन्यत्वे
दूष्टान्तमाहेत्यर्थः ।

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं
स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य-
मिति एकमेव मृद्द्रव्यं स्वैकदेशेन नानाव्यवहारास्प-
दत्वाद्यथा घटशरावादिनानासंस्थानावस्थारूपविकारा-

पद्मं नानानामधेयमपि सृत्तिकासंस्थानविशेषत्वात् सृद्-
द्रव्यमेवेति व्यवस्थितं न वस्त्वन्तरमिति तथा सृत्तिप-
ण्डविज्ञानेन तत्संस्थानविशेषरूपं घटशरावादि सर्वं
ज्ञातमेव भवतीत्यर्थः, ततः कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मैककार-
णातामजानन्पुत्रः पृच्छति भगवंस्त्वमेवैतद्ब्रवीत्विति,

अन्यत्वनिबन्धनचोद्यस्थानन्यत्वज्ञापनेन हि परिहार
इति भावः । दृष्टान्तवाक्यमुपादत्ते यथा सोम्यैकेन सृत्तिपण्डे-
नेति, तत्र कारणज्ञानेन कार्यविज्ञानस्य सिद्धये तयोरैक्योपपा-
दकमुत्तरखण्डं प्रथमं व्याचष्टे एकमेवेति, तत्र वाचेति पदं व्या-
चष्टे नाना व्यवहारास्पदत्वायेति, वाक्शब्दोऽनहङ्गलणया वा-
क्पूर्वकउपग्रहारे वर्तते, वाक्पूर्वकउपग्रहारेण प्रयोजनतया हेतु-
रित्यर्थः । विकारशब्दार्थेनाह घटशराद्येत्यादिना, संस्थानमे-
वावस्था सैव विकारः षोडशकश्च विकार इत्यादिषु विकार-
शब्दस्यावस्थावद्द्रव्यपरत्वेन प्रयोगदर्शनात्तद्द्रव्यावृत्त्यर्थमवस्था-
रूपविकार इत्युक्तं, नामधेयपदं व्याचष्टे नानानामधेयमिति ।
सृत्तिकेति पदं व्याचष्टे सृत्तिकासंस्थानविशेषत्वादित्यादिना,
एवकारेण व्यावर्त्येनाह न वस्त्वन्तरमितीति, एवं कारणज्ञा-
नेन कार्यज्ञानस्य उपपादकमुत्तरखण्डं व्याख्याय तदुपपाद्य
पूर्वखण्डं व्याचष्टे यथेति, लोके कारणज्ञानात्कार्यज्ञानं सम्भ-
वतु तथाऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नोपपद्यते विजातीयका-
र्याणामेककारणतवायोगादिति बुद्ध्वा ब्रह्मैककारणतवाज्ञानेन
पुत्रः पृच्छतीत्याह तत इत्यादिना, विजातीयानामपि सर्व-
कार्याणां ब्रह्मैवोपादानं तदेव च निमित्तमित्युपदिदेशेत्याह
ततः सर्वज्ञमिति,

ततः सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्मैव सर्वकारणमित्युपदि-
शन् स होवाच सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वि-
तीयमिति, अत्रेदमिति जगन्निर्दिष्टम् । अग्र इति च

सृष्टेः पूर्वकालः, तस्मिन्काले जगतः सदात्मकतां सदे-
वेति प्रतिपाद्य तत्सृष्टिकालेऽप्यविशिष्टमिति कृत्वा
एकमेवेति सदापन्नस्य जगतस्तदानीमविभक्तनामरूपतां
प्रतिपाद्य तत्प्रतिपादनेनैव सतो जगदुपादानत्वं ।

उपदिशन् उपदेष्टुं सदेवेति वाक्योपादानम् इदमिति
जगत्सृष्टिमिति प्रकृतमस्ति चेत् तत्परत्वमप्यथा प्रत्यक्षादि-
प्रमाणप्रसिद्धजगत्परत्वमेवेदं—शब्दस्योचितमिति भावः । अत्र
इत्यादिना अनन्तरं सृष्टेर्वचनानाणत्वादत्रशब्दस्य प्रलयकालपर-
त्वमवगम्यत इति भावः, । तस्मिन्काले जगतः सदात्मकतां
सदेवेति प्रतिपाद्येति सदात्मकतां—कारणात्मकतां सदेवेत्यनेन
वैशेषिकोक्तं कदाचित्सत्त्वं कदाचिदसत्त्वं च व्यावृत्तं तेन प्रल-
यकालेऽपि सत्त्वं फलितमित्येवमुक्तं न तु वाचनिकोऽयमर्थः,
सदेवेदमग्र एकमेवासीदिति स्यान्नवः । सच्छब्दः प्रमाणसंबन्धा-
हृतव्योपाधिना प्रकृतिपुरुषकालविशिष्टं ब्रह्माह कारणात्कार्य-
स्यान्यत्वेन जगतः कदाचित्सत्त्वं परैरुक्तं कारणभूतब्रह्मानन्य-
त्वेन जगतो नित्यसत्त्वमित्यर्थः । तत्सृष्टिकालेऽपीति जगत्सदेव
चेत्प्रलये कोविशेष इत्यपेक्षायां द्रव्यं नित्यमेव तस्याविभक्त-
नामरूपावस्था प्रलयः विभक्तनामरूपावस्था कार्यता इति
वैषम्यमेकमेवेति पदेनोक्तं भवतीत्यर्थः । अनेन ब्रह्मण उपादा-
नत्वं फलितमित्याह तत्प्रतिपादनेनैवेति, भाव्यवस्थाविशेष-
वतः प्रागवस्थायोगेन स्युपादानत्वं, तस्माद्ब्रह्मणोपादानबहुत्वाव-
स्थायाः पूर्ववस्थाकथनेनोपादानत्वमुक्तं भवतीत्यर्थः । कृत्स्नस्य
कार्यस्य ब्रह्मैवोपादानमस्तु तथाऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं
नोपपद्यते निमित्तान्तरसम्भवात् इति शङ्कायां तस्यैव निमि-
त्तत्वेन निमित्तान्तरशङ्कामद्वितीयपदं व्यावर्तयतीत्याह स्वव्य-
तिरिक्तंति, ।

प्रतिपादितमिति स्वव्यतिरिक्तनिमित्तकारणम-
द्वितीयपदेन प्रतिषिद्धं तमादेशमब्राह्मणः येनाश्रुतं श्रुतं

भवतीत्यादावेव प्रशासितैव जगदुपादानमिति हृदि
निहितम् इदानीं सुठयक्तमेतदेवोपपादमिति स्वयमेव
जगदुपादानं जगन्निमित्तं च सत् तदैक्षत बहु स्यां
प्रजायेयेति तदेतत्तच्छब्दवाच्यं परं ब्रह्मैव सर्वज्ञं सर्व-
शक्ति सत्यसंकल्पमवाप्तसमस्तकाममपि लीलार्थं वि-
चित्रानन्तचिदचिन्मिश्रजगद्रूपेणाहमेव बहुस्यां तद-
कुलालस्य विविधपरिणामशक्तिकैकल्येनानुपादानत्वम्
सृष्टियुक्तस्य आतृत्वविरहादनिमित्तत्वमत्र तूभयसद्भावाद्ब्रह्मै-
वोभयकारणमित्यर्थः । उक्तार्थस्योपक्रमसङ्गतत्वमाह तमादे-
शमिति, आदेशशब्देन प्रेरयितृत्वं काठोक्तं येनाश्रुतं श्रुतम्
इत्यादिप्रतिज्ञानेनापादानत्वमभिप्रेतं तदुभयमत्र स्फुटमित्यर्थः ।
अत्रासत्कार्यवादीपन्यासनिरासवाक्यं द्वितीययोजनायां व्या-
ख्यास्यत इति नात्रोदाहृतम् । अथ तदनन्तरवाक्यं पूरकपदा-
न्तरैः सहोपादत्तं स्वयमेवेति,

यं प्रजायेयेति स्वयमेव संकल्प्य स्वांशैकदेशादेव विय-
दादिभूतानि सृष्ट्वा पुनरपि सैव सच्छब्दाभिहिता परा
सदेवेत्यादौ, वाक्यं सजातीयविजातीयादिभेदनिषेधपर-
त्वेन परैठ्याख्यातं तदुत्तरवाक्याननुगुणम् अस्मदुक्तार्थस्यैवो-
पपादकान्युत्तरवाक्यानीत्यभिप्रायेण जगदुपादानं जगन्निमित्तं
सदिति विशेषणद्वयोपादानम् । एतद्दृष्ट्वाचष्टे तदेतदित्या-
दिना, अल्पमाणसृष्ट्युपपादकविशेषणान्याह सर्वज्ञमित्या-
दिना, अवाप्तसमस्तकामस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तिं परिहरति अवाप्त-
समस्तकाममपि लीलार्थमिति, सङ्कल्पमाप्रसाध्यत्वात् जग-
दुपादार आयासरूप इत्यभिप्रायेण सत्यसङ्कल्पमित्युक्तम्,
अजायमानो बहुधा विजायते इत्युक्तावताररूपबहुत्वव्यावृ-
त्त्यर्थं जगद्रूपेणेत्युक्तं, तत्र बहुशब्दार्थाऽस्तीति दर्शयितुं विचि-
त्रानन्तेत्याद्युक्तं, बहु स्यां तदर्थं प्रजायेयेति जायतेऽस्तीत्या-
द्यवस्थासु जायमानाऽवस्था जातावस्था चेत्युत्पत्तावेषावस्था-
द्वयमस्ति, तत्रास्ति-शब्दवाच्योत्पत्तावस्था सत्याद्यमानावस्था

जायत इति शब्दवाच्या तत्र बहु स्यामिति वाक्ये स्यामिति पदेनोत्पन्नावस्था विवक्षिता, तत्पूठ्वभाविन्युत्पाद्यमानावस्था तदर्थं प्रजायेयेत्युक्तेति विभागः । उत्पत्तौ साधनस्य पूठ्वभावित्वं साध्यस्य पश्चाद्भावित्वं सङ्कल्पे तु साध्यं पूठ्वभावि-साधनं पश्चाद्भावि तस्मात्स्यामिति पूठ्वमुक्तं स्वयमेवोपादानभूतं तदेव सङ्कल्प्येत्यर्थः । स्वांशः प्रकृतिः तेजोऽवकासश्चिद्वचनं विद्यदादेरपि प्रदर्शनार्थमिति विद्यदधिकरणसिद्धार्थाभिप्रायेणाह विद्यदादीति, श्रीलाघ्ये महदादेरपि प्रदर्शनार्थमित्युक्तं, पुनरपीति व्यष्टिसृष्टिपर्यमित्यर्थः । सैवेति सदेवेत्यादौ निर्विशेषं वस्तुत्वं सैवं देवतेति सगुणमुच्यते इति अनापनयनार्थमेवमुक्तम् । उत्तरत्र तेजः परस्यां देवतायामिति हि वक्ष्यते तत्प्रत्यभिज्ञानाय परा देवतेत्युक्तम् । अत्र पूठ्वापरेषु च सगुणं ब्रह्मैवोच्यते इत्यर्थः । इति व्यष्टिसृष्टिसङ्कल्पवाक्यमुपादत्ते हन्ताहमिति, अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यत्रानुप्रवेशो न केवलं तत्तत्पदार्थमात्रपर्यन्तनामरूपपठ्यारणार्थः अपि तु स्वपर्यन्तनामरूपव्याकरणार्थः अनुप्रवेशश्रवणेन मातापितृकुलालादिनिर्वर्त्यदेवदत्तघटादिनामरूपव्याकरणतोऽथ्यावृत्तताऽवगमात् बहु स्यामित्युपक्रम एव स्वपर्यन्तनामरूपभाक्कसङ्कल्पात्तद्धीदं तर्ह्यठ्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां ठ्याक्रियत इति नामरूपयोर्द्वेषोर्ब्रह्मपर्यन्तत्वश्रवणात्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति च श्रवणात् व्यष्टिसृष्टिसङ्कल्पवाक्ये अनुप्रवेशपूठ्वकनामरूपपठ्यादेवतैस्त हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवताः अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति, अनेन जीवेनात्मनेति । जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्रतिपाद्य ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशादेव कृतस्नस्याचिद्वस्तुनः पदार्थत्वम् । एवंभूत(१)स्यैव सर्वस्य वस्तुनो नामरूपभाकरणीक्तिराद्यसृष्टेरप्युपलक्षणार्था महद्ब्रह्मारादिनारूपयोर्ब्रह्मत्वपर्यन्तत्वात् यस्य बुद्धिः शरीरं यस्याहङ्कारः शरीरमिति

हि श्रूयते अत एव हि । “प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । लोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाठयया” इति स्मृतम् । एवं ठयष्टिसृष्टिसङ्कल्पवाक्येऽपि नामरूपव्याकरणयोर्ब्रह्मपर्यन्तत्वस्य विवक्षितत्वमाद्यसृष्टिसङ्कल्पवाक्यानुरोधात् तद्वेदमिति श्रुत्यन्तरानुगुण्यात् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यनुप्रवेशपूर्वकब्रह्मपर्यन्तनामरूपपठयाकरणोक्तेश्चावगम्यते बहु स्यामित्युक्तं नानानामरूपभाक्त्वं सृष्टिपण्डस्य घटादिनामरूपभाक्त्वत् किमद्वारकं जीवस्य देशादिनामरूपभाक्त्वत् । किं सद्धारकमिति संशये अनेन जीवेनेत्यादिश्रुतिः सद्धारकमाह ब्रह्मणस्समष्टिनामरूपभाक्त्वमद्वारकं महदादेर्जीवम्प्रति शरीरत्वाभावात् व्यष्टिनामरूपभाक्त्वमद्वारकं सद्धारकं च तथा सति न द्विपर्यवसानहेतुता गोशब्दादिवत्, अनेन जीवेनात्मना जीवशरीरकेण मया सिंहेन भूत्वावह्वो मयाऽत्ताइतिवत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति जीवेऽप्यनुप्रवेशेन तन्नामभाक्त्वश्रवणात् जीवेनात्मनेति तृतीयायाः कोऽर्थः न तावत्सहयोगलक्षण्यं तृतीया कारकविभक्तौ सम्भवन्त्यामुपपद्विभक्तेरन्याय्यत्वादिति न्यायेनापपद्विभक्तेरनुपपत्तेः । न च करणे तृतीया, अनुप्रवेशं प्रति जीवस्य करणत्वाभावात्, अनुप्रवेशस्य द्वारकर्ता हि सः जीवशब्दस्य परमात्मपर्यन्तत्वाच्च नेयं करणे तृतीया तस्मात्कर्त्तरि तृतीया । ननु तिङ्कृतद्वितसमासैरभिहितं कारकं हि तृतीयाविभक्त्यभिधेयम् । अत्र तु ठयाकरवाणीति तिङ्भिहितत्वान्न तृतीयाऽभिधेयः कर्त्ता तत्र प्रथमैव युक्तेति चेत् न व्याकरणकर्त्ता हि तिङ्भिहितः अनुप्रवेशकर्त्ता तु नाभिहित इति स तृतीयाभिधेय नामरूपपठयाकरणानुप्रवेशक्रिययोः समानकर्त्तृकत्वमनुप्रविश्येतिक्लाप्रत्ययेनाभिहितमिति न तृतीयाभिधेयः कर्त्तेति चेन्न क्लोत्यप् कर्त्ता हि न क्लाभिधेयः अपि तु प्रत्ययान्तराभिधेयः प्रत्ययान्तरप्रतिपन्नयोः कर्त्तरैक्यमेव क्लाप्रत्ययाभिधेयं यथा समानाधिकरणवाक्येषु प्रातिपदिकावगते विशिष्टार्थे विशेष्यांश्रैक्यमात्रं समानवित्त्यभिधेयं न तु विशेषणान्वयोविशेष्यं वा एवमत्रापि क्लाप्रत्ययो न कर्त्तृभिधायी, अपि तु शब्दान्तरप्रतिपन्नक्रियाद्वयकर्त्तरैक्यमात्राभिधायी । क्लाप्रत्यय एव कर्त्तृभिधा-

यीति चेत् ठयाकरवाणीति तिङ्प्रत्ययो निरर्थकः स्यात् तस्मात्
 षष्ठदान्तरप्रतिपत्तक्रियाद्वयकर्त्तृक्यनाशान्निधायी क्त्वाप्रत्यय इ-
 त्यनुप्रवेशक्रियाकर्ता तृतीयाभिधेयः । एवं कर्त्तरि कृदिति कृत्प्र-
 त्ययानां कर्त्तृर्थाभिहितत्वात् कृत्सञ्ज्ञकः क्त्वाप्रत्ययः कर्त्तृभि-
 धायीति चेन्न अर्थान्तरेष्वभिहितानामेव कृत्प्रत्ययानां कर्त्तर्यत्वं
 न स्वर्थान्तरे विहितानां, तठयादीनां हि कर्मार्थ्यै विहितत्वा-
 त् । अयं तु क्त्वाप्रत्ययो भावे विहितः तथाऽधिकारात् अत्र
 प्रातिपदिकार्थनाम्ने यथा प्रथमा विभक्तिः तथा धात्वर्थनाम्ने
 विहितो यः प्रत्ययः स भावार्थः, अयं तु क्त्वाप्रत्ययो भावे वि-
 हित इति न कर्त्तृभिधायी । तस्मात् तृतीयया कर्त्ताऽभिधीयत
 इति निरवद्यम् । अनेनेत्यादिवाक्यं संक्षेपेण योजयति अनेने-
 त्यादिना, पदार्थत्वं तत्तदवस्थावस्थितत्वं देवमनुष्याद्याकार-
 विशिष्टत्वं न हि निराकारः पदार्थः पृथिवीत्वाकारविशिष्टो हि
 पृथिवीपदार्थः परमात्मपर्यन्तस्यैव वस्तुत स्त तदवस्थाविशि-
 ष्टत्वं न स्वतन्त्रस्येत्यर्थः । तत्पर्यन्तस्यैव देवादिनामभाक्त्वं
 चेत्याह एवं भूतस्यैवेति, सृदात्मको घट इतिचेत् ब्रह्मात्मक-
 त्वंस्वरूपैक्येऽप्युपपद्यते शरीरशरीरिभावेन तादात्म्यमस्तु
 तथा सति किं प्रयोजनं सर्वशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वं चेत्
 परमात्मनि देवत्वमनुष्यत्वादेः प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वादेर्विभक्त्य-
 र्थस्य चायोगात् तत्पर्यन्तत्वमुपपद्यते इति शङ्कायां विस्तरेण
 वाक्यार्थमाह एतदुक्तं भवतीत्यादिना,
 क्त्वमिति च दर्शयति, एतदुक्तं भवति जीवात्मा तु ब्रह्म-
 णः शरीरतया प्रकारत्वात् ब्रह्मात्मकः यस्यात्माशरीर-
 मिति श्रुत्यन्तरात्, एवं भूतस्य जीवस्य शरीरतया प्रकार-
 रभूतानि देवमनुष्यादिसंस्थानानि वस्तुनीति ब्रह्मात्म-
 कानि तानि सर्वाणि अतो देवो मनुष्यो यज्ञो राक्षसः
 पशु मृगः पक्षी वृक्षो सता काष्ठं शिला तृणं घटः पट
 इत्यादयः सर्वे प्रकृतिप्रत्यययोगेनाभिधायकतया प्रसिद्धाः

शब्दा लोके तत्तद्वाच्यतयाप्रतीयमानतत्तत्संस्थानवस्तु-
मुखेन तदभिमानिजीवतदन्तर्ग्यामिपरमात्मपर्यन्तस्य
संघातस्यैव वाचका इति, एवं समस्तचिदचिदात्मकप्र-
पञ्चस्य सदुपादानता सन्निमित्तता सदाधारता सन्निधा-

शरीरत्वमस्तु ततः किं ब्रह्मपर्यन्ताभिधानस्येत्यत्राह प्रकार-
त्वात् इति, प्रकारत्वं दग्ध कुण्डलादेरप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं
शरीरतया प्रकारत्वादित्युक्तम् एवं ब्रह्मात्मकत्वं शरीरशरीरि-
भाषादित्युक्तम् । आत्मशब्दः स्वरूपैक्ये शरीरशरीरिभावे च
साधारणः अत्र शरीरशरीरिभाव एवेति किन्नियामकमिति चेत्-
त्राह यस्यात्मेति, जीवात्मा ब्रह्मणः शरीरमस्तु ततः किमि-
त्यत्राह एवंभूतस्येति, देवत्वादिविशिष्टशरीराणि जीवद्वारा
ब्रह्मात्मकानीत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह अत इति, देवाद्यवा-
न्तरजातीनामपि ब्रह्मपर्यन्तत्वं दर्शयितुं यक्षराक्षसादय उपा-
त्ताः अप्राणिमत्सु स्वल्पा सा । ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान्
जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठा इत्या
भिर्लोष्टकाष्ठादेर्जीवाधिष्ठितत्वश्रवणात् । काष्ठं शिलेत्याद्युक्तं
खिन्नद्रुमोहि काष्ठम्, तत्र द्रुमावस्थाधिष्ठातृजीवापगमेऽपि काष्ठा-
वस्थाभिमानो जीवो विद्यतएव नामरूपभाक्त्वादिति भावः ।
तत्तत्संस्थानवस्तुमुखेनेत्यनेन परमात्मनि देवत्वमनुष्यत्वाद्यनु-
पपत्तिः परिहृता भवति । देवत्वद्विषादीनां परमात्मस्वरूपे
अश्ववधानेनान्वयाभावेऽपि देवत्वादीनां प्रकृत्यभिधेयानां प्र-
त्ययाभिधेयानां द्विषादीनां च परमात्मनि सद्धारकान्वयः संभ-
वतीत्यर्थः । अतएव काठिन्यवान् योश्चिभर्तीत्यादिरुपपद्यत इत्ये-
तदुक्तं भवतीत्यन्वयः । अथ त्रिवृत्करणादिवाक्यानां प्रस्तुताऽ-
र्थानपेक्षितत्वेन तानि विहायापेक्षितवाक्यानामर्थं सग्रहेणाह
एवमित्यादिना, नामरूपपठयाकरणार्थं हि त्रिवृत्करणं तस्मान्नि-
वृत्करणसाध्यं नामरूपपठयाकरणं सङ्कल्पवाक्ये पूर्वभाठयभूत् ।
उत्पत्तिवाक्ये तु त्रिवृत्करणस्य पूर्वभावित्वं युक्तं पाठक्रमेण
त्रिवृत्करणस्यपश्चाद्भावित्वेऽप्यर्थक्रमेण पाठक्रमस्य बाध्यत्वात्
त्रिवृत्करणं पूर्वभावि यथाऽग्निहोत्र जुहोति यवान् पचतीत्यत्र

हि यथाग्वाः पूठ्वंभावित्वं पाठक्रमवाधेनाङ्गीक्रियते, यवाग्वा
जुहोतीति यथाग्वा होमसाधनतया विहितत्वात् । तद्वदत्रापि
क्रमोऽनुसन्धेयः । सन्मूलाः सोम्येमाइत्यादिशाक्यस्यार्थमाह
एषमिति, सदुदानतासन्निमित्तताशब्देन, सन्मूलाइत्यत्रमूलश-
ब्दार्थउक्तः । सदायतनशब्दार्थमाह सदाधारतेति, नियन्तृतया
धारकत्वाद्धारकत्वाकृष्टमर्थमाह सिन्नियाम्यतेति, अनेन शेषत्व-
मप्यर्थसिद्धं शरीरतया हि शरीरत्वं शेषत्वं धार्यत्वं नियाम्यत्वं
च तदप्याह सच्छेषतादीति,

म्यतासच्छेषतादि सर्वं च सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजास्सदाय-
तनास्सत्प्रतिष्ठा इत्यादिना विस्तरेण प्रतिपाद्य कार्यका-
रणभावादिमुखेनैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति कृत्स्नस्य
जगतो ब्रह्मात्मकत्वमेव सत्यमिति प्रतिपाद्य कृत्स्नस्य ज-
गतः स एवात्मा कृत्स्नं जगत्तस्य शरीरं तस्मात्स्वं-शब्द-
वाच्यमपि जीवप्रकारं ब्रह्मैवेति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं
प्रतिज्ञातं तत्त्वमसीति जीवविशेषे उपसंहृतम् ।

आदिशब्देनानुक्तमविरुद्धमभ्यतोप्राप्त्यमिति न्यायादन्य-
दपेक्षितं गृह्यते कार्यकारणभावादिमुखेनेत्यादिशब्देन सदा-
धारकत्वादिकं विवक्षितं तेन ब्रह्मात्मकत्वमेव सत्यमिति प्रति
पाद्यते धारकत्वादिनिस्तावच्छरीरात्मभावः सिद्धः कार्यकारण-
भावाच्चसिध्यति स्वरूपमात्रस्य कारणत्वायोगेन विशिष्ट-
स्यैव कारणत्वात् ॥

ब्रह्मात्मकत्वमेवेत्येवकारेण स्वपर्यन्तत्वं प्रामाणिकमि-
त्युक्तं भवति, ऐतदात्म्यमेव—एतदात्मकं स्वार्थं व्यङ् । सम्ब-
न्धार्थं । वा एतदात्मसम्बन्धीत्यर्थः । अस्यात्मनः शरीरतया
सम्बन्धीत्युक्तं भवति, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मेति निर्देशो-
रामानुजं लक्ष्मणपूठ्वंजं चैति व न्मन्तव्यः । आत्मशब्देन फलि-

तार्थनाह कृत्स्नं जगत्तस्य शरीरमिति, अस्यायं पितृत्वयुक्ते पितृत्वप्रतियोगिनः पुत्रत्वं स्वार्थसिद्धं भवति, तस्मादित्यादि ऐतदात्म्यमिति सामान्येन वैयधिकरणेन प्रतिज्ञातं ब्रह्मात्मकत्वं तत्त्वमसीति सामानाधिकरणेन जीविविशेष उपसंहृतमित्यर्थः । अनेनोद्देश्योपादेयविभागनिमित्तचोद्यं परिहृतं भवति । उद्देश्योपादेयविभागे सति त्वं-शब्द उद्देश्यसमर्पको भवति तच्छब्दावगतकारणत्वस्य प्रमाणान्तरासिद्धत्वात्, त्वं-शब्दस्तु लोकप्रसिद्धप्रकारेणोद्देश्यसमर्पकः, जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं च न प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धं तस्माज्जीवमात्रपरस्त्वं-शब्दः, त्वं-शब्दावगतजीवस्य तच्छब्दावगतस्य ब्रह्मणश्च सामानाधिकरणेन प्रतिपाद्यमानमैक्यं स्वरूपैक्यमेव भवतीति चोद्यम् । परिहारस्तु ऐतदात्म्यमिति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वस्य यथाप्राप्तमुपसंहार्यत्वात्सामान्येनोक्तस्य विशेष उपसंहारस्यापेक्षितत्वाच्च जीवविशेषे पूर्वोक्तब्रह्मात्मकत्वं सामानाधिकरणेनोपसंहृतमिति । ऐतदात्म्यमित्यत्राप्यात्मशब्दो मृदात्मको घट इतिवत् स्वरूपैक्यं परः स्यात्, तेन तत्त्वमसीत्युपसंहारेऽपि स्वरूपैक्यमेवोक्तं भवति ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यत्राचिद्ब्रह्मणोरैक्यं तत्त्वमसीति जीवब्रह्मणोरैक्यं चोक्तमिति नात्रानुवाद इति शङ्काद्वयमभिप्रेत्याह एतदुक्तं भवतीति,

एतदुक्तं भवति ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति चेतनाचेतनप्रपञ्चमिदं सर्वमिति निर्दिश्य तस्य प्रपञ्चस्यैष आत्मेति प्रतिपादितः प्रपञ्चोद्देशेन ब्रह्मात्मकत्वं प्रतिपादितमित्यर्थः । तदिदं ब्रह्मात्मकत्वं किमात्मशरीरभावेन ? उत स्वरूपेण ? इति विवेचनीयं, स्वरूपेणेति चेद् ब्रह्मणः सत्यसंकल्पत्वादयः तदस्य बहु स्यां प्रजायेयेत्यपक्रमावगता बाधिता भवन्ति । शरीरात्मभावेन च तदात्मकत्वं श्रुत्यन्तराद्विशेषतोऽवगतम् । अन्तःप्रविष्टः

चेतनाचेतनप्रपञ्चमित्यनेनाचिद्ब्रह्मणोरैक्यं प्रतिपादि-

तमित्येतत्प्रत्युक्तं सर्वशब्दो हि असङ्कोचेन प्रमाणान्तरगम्यं
 सर्वं चेतनाचेतनात्मकं जगद्ब्रह्मदतीत्यधिन्मात्रपरत्वे सर्वशब्द-
 स्वारस्य भङ्गात् । श्रुत्यन्तरे च इदं सर्वमस्तु ज्ञेयतया रभ्य सच
 त्यचचाभवत् विज्ञानं चाविज्ञानं चेतीदं सर्वमिति निर्वृष्टस्य
 जगतश्चेतनाचेतनात्मकत्वेन विद्युत्तत्वाच्च ऐतदात्म्यमित्यत्र कि-
 मुद्देश्यं किमुपादेयमित्यत्राह प्रपञ्चोद्देशेनेति, एवमेका शङ्का-
 परिहृता । अथात्मशब्दस्य स्वरूपैक्यपरत्वं व्युदस्यति त-
 दिदमित्यादिना, स्वरूपेणेति चेदिनि, अचिद्ब्रह्मणोः स्वरु-
 पेक्ये अचेतनत्वादेव सत्यसङ्कल्पत्वादिविरोधः । जीवब्रह्म-
 णोरैक्ये तस्य कर्मवश्यत्वादेव सत्यसङ्कल्पत्वादिविरोध
 इत्यर्थः । एतद्विरोधपरिहाराय शरीरात्मभावः कल्प्यत इत्य-
 च्छिप्रायः । न केवलमनया श्रुत्यर्थापत्त्या कल्प्यः अपि तु
 ब्रह्मण आत्मत्वं जगतस्तच्छरीरत्वं च कथोक्तमित्याह शरी-
 रात्मभावेन चेति, का पुनः श्रुतिः तत्र विशेषतोऽवगतिः कथ-
 मिति शङ्कायां श्रुतिवाक्यमाह अन्तरिति,

शास्ता जनानां सर्वात्मेति प्रशासितृत्वरूपात्मत्वेन
 सर्वेषां जनानामन्तः प्रविष्टः, अतः सर्वात्मा सर्वेषां
 जनानामात्मा सर्वं चास्य शरीरमिति विशेषतो
 ज्ञायते ब्रह्मात्मकत्वं य आत्मनि^(१) तिष्ठन्नात्मनो-
 ऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मा-
 नमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः, इति
 च, अत्राप्यनेन जीवेनात्मनेति इहेदमेव ज्ञायत इति
 पूर्वमेवोक्तम् । अतः सर्वस्य चिदचिद्ब्रह्मस्तुनो ब्रह्मशरी-
 रत्वात्सर्वशरीरं सर्वप्रकारं सर्वशब्दैर्ब्रह्मैवाभिधीयत
 इति तत्त्वमिति सामानाधिकरथेन जीवशरीरत-
 या जीवप्रकारं ब्रह्मैवाभिहितम्, एवमभिहिते सत्ययमर्थो

ज्ञायते त्वमिति यः पूर्वं देहाधिष्ठातृया—

तत्र वाक्ये विशेषतोऽवगतिं दर्शयति प्रसाशितृत्वेति, सर्वात्मेति उक्तमात्मत्वं प्रशासितृत्वलक्षणमिति दर्शयितुं प्रशासितृत्वरूपात्मत्वेनेत्युक्तम् । अन्तः प्रविष्ट-शब्देन राजादि-व्यावृत्तिः, शास्तेति पदेन गगनादिठणावृत्तिः अतः—अन्तः प्रविश्य प्रशासितृत्वादित्यर्थः । कथं विशेषतोऽवगतमित्य-पेक्षायामेवं विशेषतोऽज्ञायत इत्युक्तमिति न पुनरुक्तिः । अस्मि-न्वाक्ये प्रशासितृत्वविशेषितात्मस्वरूपत्वस्य कश्चोक्तिः । शरीरत्वं गम्यम् ।

य आत्मनीति । अथात्मत्वशरीरत्वकण्ठोक्त्यन्वितं वाक्यमाह य आत्मनीति, । यद्यपि शरीरशरीरिभावः श्रुत्य-न्तरसिद्ध स्यात् तथाऽप्येतत्प्रकरणे स्वरूपैक्यं गम्यत इत्य-त्राह अत्रापीति, ततः किं सामानाधिकरण्यसिद्धेरित्यत्राह अत इति, सामानाधिकरण्येनोपसंहारे किं प्रयोजनमित्य-त्राह एवमभिहिते सतीति,

प्रतीतः स परमात्मशरीरतया परमात्मप्रकारभूतः परमात्मपर्यन्तः पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यनर्हः अतस्त्वमिति त्वत्प्रकारविशिष्टं त्वदन्तर्यामिणमेवाचष्ट इति, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ब्रह्मा-त्मकतयैव जीवस्य शरीरिणः स्वनामभाक्त्वात् तत्त्व-मिति सामानाधिकरण्यप्रवृत्तयोर्द्वयोरपि पदयोर्ब्रह्मैव वाच्यं, तत्र तत्पदं जगत्कारणभूतं सकलकल्याणगुणग-णाकरं निरवद्यं निर्विकारमाचष्टे, त्वमिति च तदेव ब्रह्म जीवान्तर्यामिरूपेणैव(१)शरीरजीवप्रकारविशिष्ट-माचष्टे, तदेवं प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकस्मिन् ब्रह्मण्येव तत्त्वमिति द्वयोः पदयोर्वृत्तिरुक्ता, ब्रह्मणो निरवद्यत्वं निर्विकारत्वं सर्वकल्याणगुणाकरत्वं जगत्कारणत्वं चावा-

धितम्, अश्रुतवेदान्ताः पुरुषाः सर्वे पदार्थाः सर्वे जीवात्मानश्च ब्रह्मात्मका इति न पश्यन्ति सर्वशब्दानां च केवलेषु तत्तत्पदार्थेषु वाच्यैकदेशेषु वाच्यपर्यवसानं मन्यन्ते,

बुद्धिशब्दयोस्तत्पर्यन्तनाज्ञापनं प्रयोजनमित्यर्थः परमात्मशरीरतया परमात्मप्रकारभूतः परमात्मपर्यन्त इति शरीरतया प्रकारत्वेन पृथक्सिद्धिस्थितिप्रवृत्त्यनर्ह इत्यर्थः । बुद्धिशब्दयोस्तत्पर्यन्तत्वे हेतुमाह अनेनेति, स्वनामभाक्त्वादन्तर्धानिणमेवाचष्ट इति अयमर्थ इत्यन्वयः । परं प्रति ब्रह्ममाणदूषणानां स्वपक्षास्पर्शित्वं दर्शयितुं स्वपक्षे सामानाधिकरण्यासाद्गुण्यं विवक्ष्यस्तत्रैकार्थवृत्तित्वसिद्धिमाह तत्प्रमिति, सामानाधिकरण्यप्रवृत्तयोरिति तत्रत्यादिना वाक्यद्वयेन तत्प्रमितिपदद्वयस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदसिद्धिमाह त एवं-शब्दौ त्वदुक्तार्थपरी स्यातां, ततः किमित्यत्राह तदेवमिति, प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थवृत्तित्वस्वरूपसामानाधिकरण्यं निदृमित्यर्थः । त्वन्मते सामानाधिकरण्यलक्षणासिद्धिर्वाक्यान्तरावगतसर्वज्ञतादिगुणविरुद्धमविद्याश्रयत्वादि कल्पनीय चेत्यभिप्रायेणाह ब्रह्मण इति सर्वे पदार्थाः शब्दाश्च ब्रह्मपर्यन्ताश्चेत् ब्रह्मपर्यन्ततया पदार्थाः प्रतीयेरन् शब्दाश्च तत्पर्यन्ततया व्युत्पद्येरन् । न च तथा क्रियते, तस्मात् नामरूपयोर्ब्रह्मपर्यन्तत्वमयुक्तमित्यत्राह अश्रुतेति, पदार्थानां ब्रह्मपर्यन्ततया ग्रहणाभावावेदान्तश्रवणरूपसामग्रीवैकल्यात् न तदर्थोभावादित्यर्थः । सर्वशब्दानां चेति तस्मादेव सामग्रीवैकल्याच्च तत्तच्छब्दानां तत्पर्यन्तव्युत्पत्त्यभावइत्यर्थः । न हि ब्रह्मणा गन्धग्रहणाभावे सति गन्धाभाव इत्यर्थः सामग्र्यां सत्या तत्पर्यन्तत्वग्रहणात्, पूर्व तत्पदार्थमात्रपर्यन्तत्वग्रहणं सामग्रीवैकल्यात्, घ्राणेन गन्धग्रहणो सति ब्रह्मणा गन्धग्रहणाभावस्सामग्र्यभावात्, न तु गन्धाभावादित्यवगम्यते हीत्याह इदानीमिति,

इदानीं वेदान्तवाक्यश्रवणेन ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामितया च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं सर्वशब्दानां

तत्तत्प्रकारसंस्थितब्रह्मवाचित्वं च जानन्ति । नन्वेवं गवादिशब्दानां तत्तत्पदार्थवाचितया व्युत्पत्तिर्बाधिता स्यात्, नैवं सर्वे शब्दा अचिज्जीवविशिष्टस्य परमात्मनो वाचका इत्युक्तं नामरूपे व्याकरवा शब्दानां वेदान्तश्रवणरूपसामग्रीसम्भवे सति वेदान्तवाक्यानि तत्तत्पदार्थतत्तच्छब्दानां सापेक्षतया ब्रह्मपर्यन्तत्व बोधयितुं न शक्नुवन्ति इति चोदयति नन्विति, वेदान्तवाक्यानि किं व्युत्पत्तिनिरपेक्षाणि सत तत्सापेक्षाणि व्युत्पत्तिनिरपेक्षाणि चेत् अख्युत्पन्नस्यापि बोधजनकानि स्युः, सापेक्षाणीति चेत् अन्यपर्यन्ततया व्युत्पन्नस्य शब्दस्यान्यपर्यन्तत्वं व्युत्पत्ति विरुद्धं न बोधयन्ति, व्युत्पत्तेश्च प्रत्यक्षसापेक्षत्वात्तद्विरुद्धं सकलपदार्थानामन्यपर्यन्तत्वं च न बोधयन्ति यथा आदित्ये यूप इत्यादिवाक्यं तत्र व्युत्पत्त्यर्थं शब्दस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वात् प्रत्यक्षविरुद्धं यूपदित्यतादात्म्यं हि न बोधयितुमलं तद्वाक्यमत्रापि तद्वदित्यर्थः । परिहरति नैवमित्यादिना, यूपदित्यभेदविषयस्य प्रत्यक्षस्यानन्यथामिदुत्वात्तद्यूपदित्यतादात्म्यवादिवाक्यस्वारस्यभङ्गकं न तु प्रत्यक्षत्वात् । अत एव हि प्रत्यक्षावगतज्वालैक्यस्यानन्यथामिदुमनुमानं भङ्गकं देहातिरिक्तात्मवादिवाक्यं प्रत्यक्षसिद्धदेहात्माभिमानस्य भङ्गकं तत्र हि ज्वालैक्यप्रत्यक्षमेकवर्तिकावर्तित्वसाद्रूप्यादन्यथासिद्धं देहात्माभिमानविषयं प्रत्यक्षं चोष्णं जलमितिवत् संसर्गादन्यथासिद्धं, तस्माज्ज्वालैक्यविषयस्य देहात्माभिमानविषयस्य चान्यथासिद्धस्य प्रत्यक्षस्यानुमानागमौ भङ्गकौ भवतः । तत्रापि व्याप्तिलङ्घननिर्ग्राहिप्रत्यक्षस्यानन्यथासिद्धत्वात्तद्बाधितम् । एवमत्रापि तत्तत्पदार्थपर्यन्तत्वग्रहणमन्यथासिद्धं तत्तत्पर्यन्तत्वव्युत्पत्तिश्चान्यथासिद्धेति, अनन्यथासिद्धागमेनानन्यथासिद्धांशबाधायुक्त एव । अत्राप्यनन्यथा सिद्धं तत्तत्पदार्थस्वरूपविषयं शब्दस्वरूपविषयं तत्सम्बन्धविषयं च प्रत्यक्षं न बाध्यते अन्यथासिद्धस्तत्तन्मात्रपर्यन्तत्वांश एव बाध्यत इति परिहारमभिप्रेत्याह सर्वे इत्यादिना, शब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वं युक्तं बाधकस्यान्यथासिद्धत्वादित्यभि-

प्रायः । तत्र कथमन्यथासिद्धिरित्यत्राह तत्र लौकिका इति, णीत्यत्र, तत्र लौकिकास्तु पुरुषाः शब्दं व्याहरन्तो शब्दवाच्ये प्रधानांशस्य परमात्मन प्रत्यक्षाद्यपरिच्छे-
द्यत्वाद्वाच्यैकदेशभूते वाच्यसमाप्तिं मन्यन्ते । वेदान्त-
श्रवणेन च व्युत्पत्तिः पूर्यते । एवमेव वैदिकास्सर्वे शब्दाः
परमात्मपर्यन्तान् स्वार्थान् बोधयन्ति वैदिका एव सर्वे
शब्दा वेदादेवोद्भूत्योद्भूत्य परेणैव ब्रह्मणा सर्वपदार्था-
न्पूर्ववत्सृष्ट्वा तेषु परमात्मपर्यन्तेषु पूर्ववन्नामतया
प्रयुक्ताः ।

तत्तत्पदार्थानां ब्रह्मपर्यन्तत्वग्रहणे तत्तत्पर्यन्तशब्दव्युत्पत्तौ
च ब्रह्मस्वरूपग्रहणमवश्यापेक्षितं यथा नैत्यपीतिमादीनां द्रव्य-
पर्यन्तत्वग्रहणे नीलपीतादिशब्दव्युत्पत्तौ च तत्तद्वस्तुग्रहणम-
पेक्षितं तस्य च प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात्तत्तद्वस्तुमात्रपर्यन्तत्वग्रहणं
तत्तत्पर्यन्तव्युत्पत्तिश्चोभयमन्यथासिद्धमित्यर्थः । तर्हि व्यु-
त्पत्त्या वेदान्तश्रवणं वेदान्तश्रवणेन च व्युत्पत्तिरित्यात्राह
वेदान्तेति, एकदेशव्युत्पत्त्या वेदान्तश्रवणमुपपद्यते वेदान्तश्रव-
णेन व्युत्पत्तिपूर्तिः, न च कात्स्न्येनादितः प्रभृति व्युत्पत्ति-
रिति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । एवं लौकिकशब्दानां तत्तद्वस्तु-
मात्रपर्यन्तत्वेन व्युत्पन्नानामपि परमात्मपर्यन्तत्वमुक्तं वैदि-
कशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमाह एवमेवेति, वैदिका एव
शब्दाः परमात्मपर्यन्ताः स्युर्लौकिकास्तत्तद्वस्तुमात्रपर्यन्ताः स्युः,
व्युत्पत्तिस्वारस्यसिद्ध्यर्थमित्यत्राह वैदिका एवेति, लौकिक-
शब्दानामपि वेदशब्देभ्यः उद्भूत्य तत्तद्वस्तुषु प्रयुक्तत्वात्सर्वे
शब्दा वैदिका एवेति सर्वे परमात्मपर्यन्ता एवेत्यर्थः । तत्र
प्रमाणमाह तदाहेति,

तदाह मनुः “सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि
विविधानि च । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च
निर्ममे”(१)इति, संस्थाः-संस्थानानि रूपाणि इति या-
वत् । आह च भगवान् पराशरः “नामरूपं च भूतानां

कृत्यानां च प्रपञ्चितम् । वेदशब्देदभ्य एवादी देवादीनां चकार स”(१)इति, श्रुतिश्च “सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयति”ति सूर्यादीन् पूर्ववत्परिकल्प्य नामानि च पूर्ववच्चकारेत्यर्थः । एवं जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वं प्रपञ्चितं, तेनैकेन ज्ञातेन सर्वस्य ज्ञाततोपपादिता भवति सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादनेन तदात्मतयैव सत्यत्वं नान्यथेति तत्सत्यमित्युक्तम्,

संस्थाशब्दस्य स्थित्यर्थताठ्यावृत्त्यर्थमाह संस्थाः—संस्थानानीति, आह चेति, अत्र अनुपराशरयोरैकगुण्यं दर्शितं, श्रुतिश्चेति, सूर्याचन्द्रमसाविति निर्देशेन नामकल्पनं चार्थसिद्धमित्यभिप्रायात्पूठवीकोपदृङ्णवचनानुगुण्याच्च नामानि च पूर्ववच्चकारेति व्याख्यातं शब्दाः सर्वे वैदिका एव आनुपूर्वीभेदनात्रात् लौकिकत्वं तत एव लक्षणभेदश्च । तस्मात्सर्वशब्दा ब्रह्मपर्यन्ता इति । ततः किमयमर्थः इत्यारभ्य प्रतिपिपादयिषितस्यार्थस्येत्यत्राह एवमिति, ब्रह्मण एवोपादानत्वनिमित्तत्वोपपादनेन जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वमुक्तमित्यर्थः । तेनेति जगतः सत्यत्वेन सत्यनिष्ठयार्थयोरैकनाप्रसङ्गाद्यभावादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपादितं भवतीत्यर्थः । सर्वस्येत्यादि तत्सत्यमिति वाक्ये ब्रह्मात्मकतयैव जगत् सत्यं स्वनिष्ठत्वमेवासत्यमिति जगतो ब्रह्मात्मकत्वोपपादानान्महावाक्यस्वारस्यमपि जगत्सत्यत्वानुगुणमित्यर्थः ॥

यथा द्रष्टान्ते सर्वस्य सृष्टिकारस्य सृदात्मनैव सत्यत्वं, श्लोचकवाक्यान्यपि निरवद्यं सर्वकल्याणगुणाकरं परं ब्रह्म शोधयन्ति सर्वप्रत्यनीकाकारताबोधनेऽपि

यथेति लोकद्रष्टप्रकारेण द्रष्टान्तस्य कथनीयत्वाद् द्रष्टान्तस्य च लोके सत्यत्वेन सम्प्रतिपन्नत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य च द्रष्टान्तानुगुणत्वात्तत्सत्यमित्यादिवाक्यान्यपि जगत्सत्यत्वपराणीति महावाक्यस्वारस्यं जगत्सत्यत्वानुगुणमित्याशयः । किञ्च सृष्टि-

गडादिदृष्टान्तत्रयमपि परिणामपक्षानुगुणमेव दार्ष्टान्तिकब्रह्मका-
 रणत्वपराणि तत्तेजोऽसृजत तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिवाक्या-
 न्यपि परिणामानुगुणान्येव । न हि रज्जुसर्पादिदृष्टान्तः श्रूयते
 ष्यवर्तत अभ्रमदित्यादिकमपि पदं न श्रूयते । सूत्रं च परिणा-
 मात् । सू० आत्मकृतेः । सू० पटवच्छेत्यादि न तु विधर्तना-
 दिति रज्जुसर्पवदिति च उपबृंहणवचनान्यपि परिणामानुगुणा-
 न्येव निस्सरन्ति यथा लोहपिण्डात् कटकमुकुटेत्यादीनि एवं
 सकलश्रुतिस्मृतिसूत्रानुगुणयात्परिणामपक्षे सुस्थे सति स च सद्वा-
 रकोऽद्वारकोवा परिणाम इति विवेके ब्रह्मणो निर्दीपत्वाविकार-
 रत्वादिश्रुतिबाधप्रसङ्गात्सद्धारकत्वमेव युक्तं, यस्यात्मा शरीरमि-
 त्यादिश्रुतयश्च शरीर शरीरिभावं वदन्त्यः परिणामादिक सद्वा-
 रकं ज्ञापयन्ति । उपबृंहणेऽपि “काठिन्यवान् यो विभर्ति तस्मै
 भूभ्यात्मने नम” इति ब्रह्मणो निर्देशात्सद्धारकत्वमेव स्पष्टं सद्वा-
 रकमुपादानत्वं ब्रह्मणो मुख्यमेव शरीरवाचिपदानां शरीरि-
 पर्यन्तत्वात् । मीमांसकैरपि सद्धारकस्यापि मुख्यत्वमभ्युपगम्यते-
 यथा परमापूर्वं प्रति प्रोक्त्यादेः शेषत्वं तत्र हि यज्ञशेषत्वं ब्री-
 ह्यादिद्वारकम् । अपूर्वशेषत्वं ब्रीहियागद्वारकम् । अरुणया
 क्रीणाति गवा यजेतेत्यादिषु गुणस्य जातेश्च क्रययजनमाध-
 नत्वं सद्धारकमपि मुरुममेवाभ्युपगतम् । एवं विशिष्टस्य ब्रह्मणः
 शरीरद्वारकमुपादानत्वं मुख्यमेवाभ्युपगतम् । एवं विशिष्टस्य
 ब्रह्मणः शरीरद्वारकमुपादानत्वं मुरुयमेव एवं विशिष्टस्यैवोपा-
 दानत्वं सर्ववेदान्तिभिरभ्युपगतम् । अविद्योपाधिशक्तिविशि-
 ष्टस्यैवोपादानत्वोपपादनात् । तस्माच्चिदचिद्विशिष्टमेव ब्रह्म-
 कारणं परिणामित्वेन न तु विवर्त्ताधिष्ठातृत्वेन सद्विद्यायां-
 षड्विधतात्पर्यलिङ्ग चास्मत्पक्ष एवास्ति । षड्विधतात्पर्यलिङ्गम-
 द्वैतविषयमित्येतदभ्युपेतं तत्तु न निर्विशेषाद्वैतविषयम् । अपि
 तु विशिष्टाद्वैतविषयम् उपक्रमे सदेवेतिवाक्यं च निमित्तत्वो-
 पादानत्वतदुपयोगिसार्वज्ञसर्वशक्तित्वादिपरत्वात्सविशेषवि-
 षयम् । उपसंहारगत तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यं प्रवृत्तिनि-
 मित्तभेदेनैकार्थविषयत्वाद् विशिष्टाद्वैतविषयं विशिष्टैकार्थपरस्य

तत्रैवमसीति वाक्यस्यावृत्तत्वाद्भ्यासोऽस्ति चिदचिदात्मकप्र-
पञ्चस्य ब्रह्मविशेषणत्वं प्रमाणान्तरागोचर(१)मित्यपूर्वता चास्ति ।
एतदर्थं ज्ञानवत्स्वतस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेशात्कलं
चास्ति । एतद्विषयस्य पितापुत्रसंवादरूपत्वादर्थवादश्च अस्मि-
न्नेत्रार्थे सूक्तकार्यदृष्टान्तेोपन्यासादुपपत्तिश्चास्तीति यह्विधता-
त्ययंलिङ्गं विशिष्टाद्वैतविषयमित्याशय इत्यन्वयः । एवं सद्भि-
द्यायास्सविशेषपरत्वमुक्तम् । अथ शोधकवाक्यानां सविशेषप-
रत्वमुच्यते शोधकेत्यादिना,

तत्तत्प्रत्यनीकाकारतायां भेदस्यावर्जनीयत्वान्न निर्विशे-
षस्तुसिद्धिः । ननु च ज्ञानमात्रं ब्रह्मेति प्रतिपादिते
निर्विशेषज्ञानमात्रं ब्रह्मेति निश्चीयते नैव स्वरूपनिरू-
पणधर्मशब्दा हि धर्ममुखेन स्वरूपमपि प्रतिपा-
दयन्ति गवादिशब्दवत् तदाह सूत्रकारः “तद्गुणसार-
त्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदि”ति, ज्ञानगुणसारत्वादा-
त्मनो ज्ञानमिति व्यपदेशः यथा प्राज्ञेन ब्रह्मणा विप-
श्चिता यः सर्वज्ञः सर्वविदिति सर्वज्ञे एव ज्ञानगुणसार-
त्वात्सत्यं ज्ञानमिति व्यपदिश्यते यावदात्मभावित्वाच्च
न दोष इति ज्ञानेन धर्मेण स्वरूपमपि निरूपितं न
तु ज्ञानमात्रं ब्रह्मेति । कथमिदमवगम्यत इति चेत् यः
सर्वज्ञः सर्वविद् इत्यादिज्ञातृत्वश्रुतेः, “पराऽस्य शक्ति-
र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” “वि-
ज्ञातारमरे केन विजानीयादि”त्यादिश्रुतिशतसमधि-

तत्र श्रौतगुणनिषेधं द्विधा परिहरति निरवद्यं सर्वकल्या-
णगुणाकरमिति पदद्वयेन सामान्यनिषेधो विशेषोपस्थापके सति
तत्र पर्यवस्यति, छागो वा मन्त्रवर्णादिति न्यायात् तस्माद्-

(१) प्रमाणान्तरागोचरम् प्रमाणान्तरागोचर इत्यर्पोक्तं, यद्य-
प्येवंजातीयका अशुद्धयो बहुधा टीकायां वर्तन्ते परंतु गौडद्राविडया-
वत्पुस्तकेषु तादृशपाठोपलभ्यान्तूष्णीमेवासितं तथा, परं तु वस्तुतो
विचारे लिङ्गव्यत्यासहेतुभूतबहुव्रीह्याद्यसम्भवस्थले गोचरशब्दस्य निय-
तलिङ्गतयाऽस्य नापुंसक्यमसङ्गतमित्येव प्रतिभाति । २।० सि० श।० ।

पहतपाप्मेत्यादिभिर्ह्येयगुणानां निषिध्यमानत्वात् गुणसामान्यनिषेधस्तत्पर्यवसायीति निरवद्यमिति पदस्याभिप्रायः । विशेषविधाने सति सामान्यनिषेधस्तद्व्यतिरिक्तविषय एव यथाऽग्नीषोमीयहिंसाठयतिरिक्तविषयो न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति सामान्यनिषेधः । तस्मात्सत्यकानस्सत्यसङ्कल्प इत्यादिभिर्नङ्गुणविधाने सति गुणनिषेधस्तु तद्व्यतिरिक्तविषय इति सर्वकल्याणगुणाकरमिति पदस्याभिप्रायः । आर्थभेदनिषेधः परिहरिष्यते सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या निर्विशेषवस्तुसिद्धिं दूषयति सर्वेत्यादिना, विशेषणभेदविवक्षायां विशेषणभेदेन विशेष्यभेदात् युगपदभिधाने विशेषणानामप्येक्यप्रसङ्गात् क्रमेणाभिधाने विशेषणानामन्योन्यविशेषणविशेष्यभावप्रसङ्गाच्च वस्तुभात्रैक्यपरमेव सामानाधिकरण्यं तत्र प्रतियोगिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदसम्भवात् सामानाधिकरण्यालक्षणाहानिः । वाक्यतात्पर्यानुगुणा लक्षणा तद्विरुद्धमुख्यवृत्तेर्बलीयसी । सर्वपदलक्षणा च न दोषः त्रिषं भुङ्क्ष्वेत्यादिषु दर्शनात्सर्वपदलक्षणायामपि समानविभक्त्या तात्पर्यनिश्चयः शीक्यादेः काठ्यर्थादिठयावृत्तिवच्च न ठयावृत्तिर्धर्मः स्वरूपमेव व्यावृत्तिः । न च पर्यायता काठ्यर्थादिठयावृत्तपीतिमठयावृत्तादिशब्दवदिति हि पृथर्वपक्षशरीरं विरुद्धविशेषणानामेव विशेष्यभेदापादकत्वान्न विशेषणभेदे विशेष्यभेदः । युगपदभिधानेऽपि समानविभक्त्या विशेष्यभात्रैक्यप्रतिपादनात् विशेषणैक्यप्रसङ्गः । पदजातं श्रुतं सर्वमित्यादिन्यायेन सर्वैः पदैर्युगपदेवानेकविशेषणविशिष्टैकार्थाभिधानात् न विशेषणानामन्योन्यविशेषणविशेष्यभावप्रसङ्गः । सद्देश्योपादेयविभागस्तु परामर्शदशायामेवावगम्यते इति न विशेषणविवक्षायाः काचिदनुपपत्तिरित्येतावदभिप्रेतम्, श्रीभाष्यकारैः श्रीभाष्येऽभिहितत्वात् । अत्र शीक्यादिदृष्टान्तव्यावृत्तिं द्विधाह सर्वेत्यादिना, सर्वप्रत्यनीकाकारतावोधनेऽपीति, काठ्यर्थाव्यावृत्तमित्यादिषु प्रतियोगितद्व्यावृत्ती शब्दस्वारस्यादेव सम्प्रतिपत्ते । अत्र त्वन्वयरूपार्थाभिधानः शब्दस्य व्यतिरेकमुखेन स्वार्थपरत्वकल्पन(१)नयुक्तमित्यपि-शब्दस्य भावः ।

गतमिदं ज्ञानस्य धर्ममात्रत्वाद्ब्रह्ममात्रस्यैकस्य वस्तु-
त्वप्रतिपादनानुपपत्तेश्च, अतः सत्यज्ञानादिपदानि
स्वार्थभूतज्ञानादिविशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्ति
तत्त्वमिति द्वयोरपि पदयोः स्वार्थप्रहाणेन निर्विशि-
षवस्तुस्वरूपोपस्थापनपरत्वे मुख्यार्थपरित्यागश्च ।
सेक्ये तात्पर्यनिश्चया न्न लक्षणा दोषः सोऽयं देवदत्त
इतिवत् । यथा सोऽयमित्यत्र तच्छब्देन देशान्तरका-
लान्तरसंबन्धिपुरुषः प्रतीयते, अयमिति(१) च सन्निहि-
तदेशवर्तमानकालसम्बन्धी(२) तयोस्सामानाधिकरण्येनै-
क्यं प्रतीयते तत्रैकस्य युगपद् विरुद्धदेशकालसंबन्धि-
तया प्रतीतिर्न घटत इति द्वयोरपि पदयोः स्वरूप-
मात्रोपस्थापनपरत्वं स्वरूपस्य चैक्यं प्रतिपाद्यत इति
चेत्, नैतदेवम्, सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि लक्षणागन्धो
न विद्यते विरोधाभावात्, एकस्य भूतवर्तमान-

एवं शैक्लयादिदृष्टान्ताच्छब्दवैषम्यमुक्तम् । अथार्थवैष-
म्यमभिप्रेत्याह तत्तत्प्रत्यनीकता भेद(३) स्यावज्जनीयत्वादिति,
शैक्ल्यस्य कस्यचिद्गुणत्वात्स्वरूपमेव व्यावृत्तिः स्वरूपे प्रतिपक्षे
अध्यासासहत्वाच्च, ब्रह्म तु न कस्यचिद्गुणभूतं स्वरूपे प्रतिपक्षे
ऽध्यासासहं च तस्मात्स्वरूपपातिरेकेण व्यावृत्तिरभ्युपगन्तव्येति
भावः । अथार्थगुणनिषेधं परिचोदयति नन्विति, न हि ज्ञानं
ज्ञानान्तराश्रयो भवति तस्मात् ज्ञानस्वरूपत्वप्रतिपादनेन गुण-
निषेधः सिद्ध इत्यर्थः । परिहरति-नैवमिति, । स्वरूपेत्यादि
स्पष्टम्, तथाहेति धर्मिवाचिशब्दस्य धर्मिपर्यन्तत्वे लक्षणा
स्यादिति शङ्कापरिहाराय यावदात्मेति सूत्रमुदाहृतम् । जाति-

(१) मित्यभेदशब्देन चेति पाठस्तूचितः ।

(२) प्रतीयत इत्यत्राऽऽशयः ।

(३) तत्तत्प्रत्यनीकाकारभेदस्येति पाठः

गुणयोर्धर्मकिगुणिपर्यन्तत्वस्य लोके प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तद्वाचिश-
 ष्ढानां तत्पर्यन्तत्वमाश्रितम् । अत्र तु ज्ञानस्य धर्म्यन्तरनिष्ठत्वं
 कथमित्यभिप्रायेण शोदयति ज्ञानेनेति, तत्र प्रमाणं दर्शयति यः
 सर्वज्ञस्सर्ववित् इति, ज्ञानस्वरूपत्वश्रुत्यनुगुणं ज्ञातृत्वस्वरूप-
 पताश्रुतिर्नेया न तु ज्ञातृत्वश्रुत्यनुगुणं ज्ञानस्वरूपताश्रुतिर्ने-
 येत्यत्राह परास्य शक्तिरिति, ज्ञातृत्वश्रुतीनां भूयस्त्वात् बहु-
 स्वारस्यानुगुणङ्कतिपयश्रुतिर्नेयेत्यर्थः । “द्वैधे बहूनां वचन-
 मि”ति हि स्मृतिः, “भूयसां स्याद्बलीयस्त्वमि”ति हि मीमां-
 सकाः । स्वाभाविकीति श्रुत्या ज्ञातृत्वादेराधिष्ठाकत्वं च परि-
 हृतं भवति । ज्ञानशब्दस्य ज्ञातृत्वपर्यन्तत्वे तु न कस्यचिन्नैर-
 र्थक्यं ज्ञातृशब्दस्य ज्ञानपरत्वे तच्चप्रत्ययोनिरर्थकः स्यादिति
 अयमर्थोऽर्थबिद् इति न कण्ठोक्तः । ज्ञानस्य ज्ञानाद्याभयत्वं
 व्याप्तिविरुद्धमित्यत्राह ज्ञानस्येति,

क्रियाद्वयसंबन्धो न विरुद्धः, देशान्तरस्थितिभूता,
 सन्निहितदेशस्थितिर्वर्तते, अतो भूतवर्तमानक्रियाद्व-
 यसंबन्धितयैक्यप्रतिपादनमविरुद्धम्, देशद्वयविरोधश्च
 कालभेदेन परिहृतः । लक्षणायामपि न द्वयोरपि पद-
 योर्लक्षणासमाश्रयणम्, एकेनैव लक्षितेन विरोधप-
 रिहारात् लक्षणाभाव एवोक्तः, देशान्तरसंबन्धितया
 भूतस्यैवान्यदेशसंबन्धितया वर्तमानत्वाविरोधात् ।
 एवमत्रापि जगत्कारणभूतस्यैव परस्य ब्रह्मणो जीवा-
 न्तर्यामितया जीवात्मत्वमविरुद्धमिति प्रतिपादितं,
 यथाभूतयोरेव हि द्वयोरैक्यं सामानाधिकरण्येन प्र-
 तीयते तत्परित्यागेन स्वरूपमात्रैक्यं न सामानाधिक-
 रण्यार्थः, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे

वृत्तिस्वामानाधिकरण्यमिति हि तद्विदः, तथा भूत-
योरेवैक्यं(१)सम्पादितमस्माभिः,

एकस्य धर्मिरहितस्य ज्ञानस्य ज्ञानान्तराश्रयत्वे तु न
श्रुतिविरोध उपपादितप्रकारात्, ठयाप्तिविरोधश्चेत् ज्ञानङ्क-
स्यच्चिद्गुर्मन्त्वेन द्रष्टमिति तथापि तुल्यं, श्रुतिबलात् स्वतन्त्रत्वं
चेत् तत एव ज्ञानाद्याश्रयत्वसम्भव इति प्रतिबन्दिमुखेन ठया-
प्तिविरोधः परिहृतः । परपक्षस्य धर्मभूतस्य स्वतन्त्रत्वस्त्वन्त-
रत्वकल्पनानुपपत्तिर्दूषणं चोक्तम् भवति । अत इत्यादि स्प-
ष्टम् । अथ प्रस्तुतेऽर्थे दूषणान्तरमाह तत्त्वमित्यादिना, लक्षणा
स्यादित्यर्थः । तात्पर्यविरुद्धमुख्यवृत्तेरपि तात्पर्यानुगुणा लक्षणा
प्रबलेति बोधयति ऐक्येति, द्रष्टान्तं विशदयति यथेति, परि-
हरति नैतदित्यादिना, अन्यतरपदस्यापि न लक्षणेत्यभिप्रा-
येण गन्धशब्दः । विरोधाभावं विवृणोति एकस्येति, क्रियाद्वयं
किमित्यत्राह देशान्तरेनि, तथाऽपि देशद्वयसम्बन्धो विरुद्ध इत्य-
त्राह देशद्वयेति, कालद्वयसम्बन्धविरोधे क्षणिकत्वप्रसङ्गाद्देशद्व-
यसम्बन्धाविरोध इत्यर्थः । देशद्वयसम्बन्धविरोधे तीर्थयात्रा-
दिविधानानुपपत्तिश्चाभिप्रेता । अथ पदद्वयलक्षणायां दूषण-
माह लक्षणायामपीति, लक्षणाभाव एवेत्यादि स्पष्टं सोऽयं
देवदत्त इत्यादौ लक्षणा न स्यात् अत्र तु तत्त्वम्पदावगतार्थवि-
रोधाङ्गक्षणेव स्यादित्यत्राह एवमत्रापीति, जीवात्मत्वं जीव-
तादात्म्यं स्वरूपपट्यैक्ये शरीरिशरीरभावे च साधारणमिति
तद्विशेषितं जीवान्तर्यामितयेति, यदुक्तं तात्पर्यविरुद्धमुख्यवृ-
त्तेरपि तात्पर्यानुगुणा लक्षणा प्रबलेति तच्छ्रुत्या परिहरणार्था-
दूषणान्तरं चाह यथा भूतयोरिति, यथा भूतयोर्यद्विशेषणवि-
शिष्टयोः तत्परित्यागेन तद्विशेषणपरित्यागेन शब्दप्रतिपक्षवि-
शेषणपरित्यागस्य सामानाधिकरण्यप्रतिपाद्यत्वे सति हि तद-
नुगुणलक्षणाया बलीयस्त्वं यद्विशेषणं प्रवृत्तिनिमित्ततयाऽपेक्षितं
तद्विशेषणपरित्यागे सामानाधिकरण्यस्य तात्पर्यमेव नास्ति,

प्रत्युत सामानाधिकरण्यापेक्षित एव विशेषणस्वीकारः । अतस्ता-
त्पर्यानुगुण्याभावाल्लक्षणा न बलीयसीत्यर्थः । विशेषणान्व-
यापेक्षा कुत इत्यत्राह भिक्षेति, विशेषणपरित्यागरूपानुपपत्ति-
नास्मत्पक्ष इत्याह तथा भूतयोरिति, एवं शङ्कापरिहारः कृतः ।
प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात्सामानाधिकरण्याल्लक्षणहानिरूपं दूष-
णमुक्तम् च भवति ।

उपक्रमविरोध्युपसंहारवक्ष्यतात्पर्यनिश्चयश्च न
घटते, उपक्रमे हि “तद्वैज्ञत बहु स्यामि” तथादिना
सत्यसङ्कल्पत्वं जगदेककारणत्वमप्युक्तं तद्विरोधि चावि-
द्याश्रयत्वादि ब्रह्मणः, अपि चार्थभेदतत्संसर्गविशेष-
बोधनकृतपदवाक्यस्वरूपतालढधप्रमाणभावस्य शब्दस्य
निर्विशेषवस्तुबोधनासामर्थ्यान्न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः
प्रमाणम् । निर्विशेष इत्यादिशब्दास्तु केनचिद्विशेषेण
विशिष्टतयाऽवगतस्य वस्तुनोवस्त्वन्तरावगतविशेषनि-
षेधकतया बोधकाः, इतरथा तेषामप्यनवबोधकत्वमेव
प्रकृतिप्रत्ययरूपेण पदस्यैवानेकविशेषगर्भितत्वात्, अने-
कपदार्थसंसर्गबोधकत्वोच्च वाक्यस्य ।

उपक्रमविरोधं दूषणमाह उपक्रमेति, त देवोपपादयति
उपक्रमे हीत्यादिना, ततः किमित्यत्राह तद्विरोधि चेति, एवं
प्रकृतपरामर्शितच्छब्दावगतगुणागणबाधः, पदद्वयलक्षणा, सामा-
नाधिकरण्याल्लक्षणहानि, रूपक्रमविरोधश्चेति चत्वारि दूषणा-
न्युक्तानि । अथ निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणाभावो निरूप्यते अपि
चेत्यादिना, अर्थभेदेति प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदबोधनकृतं पदत्वम्
अनेकपदार्थसंसर्गविशेषबोधनकृतं वाक्यत्वमित्यर्थः । न केवलं
प्राबल्यदीर्घल्यनिरूपणेन सविशेषनिर्विशेषविषयत्वनिश्चयः
स्वरूपसिद्धिरेव सविशेषविषयत्वेनेति स्वरूपशब्दस्य भावः ।
प्रमाणभावः प्रमितिजनकत्वं निर्विशेषवस्तुनि न शब्दः प्रमा-

प्रमिति न वाच्यं निर्विशेषशब्दो हि तत्प्रतिपादकः । निर्विशेषशब्देन निर्विशेषवस्तु प्रमितं चेन्न तदूच्यम् । अप्रमितं चेन्नतराम्, तस्मान्निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणमेवेत्यत्राह निर्विशेष इत्यादि शब्दास्त्विति, न हि निर्विशेषशब्दो निर्विभक्तिकः पदान्तरानन्वितः प्रमितिजनकः किंतु सविभक्तिकः पदान्तरानन्वित एव प्रमितिजनकः । तस्माद्विभक्तिपदान्तरावगतविशेषा अपि न निर्विशेषशब्देन निषेध्यास्तस्मात् कतिपयविशेषनिषेधपरतया बोधका निर्विशेषादिशब्दा न कृत्स्नविशेषनिषेधपराः । तथा सति माता मेवन्धयेतिवद् ठयाइतिः स्यात् तस्मान्निर्विशेषशब्दोनिर्विशेषवस्तुनि न प्रमितिजनक इत्यर्थः । बोधकत्वं प्रमितिजनकत्वम् अनवबोधकत्वमेवोपपादयति प्रकृतिप्रत्ययरूपेणोति, प्रमिताप्रमितविकल्पोऽतिदुःखः तथा सति सर्वदशनेषु पूर्वपक्षोपन्यासतन्निरसनानुपपत्तेः । पूर्वपक्षः प्रमितश्चेन्नदूष्य इति अप्रमितश्चेन्न दूष्य इति पूर्वपक्षस्तु प्रतीत एव न तु प्रमितः, प्रतीतिसिद्धत्वाच्च दूषणमपि युक्तमिति चेत् तर्हि अकुलप्रदृश्यादिवाक्यवत् निर्विशेषशब्देन प्रतीतिजायते न तु प्रमितिः । तस्मान्निर्विशेषवस्तुप्रतीतं दूष्यमेवेत्यभिप्रायेण न निर्विशेषे वस्तुनि शब्दः प्रमाणमित्युक्तं, निर्विशेषवस्तुविषयप्रतीतिजनकत्वंनास्मान्निर्विशेषयते किं तु प्रमितिजनकत्वमेव निषिध्यते तस्मान्न प्रमिताप्रमितविकल्पावकाशः ।

अथ स्यात् नास्माभिर्निर्विशेषे स्वयम्प्रकाशे वस्तुनि शब्दः प्रमाणमित्युच्यते स्वतः सिद्धस्य प्रमाणानपेक्षत्वात् सर्वैः शब्दैस्सदुपरागविशेषाः ज्ञातृत्वादयः सर्वे निरस्यन्ते, सर्वेषु विशेषेषु निवृत्तेषु वस्तुमात्रमनवच्छिन्नं स्वयम्प्रकाशं स्वत एवावतिष्ठत इति, नैतदेवं केन शब्देन तद्वस्तु निर्दिश्य तद्रूपा विशेषा निरस्यन्ते ज्ञप्तिमात्रशब्देनेति चेन्न सोऽपि सविशेषमेव वस्तवत्वमवधते प्रकृतिप्रत्ययरूपेण विशेष[१] गर्भितत्वात् । ज्ञा-

अवबोधन इति सकर्मकः सकर्तृकः क्रियाविशेष-
क्रियान्तरठ्यावर्त्तकस्वभावविशेषश्च प्रकृत्याऽवगम्यते
प्रत्ययेन लिङ्गसङ्ख्यादयः स्वतः सिद्धावप्येतत्स्वभावः
विशेषविरहे सिद्धिरेव न स्यात् । अनन्य[१] साधनस्वभा-
वतया हि ज्ञप्तेः स्वतः सिद्धिरुच्यते ब्रह्मस्वरूपं कृत्स्नं
सर्वदा स्वयमेव प्रकाशते चेत् न तस्मिन्नन्यधर्मा-
ध्यासः सम्भवति । न हि रज्जुस्वरूपे ऽवभासमाने
सर्पत्वादिरध्यस्यते,

अतो निर्विशेषादिशब्दाः कतिपयविशेषनिषेधपराः कृत्स्न-
निषेधपरत्वे ठ्याघातादेव न प्रमितिजनका इत्यर्थः । एवं
निर्विशेषस्तुनोनिष्ठप्रमाणकत्वमुक्तम् । स्वयम्प्रकाशस्य वस्तुनः ।
प्रमाणानपेक्षत्वाच्छब्दो भेदनिषेधपर एवेति शङ्कते अथ स्यादि-
त्यादिना, प्रमाणानपेक्षत्वे वेदान्तवैयर्थ्यमित्यत्राह सर्वैः शब्दै-
रिति, तदुपरिगविशेषाः—नदारोपितविशेषा इत्यर्थः । अनव-
च्छिन्नम् अवच्छेदकज्ञातृज्ञेयादिनिवृत्त्या अनवच्छिन्नमित्यर्थः ।
स्वत एव प्रमाणान्तरनिरपेक्षम्परिहरति नैतादित्यादिना, केन
शब्देनेति केनचित्पदेन ब्रह्म निर्दिश्य तद्विशेषा निरसनीयाः ।
अनिर्दिश्य विशेषनिरमने ब्रह्मणोऽपि स्वैतरठ्यावृत्तत्वेन विशे-
षत्वाद्विशेषनिषेधे ब्रह्मापि निषिद्धं स्यादिति तत्परिहाराय
ब्रह्म केनचित्पदेन निर्देष्टव्यमेव वेदान्तेषु श्रूयमाणानां ब्रह्म-
वाचिपदानां निर्वाहार्थं च केनचित्पदेन ब्रह्मणो निर्देश्यत्वम-
भ्युपगन्तव्यमित्यभिप्रायेण केन शब्देनेत्युक्तम् । ज्ञप्तिमात्रे-
त्यादि स्पष्टम् । कथं सविशेषवस्तुवलम्बत इत्यत्राह प्रकृति-
प्रत्यययोगेनेत्यादि, तदेव विवृणोति ज्ञा अवबोधन इति,
ज्ञप्तिमात्रशब्दस्य प्रस्तुतत्वात् ज्ञा अवबोधन इति धातु-
रुक्तः । इदं ब्रह्मवाचिसर्वपदानां प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य प्रदर्श-
नार्थं क्रियाविशेष इति धात्वर्थत्वाद्ब्रह्मन्तरष्ठित्वाच्च क्रियाविशेष

इत्युक्तं' न तु स्पन्दनात्मकत्वात् क्रियान्तरव्यावर्तकस्वभाव-
विशेषश्चेतिठयावर्तकस्वभावः स्वयम्प्रकाशत्वं क्रियान्तराणि
हि जडरूपाणि लिङ्गमङ्ख्यादय इति ज्ञानज्ञप्त्यादिशब्दानां
लिङ्गस्य शब्दसाधुत्वमात्रार्थत्वेऽपि देवेश्वरपुरुषोत्तमादिश-
ब्दानां लिङ्गस्यार्थवत्त्वात् लिङ्गसंख्यादय इत्युक्तं, स्वयंप्रकाश-
त्वसिद्धिरपि मयिशेषत्वादेवेत्याह स्वतः सिद्धावपीति, एतत्स्व-
भावविशेषविरहे—सकर्मकत्वकसर्तृकत्वविरहे, सिद्धिरेव—प्रमा-
मेवनस्यादित्यर्थः । कुत इत्यत्राह अन्यमाधनस्वभावतयेति,
ज्ञातुर्विषयव्यवहारहेतुतया हि स्वयंप्रकाशत्वं त्वया साधित-
मित्यर्थः । स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्व्यवहारहेतुत्वं हि स्वयं
प्रकाशत्वानुमानहेतुः । एवं निर्विशेषत्वे स्वयंप्रकाशत्वानुप-
पत्तिरुक्ता । निर्विशेषत्वे आच्छादिकाऽविद्यानिवृत्त्यनुपपत्ति-
माह ब्रह्मस्वरूपमित्यादिना, कृत्स्नं—ज्ञातव्य*विशेषरहितम् ।
असम्भवः कथमित्यत्राह न हीति, कृत्स्नावभासे ऽध्यासाऽयो-
गात् अनवभासमानांशः स्वीकार्य इत्यर्थः

अत एव हि भवद्विराच्छादिकाऽविद्याभ्युपगम्यते
ततश्च शास्त्रीयनिवर्तकज्ञानस्य ब्रह्मणि तिरोहितांशो
विषयः । अन्यथा तस्य निवर्तकत्वं च न स्यात् । अ-
धिष्ठानातिरेकिरज्जुत्वप्रकाशनेन हि सर्पत्वं बाध्यते ।
एकश्चेद्विशेषो ज्ञानमात्रे वस्तुनि शब्देनाभिधीयते स
च ब्रह्मविशेषणं भवतीति सर्वश्रुतिप्रतिपादितसर्वविशेष-
णविशिष्टं ब्रह्म भवति, अतः प्रामाणिकानां न केनापि
प्रकारेण निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । निर्विकल्पकप्रत्यक्षेऽपि
सविशेषमेव वस्तु प्रतीयते, अन्यथा सविकल्पके सोऽय-
मिति पूर्ववागतप्रकारविशिष्टप्रत्ययानुपपत्तेः, वस्तु-
संस्थानविशेषरूपत्वाद्गोत्वादेर्निर्विकल्पकदशायामपि

(१) ज्ञातव्यावशेषरहितमिति पा० ।

संस्थानमेव वस्त्वित्यमिति प्रतीयते । द्वितीयादि-
प्रत्ययेषु तस्यैव संस्थानविशेषस्थानेकवस्तुनिष्ठतामात्रं
प्रतीयते संस्थानरूपप्रकाराख्यस्य पदार्थस्याऽनेकवस्तु-
निष्ठतयाऽनेकवस्तुविशेषणत्वं द्वितीयादिप्रत्ययावगम्य-
मिति द्वितीयादिप्रत्ययास्सविकल्पका इत्युच्यन्ते । अत
एवैकस्य पदार्थस्य भिन्नाभिन्नरूपेण द्वयात्मकत्वं विरुद्धं
प्रत्युक्तं, संस्थानस्य संस्थानिनः प्रकारतया पदार्थान्त-
रत्वं प्रकारत्वादेव पृथक्सिद्धयनर्हत्वं पृथगनुपलम्भश्चेति
न द्वयात्मकत्वसिद्धिः ।

अत एवेति अत एव—अज्ञातांशसम्भवादेव, न ह्याच्छा-
द्याभावे आच्छादनमुपपद्यते, तस्मादज्ञातांशो ऽभ्युगन्तव्य
इत्यर्थः । ततश्चेति, न हि पुरोवर्तिमात्रविषयमिदमिति ज्ञानं
भ्रमनिवर्तकम् अपित्वज्ञातशुक्त्यंशविषयज्ञानमेव भ्रमनिवर्तकं,
तस्माद्ब्रह्मणि पूर्वमज्ञातांशसम्भवः एव निवर्तकज्ञानस्य निवर्त-
कत्वमित्यर्थः । तिरोधाननिवृत्तिसिद्ध्यर्थमेकविशेषाभ्युपगतिं
शङ्कते एकश्चेदिति, स च ब्रह्मविशेषणं भवति इति, उपलक्षण-
त्वठ्यावृत्त्यर्थः विशेषणशब्दः ज्ञाप्यत्वसिद्ध्ये ब्रह्मगतध्यासनिव-
र्तकत्वसिद्ध्ये च विशेषणमित्युक्तं, न ह्यन्यगतधर्मज्ञानेनान्य-
विषयभ्रमनिवृत्तिः पुरोवर्तिगतशुक्तत्वधर्मज्ञानेनैव हि तद्ग-
तरूप्यत्वभ्रमनिवृत्तिरित्यभिप्रायः । अत इति स्पष्टम् । अथ
निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य निर्विशेषविषयत्वमाशङ्क्युदस्यति नि-
र्विकल्पकप्रत्यक्षेऽपीत्यादिना, बौद्धादयः सर्वविशेषशून्यविषयं
निर्विकल्पकमाचक्षते तदयुक्तं योग्यानुपलम्भनिरस्तत्वात्
यत्किञ्चिदपि वस्तु कतिपयव्यावृत्तं प्रतीयते, सर्वस्माद् व्या-
वृत्तं वा प्रतीयते इति तेनाकारेण सद्विशेषत्वान्न सर्वविशेष-
शून्यत्वं जातिगुणद्रव्यादीनामन्योन्यसम्बन्धं विना पृथक्पृथ-
गुपलम्भो निर्विकल्पकप्रत्यक्षमिति केचिदाचक्षते तच्च योग्या-
नुपलम्भनिरस्तं, कल्प्यते चेत् तत्र कोहेतुः दण्डदेवदत्तादिषु

विशेषणविशेष्ययोः पृथगुपलम्भपूर्वकसहोपलम्भदर्शनादिति चेत् तत्किं सम्बन्धवेलायामुतासम्बन्धवेलायाम्, असम्बन्धवेलायां पृथग्ग्रहणमसम्बन्धप्रयुक्तं न विशेषणविशेष्यभावप्रयुक्तं, सम्बन्धवेलायां तु विशेषणविशेष्यभावेनैव ग्रहणं, तस्मान्नियमेन सम्बन्धिनां जातिव्यक्त्यादीनामसम्बन्धप्रयुक्तं पृथग् ग्रहणं नास्ति । नियमेन सम्बन्धेऽपि गन्धस्य पृथिव्यादिषु पृथगुपलम्भ इति चेत् तद्विन्नसामग्रीवेद्यत्वान्न तु विशेषणविशेष्यभावात्, तस्माज्जातिव्यक्त्यादेरेकसामग्रीवेद्यत्वे सति सम्बन्धनियमान्न पृथग् ग्रहणमुपपद्यत विशिष्टविषयमेव प्रत्यक्षं तस्मात्प्रथमपिण्डग्रहणं निर्विकल्पकं द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकमित्यस्यार्थस्य सिद्धवत्कारेण निर्विकल्पकस्य सविशेषविषयतां दर्शयति निर्विकल्पकेत्यादिना, कुतः सविशेषविषयत्वमित्यत्राह अन्यथेति, प्रथमपिण्डग्रहणेऽनुवृत्त्यग्रहणाद्गोत्वादिग्रहणं नोपपद्यत इत्यत्राह वस्तु संस्थानेति, न ह्यनुवृत्तिर्जातिरपि तु अनुवृत्तैव जातिरनुवृत्ता जातिनानुवृत्तिरिति हि पञ्चिकाकारः, तस्मादनुवृत्त्यग्रहणेऽपि इदमित्यमिति ग्रहणे इत्थमंशो गोत्वादिर्गृहीत एव । अनेकव्यक्तिसम्बन्धरूपानुवृत्त्यग्रहणमनेकठपक्तिग्रहणरूपसामग्र्यभावात् । तस्मान्निर्विकल्पकं सविशेषविषयमित्यर्थः । निर्विकल्पकेऽपि गोत्वादिर्गृह्यते चेत् निर्विकल्पकसविकल्पकयोः को विशेषः कतिपयविशेषग्रहणं कतिपयविशेषाग्रहणं च उभयत्र तुल्यमित्यत्राह द्वितीयादिप्रत्ययेऽपि, अनेकवस्तुनिष्ठता नाम तत्तद्गुस्तुसंस्थानसाद्रूपं प्रथमपिण्डग्रहणस्य द्वितीयादिपिण्डग्रहणस्य च निर्विकल्पकसविकल्पकशब्दौ कथं वाचकावित्यत्राह संस्थानरूपेति, संस्कारप्रमोषवता पुरुषेण द्वितीयादिग्रहणेऽपि नानुवृत्तिग्रहणमिति चेन्न द्वितीयादित्वेन ग्रहणं द्वितीयादिग्रहणं विवक्षितं तस्मान्न दोषः संस्कार सचिद्वत्त्वद्रहितत्वसामग्रीभेदेनानुवृत्तिधर्मविशिष्टत्वतद्रहितत्वग्राह्यभेदेन च सविकल्पकनिर्विकल्पकयोर्वैषम्यमित्यभिप्रायः । प्रसङ्गाद्भेदाभेदं व्युदस्यति अत एव-

त्यादिना, एकस्य द्वायात्मकत्वं चेन्न विरुद्धम् अपि तु भिन्ना-
भिन्नरूपेण द्वायात्मकत्वं विरुद्धमित्यर्थः । अत एवेत्यत्र गर्भि-
तमर्थं विवृणोति संस्थानस्येति, भेदाभेदे चतवारोहेतवः सहो
पलम्भनियमः, सामानाधिकरण्यप्रत्ययः, एकशब्दानुविद्ध-
प्रत्ययः, प्रथमपिण्डग्रहणे भेदकाकाराग्रहणादभेदप्रतिपत्ति
श्चेति, एते परिह्रियन्ते संस्थानस्येत्यादिना, प्रकारत्वादेव-
नियतप्रकारत्वादित्यर्थः । अपृथक्सिद्धधर्मत्वात्पृथक्प्रतिप,
च्यनर्हत्वमिति यावत् तत्कृतः पृथगनुपलम्भः, सहोपलम्भ
नियमस्तावत्संप्रतिपन्नैक्ष्येषु भिन्नेषु च न दृष्टः, तत्र सहभाव-
भेदसाधकः द्वयोरेव हि सहभावः नियमांशस्तु नोभयत्र,
किञ्च भेदसाधकसहभावस्य नियमो भेदनियमसाधकः एकसा-
मग्रीवेद्यत्वे सति अपृथक्स्थितत्वे सति भिन्नसामग्रीवेद्यत्वाद्वा
सहोपलम्भनियमाभावः । अत्र त्वपृथक्स्थितत्वे सत्पेकसामग्री-
वेद्यत्वात्सहोपलम्भनियमः न त्वभेदात्, सत्पर्ययप्रत्ययनिर-
पेक्षसामानाधिकरण्यमप्यपृथक्सिद्धप्रकारत्वादेवोपपद्यते, एक
शब्दानुविद्धप्रत्ययोऽपि धर्म्येकत्वा न्न तु धर्मधर्मणोरैक्यात्
इति हेतुत्रयपरिहारः । प्रकारत्वादेवेत्यादिनाऽभिप्रेतः प्रथम
पिण्डग्रहणे भेदाग्रहः संस्थानस्येत्यादिना परिहृतः । कथ-
मुच्यते ठयावृत्यनुवृत्त्यग्रहेण हि भेदाग्रह उच्यते न केवलं ठया-
वृत्यनुवृत्ती एव भेदकधर्मो विशेषणविशेष्यभावोऽपि भेदकः
प्रथमपिण्डग्रहणेऽपीदमित्यमिति विशेषणविशेष्यभावेनैव ग्रह-
णाङ्गोऽपि गृहीत एवेति ॥

अपि च निर्विशेषवस्तुवादिना स्वयम्प्रकाशे
वस्तुनि तदुपरागविशेषाः शब्दैः सर्वैर्निरस्यन्त इति
वदता के ते शब्दा निषेधका इति वक्तव्यम्, वाचा-
रम्भणम् विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति विकार-
रनामधेययोर्वाचारम्भणमात्रत्वात् यत्तत्र कारणतयोप-
लक्ष्यते वस्तुमात्रम् तदेव सत्यमन्यदसत्यमितीयम् श्रुति-

र्वदतीति चेत् नैतदुपपद्यते एकस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातम् भवतीति प्रतिज्ञाते अन्यज्ञानेनान्यज्ञाना-सम्भवम् मन्वानस्यैकमेव वस्तु विकाराद्यवस्थाविशेषेण पारमार्थिकेनैव नानारूपमवस्थितम् चेत् तत्रैकस्मिन् विज्ञाते तस्माद्विलक्षणसंस्थानान्तरमपि तदेव वस्त्विति तत्र दृष्टान्तोऽयम् निदर्शितः नात्र कस्यचिद्विशेषस्य निषेधकः कोऽपि शब्दो दृश्यते वाचारम्भणमिति वाचा व्यवहारेण आरभ्यत इति आरम्भणम् पिण्डरूपेणाव-स्थिताया मृत्तिकाया नाम चान्यत् व्यवहारश्चान्यः घटशरावादिरूपेणावस्थितायास्तस्या एव मृत्तिकाया अन्यानि नामधेयानि व्यवहाराश्चान्यादृशाः, तथाऽपि सर्वत्र मृत्तिकाद्रव्यमेकमेव नानासंस्थाननानानामधेया-भ्यांनानाव्यहारेणारभ्यत इत्येतदेव सत्यमित्यनेनान्य-ज्ञानेनान्यज्ञानसम्भवो निदर्शितः । नात्र किञ्चिद्वस्तु निषिध्यत इति पूर्वमेवायमर्थः प्रपञ्चितः ।

एवं प्रसङ्गाद्देदाभेदनिरासः कृतः । पूर्वप्रस्तुतम् हि वेदान्तवाक्यानां भेदनिरासपरत्वम् तत्र वेदान्तवाक्यानां भेदनिरासपरत्वेऽपि केनचिच्छब्देन ब्रह्मणो निर्देश्यत्वात्स्वयंप्रकाशत्वात्तिरोधानादध्यासतन्निवृत्तिभ्यां च सविशेषत्वमुक्तमत्र वेदान्तवाक्यानां भेदनिरासपरत्वमेवानुपपन्नमित्युच्यते अपि चेत्यादिना, तदुपरागविशेषाः—तदारोपितविशेषाः । के ते शब्दा निषेधका इति चोद्ये उत्तरं वक्तव्यम् तत्त्वशक्यमेवेत्यर्थः । पूर्वं निर्विशेषपरत्वनिरासाय सद्विद्या व्याख्याना इदानीं तस्या भेदनिरासपरत्वमाशङ्क्य निराक्रियते वाचेत्यादिना, वाचारम्भणमात्रत्वात्—वागालम्बनमात्रत्वात्, व्यावहारिकत्वात्पारमार्थिकत्वादित्यर्थः । यत्तत्र कारणतयोपलक्ष्यते वस्तुमात्रमिति कार्य-

ध्वनुवर्तमानं कारणम् सन्मात्रं यद्वस्तु तदेवेत्यर्थः । शङ्कितमर्थं दूषयति नैतदित्यादिना, वाचरम्भणमिति वाक्यस्यार्थः पूर्वापरसङ्गतो वाच्यः स च त्वन्मते नापपद्यत इति वक्तुं पूर्वोक्त-शङ्कामनुबर्दात् एकस्मिन्नित्यादिना, विकाराद्यवस्थाविशेषेणेति विकारः कार्य्यावस्था आदिशब्देन कारणावस्था विवक्षितानानारूपं नानावस्थ वाचारम्भणमिति पदस्यास्पष्टार्थत्वात्तद्व्याचष्टे वाचेति, कर्मणि ल्युडित्यर्थः व्यवहारेणेति प्रयोजनतया हेतुत्वमित्यर्थः । नामभेदात्कार्यभेदाच्च वैशेषिकोक्तम् द्रव्यान्तरत्वमाशक्यं तच्च परिहरन् वाक्यार्थं योजयति पिण्डां रूपेणेत्यादिना, पूर्वं हि फलितार्थं उक्तः । अत्रान्वयार्थं उच्यते नानासंस्थाननानानामधेयाभ्यामिति अन्वितमित्यर्थः । इत्यम्भावे तृतीया कर्तरि वा ताभ्यामारभ्यते आलभ्यते सम्बध्यत इत्यर्थः रलयोरपिशेषः प्रसिद्धः आलम्भःस्पर्शहिंसयोरिति नैघण्टुकाः । व्यवहारेण चेति पाठे नानासंस्थाननानानामधेयव्यवहारैरित्यभूवमिति वा तैः सम्बध्यत इति वार्थः । भेदनिरासपरत्वे दूषणान्तरमाह ।

अपि च येनाश्रुतं श्रुतमित्यादिना ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य सिध्यत्वं प्रतिज्ञातं चेद्यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिद्रष्टान्तः साध्यविकलः स्यात् । रज्जुसर्पादिवन्मृत्तिकाविकारस्य घटशरावादेरसत्यत्वं प्रवेतकेतोः शुश्रूषोः प्रमाणान्तरेण युक्त्या चासिद्धमिति एतदपिसिषाधयिषितमिति चेत् यथेति द्रष्टान्ततयोपादानं न घटते, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यत्र सदेवैकमेवेत्यवधारणद्वयेनाद्वितीयमित्यनेन च सन्मात्रातिरेकिसजातीयविजातीयसर्वं विशेषा निषिद्धा इति प्रतीयते इति चेत् नैतदेवं कार्यकारणभावावस्थाद्वया-

वस्थितस्यैकस्य वस्तुनः एकावस्थावस्थितस्य ज्ञानेनाव-
स्थान्तरावस्थितस्यापि वस्तुवैक्येन ज्ञाततां द्रष्टान्तेन
दर्शयित्वा श्वेतकेतोरप्रज्ञातं सर्वस्य ब्रह्मकारणत्वं च
वक्तुं सदेव सोम्येदमित्यारब्धम्, इदमग्रे सदेवासीदिति
अग्र इति कालविशेषः इदं—शब्दवाच्यस्य प्रपञ्चस्य
सदापत्तिरूपां क्रियां सद्रूढ्यतां च वदति, एकमेवेति
चास्य नानानामरूपविकारप्रहाणम् ।

अपि चेति, प्रमाणान्तरेण युक्त्या चेति प्रत्यक्षेण बाधा-
दर्शनान्मिथ्यात्वासिद्धिः । व्यावर्त्तमानत्वादियुक्तेराभासत्वाच्च
न मिथ्यात्वसिद्धिरिति भावः । एतदित्यादिस्पष्टं सदेवेत्या
दिवाक्यस्य भेदनिरासपरत्वमाशङ्कद्रूपयति सदेवेत्यादिना, सर्व
इत्यनेन स्वगतभेदा विवक्षिताः तेषामपि विजानीयभेदान्तर्ग
तत्वात् नैतदिति द्रष्टान्तवाक्यानुगुण एव दाष्टान्तिकाक्यस्या
र्थोवर्णनीय इत्यभिप्रायेण द्रष्टान्तवाक्यस्यार्थमनुवदति कार्य
कारणेत्यादिना, सदेवेत्यादिवाक्ये तत्तत्पदोपस्थापितानेकवि
शेषान् दर्शयितुं विशेषोपस्थापकपदान्युपादत्ते इदमग्रे सदेवा-
सीदिति, नायमन्वयक्रमः सदेवेदमग्रएकमेवासीदिति समन्वयः
तस्मात्फलितान्विशेषान् वक्तुं तदुपस्थापकपदान्युपात्तानि ।
उपस्थापितविशेषानाह अग्र इतीति, सदापत्तिरूपां क्रियामि-
त्यनेनासीदिति पदस्यार्थ उक्तः । सच्छब्दार्थमाह सद्रूढ्यतां
चेति, सदेव चेत्तदानीं कोविशेष इत्यत्राह ।

एतस्मिन्नुपपादिते अस्य जगतस्सदुपादानता प्रति-
पादिता भवति । अन्यत्रोपादानकारणस्य स्वव्यतिरि-
क्ताधिष्ठात्रपेक्षादर्शनेऽपि सर्वविलक्षणत्वादस्य सर्वज्ञस्य
ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगो न विरुद्ध इति अद्वितीयपदम-
धिष्ठात्रन्तरं वारयति सर्वशक्तियुक्तत्वादेव ब्रह्मणः काश्चन

श्रुतयः प्रथममुपादानकारणत्वं प्रतिपाद्य निमित्तकारणमपि तदेवेति प्रतिपादयन्ति यथेयं श्रुतिः अन्याश्च श्रुतयो ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वमनुज्ञाय अस्यैवोपादानतादि कथमिति परिचोद्य सर्वशक्तियुक्तत्वादुपादानकारणं तदितराशेषोपकरणं च ब्रह्मैवेति परिहरन्ति किंस्विद्वनस् क उ स वृक्ष आसीद्यतो व्यावापृथिवी निष्टतक्षुर्मनीषिणो मनसा पृच्छते दुतद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ब्रह्मवनं ब्रह्म स वृक्ष आसीद्यतो व्यावापृथिवी निष्टतक्षुर्मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वः ब्रह्माध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्निति सामान्यतो द्रुष्टेन विरोधमाशङ्क्य ब्रह्मणः सर्वविलक्षणत्वेन परिहार उक्तः ।

एकमेवेति, एतस्मिन् प्रतिपादिते विभक्तनामरूपत्वेन भविष्यतो ऽविभक्तनामरूपत्वे प्रतिपादिते भाव्यवस्थाविशेषवतः प्रागवस्थायोग उपादानत्वमिति लक्षणादुपादानत्वं प्रतिपादितं भवतीत्यर्थः । अद्वितीयपदं ठ्याचष्टे अन्यत्रेति, सर्वविलक्षणत्वादिति विलक्षणधर्मित्वाद्विलक्षणधर्मयोग उपपन्नः, यथा जलादिविलक्षणधर्मित्वादग्नेरुष्णत्वधर्मयोग इत्यर्थः । ब्रह्मणश्चेतनत्वात्प्रथमं निमित्ततां प्रतिपाद्य पश्चादुपादानान्तरनिषेधः कार्यः तस्मात्प्रथममेवोपादानत्वप्रतिपादनमन्तरं निमित्तान्तरनिषेधश्च नोपपद्यते तस्मादस्य वाक्यस्य नायमर्थ इति शङ्कायामाह सर्वशक्तीति, असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सद्भायत तदात्मानं स्वयमकुरुतेति वाक्यं सर्वशक्तियुक्तत्वादेवेत्यदिग्रन्थे हृदि निहितं किंस्विद्वनमित्यादिवाक्यकटाक्षेणाह निमित्तकारणतामनुज्ञायेति, अन्याश्चेति अध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्नित्यस्यार्थोऽभिप्रेतः अयमर्थः जगदुपक्रमेण ब्रह्मप्रतिपादयन्त्यः अतएव उपादानत्वपूर्वकं निमित्ततां वदन्तीति

ब्रह्मोपक्रमेण तत्प्रतिपादयन्त्यः श्रुतयो ब्रह्मणश्चेतनत्वेन निमित्तत्वपूर्वकमुपादानतां वदन्तीति किंस्त्रिद्वनमित्यादि वनशब्देनाधिकरणकारकं विवक्षितं वृक्षशब्देनोपादानत्वं निष्ठतक्षुरिति बहुवचने न तात्पर्यम् अदितिः पाशानितिवत् । हे मनीषिणः किं यूयमेवं पृच्छतेत्यर्थः । यदध्यतिष्ठदिति निमित्तत्वस्य संप्रतिपन्नत्वात्तदनुवादः । अधिकरणमुपादानं तद्व्यतिरिक्तसकलकारकवर्गश्च ब्रह्मैवेत्युत्तरमाह ब्रह्मवनमिति, अधिकरणकारकं सर्वकारकोपलक्षणार्थम् । चोद्यपरिहाररूपेण ब्रह्मण एव सर्वविधकारणतोपपादने किं प्रयोजनमित्यत्राह सामान्यतोदृष्टेनेति, तस्मात्सदेवेत्यादिवःक्यस्यास्मदुक्त एव वाक्यार्थ इत्याह अत इति, निषेधार्थं विशेषणानामनुवादः ।

अतस्सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्राप्यग्र इत्याद्यनेकविशेषा ब्रह्मणः प्रतिपादिताः भवदभिमतविशेषनिषेधवाची कोऽपि शब्दो न दृश्यते प्रत्युत जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणभावज्ञापनाय अग्र इति कालविशेषसद्भावः । आसीदिति च क्रियाविशेषः । जगदुपादानता, जगन्निमित्तता च । निमित्तोपादानयोर्भेदनिरसनेन तस्यैव ब्रह्मणस्सर्वशक्तियोगश्चेत्यप्रज्ञातास्सहस्रशो विशेषा एव प्रतिपादिताः, यतो वास्तवकार्यकारणभावादिज्ञापने प्रवृत्तमिदमत एवासदेवेदमग्र आसीदित्यारभ्यासत्कार्यवादननिषेधश्च क्रियते कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति ।

स्यादिति शङ्कायामादिशब्दोपात्तविशेषान् वदन् परिहरति प्रत्युतेत्यादिना, अप्रज्ञाता इत्यनेन निषेधार्थमनुवाद इत्येतत्परिहृतं पूर्वयोजनायामसत्कार्यवादोपन्यासनिरासवाक्यस्याठ्याख्यातत्वात्तदिदानीं व्याचष्टे यत इत्यादिना, आदिशब्दादनुप्रवेशादयः कार्यकारणभावादेः परमार्थस्यैव ज्ञापने प्रवृत्तमिदं सद्विद्याप्रकरणं कार्यकारणभावस्यापारमार्थ्यं अस-

त्कार्यवाद्निषेधोऽनुपपन्नः सत्त्वं हि पारमाथ्यं कार्यसपरमार्थ-
भूतं चेत्तस्य सत्त्वप्रतिपादनं विरुद्धं तस्मात्सत्कार्यवादनिरासः
सत्यत्वपक्ष एवोपपन्न इत्यर्थः । असदेवेत्यादिकं वाक्यं माध्य-
मिकपक्षप्रतिक्षेपपरं शङ्करेण व्याख्यातं तदनुपपन्नम्, असदेवेद-
मग्र आसीदित्यग्रशब्दाभिधेये कालविशेषे असत्त्वप्रतीतेः । न
हि शून्यवादी कालविशेषे शून्यत्वं ब्रवीति । शून्यवादनिरासमा-
त्रेणैकविज्ञाने सर्वविज्ञानं च प्रतिज्ञातं नोपपादितं भवति ।
अपि तु वैशेषिकमतनिरासादेवोपपादितं भवति । कार्यस्य कार-
णस्य चासत्त्वं हि माध्यमिकाभिमतम् । इह तु कथमसतः
सञ्जायेतेति कारणासत्त्वं कार्यसत्त्वं च प्रतीयत इति न शून्य-
वादनिरासपरनिन्दं वाक्यम् । अतः क्षणिकवादनिरासपरमिति
भास्करेण व्याख्यातं, तच्चानुपपन्नं कालविशेषे असत्त्वप्रतीतेः ।
न हि महाप्रलयसमये क्षणिकत्वमुच्यते क्षणिकत्ववादिभिः । तन्निरा-
सेपि वैशेषिकमतनिरासः । प्रतिज्ञातस्यार्थस्यापेक्षित एव तन्निरा-
सेन क्षणिकशून्यवादादिनिरासश्चाथतः कृतः स्यात्कथमसतः
सञ्जायेतेति वाक्यं कारणासत्त्वपरं प्रतीयत इति क्षणिकवादिनि-
रासानुगुणमिति चेत् न तस्याप्युपक्रमभूतकार्योसत्त्वपरमतोप-
न्यासवाक्यस्वारस्यानुगुणार्थत्वेन वर्णनीयत्वान्नस्य, एवमुपक्रम-
ानुगुण्यमभिप्रेत्य असदेवेदमग्रआसीदित्यारभ्येत्युक्तमेकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानस्यान्तरङ्गतयाऽपेक्षितोवैशेषिकमतनिरासः । एतन्निरा-
से शून्यवादादिनिरासोऽर्थसिद्धः । एवमुपक्रमवाक्यस्वारस्या-
नुगुण्यात् प्रतिज्ञातार्थोपपादनस्यान्तरङ्गत्वेनापेक्षितत्वाच्च वैशे-
षिकमतमेवात्र निसनीयम् । कुतस्त्विति व्याख्येयोपादानम् ।
अस्यार्थमाह—

प्रागसत उत्पन्निरहेतुकेत्यर्थः । तदेवोपपादयति
कथमसतस्सञ्जायेतेति असत उत्पन्नमसदात्मकमेव भव-
तीत्यर्थः । यथा मृद उत्पन्नं घटादिकं मृदात्मकं

सत उत्पत्तिनाम व्यवहारविशेषहेतुभूतोऽवस्थाविशेष-
योगः ।

प्रागसत उत्पत्तिरहेतुकेत्यर्थ इति हेतुशब्द आश्रये पर्य-
वस्यति आश्रयस्यापि हेतुत्वात्, उत्पत्तिर्नाम सतो द्रव्यस्या-
वस्थान्तरयोग इति, वाचारम्भणमित्यादिवाक्येन ह्युपपादित-
मिति तदुपजीव्य कुतस्त्वित्यादिवाक्येनासत्कार्यवादी निरस्यते,
उत्पत्तिर्नाम ह्यवस्थाविशेष स्तदाश्रयभूतं द्रव्यं पूर्वमसच्चेदुत्प-
त्याख्यावस्था निराश्रया कथं भवतीत्यर्थः । कुतः । आश्रयरूपा-
द्वेतोः । एवं स्यात् उत्पत्त्यवस्था स्यादिति श्रुत्यन्तरार्थः । उत्तर-
वाक्यसङ्गतिमाह तदेवेति, निराश्रयावस्थास्वीकारे बाधकं दर्श-
यतीत्यर्थः । कथं नसत इत्यादिवाक्यं ठयाचष्टे असत उत्पन्न-
मिति, असतः सज्जायेत असत् कथं सज्जायेतेत्यर्थः । सृष्टेव
घटो जायत इत्यर्थे सत्यपि सृष्टिकाया घटो जात इतिवदयं
निर्देशः । कार्यकारणयोरनन्यत्वं प्रागुपपादितमन्वयानेनैवं
निर्दिष्टम् । इह सच्छब्दो जगदवस्थाविशिष्टपरः । विशेष्यं
वस्तुपूर्वमसच्चेद्विशेषणभूतजगत्त्वावस्थाया अप्यसत्त्वाद्विशिष्टम-
प्यसत्स्यादित्यर्थः । सच्चेत्कथमुत्पत्तिरुपपद्यत इत्यत्राह सत
इति, अत्र वैशेषिकमतनिरासः किमर्थं क्रियते क्षणिकत्वाद्-
निरास एवात्र स्यादिति शङ्कायां हेत्वन्तरमाह—

एतदुक्तं भवति एकमेव कारणभूतं द्रव्यमवस्था-
न्तरयोगेन कार्यमित्युच्यत इति एकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानं प्रतिपिपादयिषितं तदसत्कार्यवादे न सेत्स्यति-
तथा हि निमित्तसमवाय्यसमवायिप्रभृतिभिः कार-
णैरवयवध्याख्यं कार्यं द्रव्यान्तरमेवो(१)त्पाद्यत इति कार-
णभूताद्वस्तुनः कार्यस्य वस्त्वन्तरत्वात् तज्ज्ञानेनास्य
ज्ञातता कथमपि न सम्भवतीति कथमवयवि द्रव्यान्तरं
निरस्यत इति चेत् कारणगतावस्थान्तरयोगस्य द्रव्या-

न्तरोत्पत्तिवादिनः सम्प्रतिपन्नस्यैवैकत्वनामान्तरव्यवहारान्तरादेरुपपादकत्वात् द्रव्यान्तरादर्शनाच्चेति कारणमेवावस्थान्तरापन्नं कार्यमित्युच्यत इत्युक्तम् ।

एतदुक्तं भवति इति, असत्कार्यवादः कीदृशः । तस्मिन्सति प्रतिज्ञातार्थासिद्धिः कथमित्यत्राह तथा हीति, दण्डचक्रादेरपि निमित्तत्वेऽपि निमित्तशब्दस्याधिष्ठातरि प्रसिद्धिप्राचुर्यात्तद्रूपयतिरिक्तं कारणं प्रभृतिशब्देनोच्यते । अवयव्याख्यमिति, अवयवा बहवो ऽल्पपरिमाणाः । अवयवैकं बृहत्परिमाणमित्यनेन सङ्ख्याभेदपरिमाणभेदादिद्रव्यान्तरत्वसाधका हेतवो विवक्षिताः, अन्यस्य कार्यस्य कथमप्यवस्थातोद्रव्यतश्च ज्ञातता न सम्भवतीत्यर्थः । द्रव्यभेदहेतवः कथं निरस्यन्त इति चोदयति कथमिति, परिहरति कारणेति, संप्रतिपन्नस्यैवेति, असमवायिकारणत्वेन सम्प्रतिपन्नस्येत्यर्थः । द्रव्यान्तराभ्युपगतिः किं दर्शनादुत कल्पनेन न तावद्दर्शनं कल्पका बुद्धिशब्दकार्यान्तरादयोऽवस्थाविशेषेणान्यथा सिद्धाः । आस्ते श्रेते गच्छति तिष्ठत्येकोऽयं समाज इत्यादिषु बुद्धिशब्दान्तरादेरवस्थाविशेषहेतुकत्वदर्शनात् घटपटादिषु द्रव्यभेदहेतुकत्वं च दृष्टम् । आस्ते श्रेते इत्यादिष्ववस्थाभेदहेतुकत्वं च दृष्टमित्यत्र किं नियामकमिति चेत्-आस्ते श्रेते इत्यादिषु हि द्रव्यप्रत्यभिज्ञया अवस्थाभेदहेतुकत्वं ज्ञायते एवं सृष्टादिष्वपि द्रव्यप्रत्यभिज्ञया अवस्थाभेदहेतुकत्वं बुद्धिशब्दान्तरादेर्ज्ञायत इत्यर्थः । कथं निरस्यत इति शङ्कायां द्रव्यान्तरादर्शनाच्च निरस्यत इत्यन्वयः । इति कारणमेवेति, इति-तस्मादित्यर्थः, एवं नात्र क्षणिकमतनिरासः क्रियते अपि तु वैशेषिकमतनिरास इत्युक्तम् ।

ननु निरधिष्ठानभ्रमासम्भवज्ञापनायासत्कार्यवादनिरासः क्रियते । तथा हि एकं चिद्रूपं सत्यमेवाविद्या(१)ऽऽच्छादितं जगद्रूपेण विवर्तत इति अविद्या-

श्रयत्वाय मूलकारणं सत्यमित्यभ्युपगन्तव्यमित्यसत्कार्य-
वादनिरासः । नैतदेवम् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रति-
ज्ञादृष्टान्तमुखेन सत्कार्यवादस्यैव प्रसक्तत्वादित्युक्तं,
भवत्पक्षे निरधिष्ठानभ्रमासम्भवस्य दुरुपपादत्वाच्च यस्य
हि चेतनगतदोषः पारमार्थिको दोषाश्रयत्वं च पारमा-
र्थिकं तस्य पारमार्थिकदोषेण युक्तस्यापारमार्थिकगन्ध-
र्वनगरादिदर्शनमुपपन्नं, यस्य तुदोषश्चापारमार्थिको
दोषाश्रयत्वं चापारमार्थिकं तस्यापारमार्थिकेनाप्या-
श्रयेण तदुपपन्नमिति ।

अथ साध्यमिकमतनिरासपरत्वमाशङ्क्य निराक्रियते न-
न्वित्यादिना, निरधिष्ठानेति, स्पष्टम् । कथं निरधिष्ठानभ्रमा-
सम्भवः । अधिष्ठानं च विन्तस्य । पारमार्थ्यं कथं भ्रमसम्भव
इत्यत्राह तथा हीति, एक-शब्देन सजातीयादिभेदनिषेधः
सत्यमेवेत्येवकारेणाधिष्ठानापारमार्थ्यव्यावृत्तिः । अधिष्ठानाप-
रमार्थ्यं तस्याप्यपरमार्थत्वादधिष्ठानान्तरापेक्षेत्यनवस्था स्या-
त्तस्मात्सत्यमधिष्ठानमित्यभिप्रायः । परिहरति नैतदित्यादिना,
प्रसक्तत्वादसत्कार्यवादनिरासः क्रियत इत्युक्तमित्यन्वयः ।
प्रतिज्ञादृष्टान्ताभ्यां सत्कार्यवादस्य प्रस्तुतत्वात्तदुपयोगित्वेना-
सत्कार्यवादनिरासः क्रियते, न तु निरधिष्ठानभ्रमासम्भवज्ञाप-
नायासत्कार्यवादनिरासः क्रियत इत्यर्थः । हेत्वन्तरं चाह
भवत्पक्ष इति, तदेवोपपादयति यस्य हीति, यस्य मते इत्यर्थः ।
दोषाश्रयत्वं च दोषसम्बन्धश्चेत्यर्थः । तस्य-तस्य मते इत्यर्थः ।
अधिष्ठानापारमार्थ्यं भ्रमासम्भवः किं दर्शनादुच्यते उत युक्ति-
भिस्तथा कल्प्यते, दर्शनाच्चेत् दोषदोषाश्रयत्वादेरप्यपारमा-
र्थिकत्वेऽपि न क्वचिद्भ्रमो दृष्ट इति दोषादेरपि पारमार्थ्यम-
भ्युपगन्तव्यं स्यात्, युक्त्या पारमार्थ्यं कल्प्यते चेत् तर्हि
दोषस्यापारमार्थ्यं दोषान्तरापेक्षित्वेनानवस्थाप्रसङ्गात्तस्यापि

पारमार्थ्यं स्यात् । तत्रानवस्थादोषरिहाराय स्वरूपानादित्वं प्रवाहानादित्वं दुर्घटत्वं स्वपरनिर्वाहकत्वं वा यद्युच्यते तदधि-
ष्ठानेऽपि तुल्यमिति न तत्पारमार्थ्यसिद्धिः । अनादित्वेऽप्यन-
वस्था दुष्परिहरा । अनादेरेव जीवभेदस्यापरमार्थस्य दोष-
मूलत्वाभ्युपगमात् ।

भवत्पक्षे न निरधिष्ठानभ्रमासम्भवः । एतच्छोध-
कवाक्येष्वपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्म-
त्यादिषु सामानाधिकरण्यव्युत्पत्तिसिद्धानेकगुणविशि-
ष्टैका(१)र्थावबोधनमविरुद्धमिति सर्वगुणविशिष्टं ब्रह्मा-
भिधीयते इति पूर्वमेवोक्तम् ।

एवं भवत्पक्षे निरधिष्ठानभ्रमासम्भवस्य दुरुपपादत्वात्त-
दुपपादनायासत्कार्यवादनिरासोऽनुपपन्नइत्यर्थः । यानि श्रुति-
वाक्यानि निर्विशेषपरत्वेन परैरुक्तानि तेषां सर्वेषां भेदनिषेध-
परत्वमपि निरसनीय मतः सद्विद्यानन्तरं शोधकवाक्यानां भेद-
निषेधपरत्वम् व्युदस्यते शोधकवाक्येष्वपि इत्यादिना, स्पष्टं
सद्विद्यादिषु भेदनिषेधपरत्वमाक्षेप्यमिति निषेधकण्ठोक्तिमहा-
क्यमथात् आदेश इत्यादिकं, भेदनिषेधपरत्वं शङ्कते—

अथात् आदेशो नेति नेतीति बहुधा निषेधोद्दृश्यत
इति चेत्, किमत्र निषिध्यत इति वक्तव्यं द्वे वाव ब्र-
ह्मणो रूपे मूर्त्तं चा(२)मूर्त्तमेव चेति मूर्त्तामूर्त्तात्मकः प्रप-
ञ्चः सर्वोऽपि निषिध्यत इति चेत् ब्रह्मणो रूपतया अप्र-
ज्ञातं सर्वं रूपतयोपदिश्य पुनस्तदेव निषेद्धुमयुक्तम्,
“प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वर”मिति न्यायात्
कस्तर्हि निषेधवाक्यार्थं सूत्रकारः स्वयमेववदति—

(१) कार्याभिधानं पा० ।

(२) मूर्त्तं चैवामूर्त्तं चेति पा० ।

अथात इत्यादिना, किमत्रेति किं-शब्द आक्षेपार्थः । प्रमाणान्तरा-
गोचरस्य विहितस्य निषेधायोगान्न किञ्चिदपि निषेद्धुं शक्यमिति
भावः । निषेध्यं शङ्कते द्वे वावेति, पूर्वाभिप्रेतमर्थं वदन् परि-
हरति ब्रह्मण इति, ब्रह्मणोरूपत्वेनाप्रज्ञातत्वान्निषेधार्थमनुवाद
इति वक्तुं न शक्यते तस्माद्विधीयत एवेति विहितस्य निषेधो
नोपपद्यते तथा सति वेदस्य विप्रलम्भकत्वेन निषेधवाक्यम-
प्यप्रमाणं भवेदित्यर्थः । एतदनुगुणन्यायप्रतिपादकं पुराणवच-
नमाह प्रक्षालनाद्गीति, यथा पङ्कोपलेपतत्क्षालनादपि तदस्यर्गो
वरं तथा अपूर्वभ्रमान्तरारोपेण(१) तन्निषेधादवेदनमेव वरं, न
हि पङ्कोपलेपतत्क्षालनायासस्य प्रयोजनं विद्यते । एवमपूर्व-
भ्रमारोपणतन्निषेधायासस्याप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य प्रयोजनप-
र्यवसायित्वं न स्यादिति बुभुत्सिमत्याह्यं शास्त्रमनारम्भणीयं
स्यादिति भावः । एवं स्वोक्तार्थं निरस्ते राद्धान्तिनं पृच्छति
क इति, निषेधवाक्यार्थः—निषेधवाक्यस्यार्थः । आह सिद्धान्ती
सूत्रकार इति ।

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च
भूय इति, उत्तरत्र अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा
वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति सत्यादिगुणगणस्य प्रति-
पादित-त्वात्, पूर्वप्रकृतैतावन्मात्रं न भवति ब्रह्मेति
ब्रह्मणस्तावन्मात्रता प्रतिषिध्यत इति सूत्रार्थः ।

उदाहृतं सूत्रं व्याचष्टे उत्तरत्रेत्यादिना, उत्तरत्र-शब्दे
न सूत्रं तत इति पदं व्याख्यातम्, भूयो-बहुतरमित्यर्थः । तद-
भिप्रेत्योक्तं गुणगणस्येति, स्वरूपान्यथाभावरूप विकारास्प-
दाधिदूषावृत्त्या सत्यशब्दवान्यो जीवस्तस्य धर्मन्यथाभाव-
रूपविकारोऽस्ति स्वरूपतो धर्मतश्चाविकारः परमात्मेति
तदुभयव्यावृत्त्या परमात्मा सत्यस्य सत्यमित्युच्यत इत्यर्थः ।

(१) अपूर्वभ्रमान्तरारोपणतन्निषेधादपि मौनमेव वरमिति पा० ।

एतावन्मात्रं न सम्भवति ब्रह्मेति इति गुणविशिष्टं ब्रह्मेतावन्न भवति एतावद्गुणकं ब्रह्म न भवतीत्यर्थः ।

नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिना नानात्वप्रतिषेध एव दृश्यतइति चेत् अत्राप्युत्तरञ्च सर्वस्य वशी सर्वस्ये-
शान इति सत्यसङ्कल्पत्व-सर्वेश्वरत्वप्रतिपादनाच्चेतना-
चेतनसर्ववस्तुशरीर ईश्वर इति सर्वप्रकारसंस्थितः
सर्वेश्वरःस एक एवेति तत्प्रत्यनीकाब्रह्मात्मकनानात्वं
प्रतिषिद्धं न भवदभिमतं, सर्वास्वेवम्प्रकारासु श्रुति-
ष्वियमेवस्थितिरिति नक्वचिदपि ब्रह्मणः सविशेषत्व-
निषेधकः कोऽपि शब्दो दृश्यते ।

नेह नानास्तीत्यादिष्वियत्तान्निषेधपरत्वं दुर्बलमिति क
त्स्त्रभेदनिषेधपरत्वं शङ्कते नेहेत्यादिना, परिहरति अत्रापीति,
वशित्वं गुणेन वशीकार ईशानो नियन्ता वशित्वादीनां
सत्यसङ्कल्पत्वविशेषरूपत्वात्सत्यसङ्कल्पत्वमत्रोक्तं सर्वस्याधि-
पतिरिति वाक्योक्तं स्वामित्वं सर्वेश्वरत्वशब्देनोच्यते अस्य
प्रदर्शनार्थत्वात्प्रकरणोक्तस्य सर्वमिदं प्रशास्ति इत्युक्तं निय-
मनं भवति एष सेतुर्विधरण इत्युक्तम् धारकत्वं चोक्तं भवति ।
एवं पतित्व-नियन्तृत्व-धारकत्वैरीश्वरस्य तं प्रत्यशेषनिया-
म्यधार्यभूतस्य जगतः शरीरत्वाच्चेतनाचेतनवस्तुशरीर इत्युक्तम्
सर्वप्रकारसंस्थितः सर्वप्रकारविशिष्टः । एवं प्रकार्यकत्वस्य विद्वि-
तत्वात्निषेधस्य विहितव्यतिरिक्तविषयकत्वाच्च प्रकारिनाना-
त्वनिषेधपरमिदं वाक्यमित्यर्थः । न भवदभिमतमिति, सजाती-
यविजातीयस्वगत रूपकृत्स्ननानात्वं न प्रतिषिध्यत इत्यर्थः ।
उक्तन्यायकलापेन सर्वाः श्रुतयो निर्वाह्या इत्याह सर्वास्विति,
निषेधवाचकः कोऽपि शब्दो न दृश्यते इति के ते शब्दा इति
हि प्रक्रान्तम्, अतस्तदेवोपसंहृतम् । एवं ब्रह्माज्ञानपक्षस्य
श्रुत्यपेतत्वं दर्शितम् ॥

अपि च निर्विशेषज्ञानमात्रं ब्रह्म तच्चाच्छादि-
काविद्या(१) तिरोहितस्वस्वरूपं स्वगतनानात्वं पश्यती-
त्ययमर्थो न घटते-तिरोधानं नाम प्रकाशनिवारणं
स्वरूपातिरेकिप्रकाशधर्मानभ्युपगमेन प्रकाशस्यैव
स्वरूपत्वात्स्वरूपनाश एव स्यात्, प्रकाशपर्यायं ज्ञानं
नित्यं च प्रकाशोऽविद्यानि वारित (२) इति वालिश-
भाषितमिदम्

अथ न्यायापेतत्वं दर्शयति अपिचेत्यादिना, श्रुतिन्यायापे-
तमिति हि पूर्वमुक्तम् । अपि चेति-न केवलं श्रुत्यपेतत्वमेव अपि
तु न्यायापेतत्वं चेत्यर्थः । तिरोहितस्वरूपस्य हि भेददर्शनं तत्र
तिरोधानदूषणेनैव परमतं समूलमुन्मूलितं भवतीति तिरोधिं
दुदूषयिषुस्तन्मतमुपन्यस्य तदनुपपत्तिं प्रतिजानीते निर्विशेषेत्या-
दिना, कथमित्यत्राह तिरोधानं नामेति, प्रकाशनिवृत्तिस्तिरोधा-
नमस्तु ततः किमित्यत्राह स्वरूपेति, नित्यं विभुमित्यादिश्रुत-
यो नित्यत्वं वदन्ति अनृतेन हि प्रत्युक्ता इत्यादयस्तिरोधानं
वदन्ति, एवं नित्यत्वतिरोधानयोरुभयोरपि श्रुतिप्रतिपन्नत्वान्ना
नित्यत्वमिति शङ्कायां श्रुतिरप्ययोग्यार्थं वक्तुं नालमित्यभिप्रा-
येणाह प्रकाशपर्यायमिति, वाद्यन्तरैरिव ज्ञानस्य जडत्वमङ्गीकृतं
चेत्प्रकाशस्य तद्व्यतिरिक्तत्वात् तन्निवृत्तिः स्वरूपनाशो न स्यात् ।

न च तथाऽभ्युपगतं, ब्रह्म ज्ञानस्वरूपं ज्ञानं च स्वयंप्रका-
शमित्येवाभ्युपगतमित्यभिप्रायेण प्रकाशपर्यायमित्युक्तं, तिरो-
धानं प्रकाशनिवृत्तिः । तस्मात्स्वयम्प्रकाशरूपं ज्ञानं नित्यं, तच्चा-
विद्यातिरोहितमिति ठयाहृतमितीममर्थं श्रुतिर्न प्रतिपादयती-
त्यर्थः । एवं स्वयम्प्रकाशस्यश्रुतिं तिरोधानश्रुतिमुभयं श्रद्धानेन
त्वया व्याहृतार्थे उक्तः स्यादित्युक्तम् ।

(१) आच्छादिकाऽविद्यातिरोहितस्वस्वरूपमित्येष मूलटीकयोः
प्रामाणिकः पाठः तत्र पुष्पझावाप्रवृत्तिमूलंतु श्रीभाष्यटिप्पण्यां तिरो-
धमिति तत्र द्रष्टव्यम् ।

(२) अविद्यातिरोहित इति पा० ।

अविद्यया प्रकाशस्तिरोहित इति प्रकाशोत्पत्ति-
प्रतिबन्धो वा विद्यमानस्य विनाशो वा प्रकाशस्यानु-
त्पाद्यत्वाद्वि नाश (१) एव स्यात्, प्रकाशो नित्यो
निर्विकारस्तिष्ठतीति चेत् सत्यामप्यविद्यायां ब्रह्मणि
न किञ्चित्तिरोहितमिति (२) नानात्वं पश्यतीति भव-
तामयं व्यवहारः सत्स्वनिर्वचनीय एव ॥

सकार्थं च विवृण्वन् अन्यतरपरिग्रहे अन्यतरत् त्याज्यमित्याह
अविद्ययेति, अविद्यया प्रकाशस्तिरोहित इत्यस्यार्थः प्रकाशस्य
प्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा इत्यर्थः । तत्रानुत्पाद्यस्य प्रकाशस्य
प्रध्वंसाभाव एव तिरोधः स्यादित्याह प्रकाशस्येति, एवं तिरो-
धानश्रुतिं श्रद्धधानेन त्वया स्वयम्प्रकाशत्वश्रुतिस्त्याज्या
स्यात्स्वरूपनाशप्रसङ्गादित्युक्तम् । अयं स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमे
तिरोधानश्रुतिस्त्याज्या स्यादित्याह प्रकाशोऽमित्य इति, सत्स्व-
निर्वचनीय एवेति—व्याहृतत्वाद्यमर्थो विद्वत्सन्निधौ वक्तु मयोग्य
इत्युपासम्भः ।

ननु च भवतोऽपि विज्ञानस्वरूप आत्माऽभ्युप-
गन्तव्यः स च स्वयम्प्रकाशः, तस्य च देवादिस्वरूपा-
त्माभिमाने स्वरूपप्रकाश-तिरोधानमवश्यमाश्रयणीयं,
स्वरूपप्रकाशे सति स्वात्मन्याकारान्तराध्यासायोगा-
दतो भवतश्चार्यं समानो दोषः ।

सक्तदोषः सिद्धान्तिनोऽपि प्रसजतीति चोदयति ननु
चेत्यादिना, भवतोऽपीति, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानघन
एव प्रज्ञानघन एव इत्यादिभिर्ज्ञानस्वरूपत्वं त्वयाऽभ्युपगन्तव्यं,
स चेति, अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति आत्मा ज्योति-समूरा
इति होवाचेत्यादिभिः स्वयम्प्रकाशत्वमभ्युपेत्यं, तस्येति,
तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता इत्यादिभिस्तिरोधा-
नमभ्युपेत्यं देवत्वाद्यध्याससिद्ध्यर्थमित्यर्थः ।

(१) स्वरूपनाश एव स्यादिति पा० ।

(२) य एव नानात्वमिति पा० ।

किञ्चास्माकमेकस्मिन्नेवात्मनि भवदुदीरितं दुर्घटत्वं
भवतामात्मानन्त्याभ्युपगमात्सर्वेष्वयं दोषः परिहर-
णीयः ।

त्वत्पक्षे दोषाधिक्यमस्तीत्याहकिञ्चेति, प्रयोजकं तुल्यं
चेत्कथं दोषाधिक्यमिति चेत्, उच्यतेभेदवादिनासुखित्वदुः-
खित्वशिष्याचार्य्यबहुमुक्तादिव्यवस्थाः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपेताः,
तिरोधानेन सर्वात्मनां स्वरूपनाशे सतिप्रामाणिकानेकव्य-
वस्थाभङ्गः स्यात्, अस्मत्पक्षे तु व्यवस्थानां कार्त्तिक-
त्वान्नतद्भङ्गादोषः । त्वत्पक्षे तु स्वरूपनाशप्रसङ्गात्प्रामा-
णिकत्वेनाभ्युपगतानेकव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गाच्च दोषाधिक्यमिति
भावः । परिहरणीय इत्यस्यायमभिप्रायः सर्वत्रहिप्रतिबन्दीप्रयोगः
परिहारसाम्याभिप्रायेण, अन्यथा प्रतिबन्दी निष्प्रयोजना, न
हि त्वं चोर इत्यत्र त्वमपि चोर इत्युक्ते दोषपरिहारः स्यात् ।

तत्परिहारतुल्यत्वमेव प्रतिबन्दीं वदतोऽभिप्रेतमित्यत्रापि य-
स्त्वया परिहार उच्यते सोऽस्मत्पक्षेऽपि समान इति परिहरति—

अत्रोच्यते स्वभावतो मलप्रत्यनीकानन्तज्ञानान-
न्दैकस्वरूपं स्वाभाविकानवधिकातिशयापरिमितोद्ग-
रगुणसागरं निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तादिपराद्धं ष्यन्ता-
परिमितव्यवच्छेदस्वरूपसर्वात्पत्तिस्थितिविनाशादिसर्व-
परिणामनिमित्तभूतकालकृतपरिणामः स्पृष्टानन्तमहावि-
भूतिस्वलीलापरिकर---स्वांशभूतानन्तबद्धमुक्तनानावि-
धचेतन---तद्गोच्यभूतानन्तविचित्रपरिणामहितपरमार्थ-
शक्तिचेतनेतरवस्तुजातान्तर्यामित्वकृतसर्वशरीरत्वसर्वप्र-
कारावस्थानावस्थितं परं ब्रह्म च वेद्यं, तत्साक्षात्कार-
ज्ञमभगवद्द्वैपायन—पराशर—वाल्मीकि-मनु—याज्ञ-
वल्क्य—गौतमापस्तम्बप्रभृतिमुनिगणप्रणीत—विध्य-
र्थवादमन्त्ररूपवेदमले—तिहासपुराणधर्मशास्त्रोपवृ-
भूतानादिनिधनाविच्छिन्नपाठसम्प्रदाय ऋग्यजुसासामा-

यवैरूपानन्तशाखं वेदं चाभ्युपगच्छतामस्माकं किञ्च
सेत्स्यति ॥

अत्रोच्यते इत्यादिना, प्रतिबन्दीं वदता पूर्वपक्षिणाऽयमर्थो-
ऽभिप्रेतः, न हि वचनविरोधे न्यायः प्रवर्तते इति न्यायाज्जी-
वस्वरूपनित्यत्वे तस्य च तिरोधाने शास्त्रसिद्धे सति तद्विरुद्ध-
स्तर्को न प्रवर्तत इति परिहारं वदसिचेत् सोऽस्मत्पक्षेऽपि
तुल्य इति एतत्प्रतिवक्ति स्वभावत इति, वचनविरोधे केवल-
स्तर्को यद्यपि न प्रवर्तते तथाऽपि वचनान्तरविरोधो दुर्वारः ।
ब्रह्मणो हेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणाकरत्ववचनैर्जगतस्तद्विभूत-
त्वविधायिवचनैश्च ब्रह्मणो भ्रमाश्रयत्वादिकं जगतो भ्रमविष-
यत्वं च विरुद्धमिति ब्रह्मणस्तिरोधानादिकं वचनं न प्रति-
पादयितुमलम् । एवं वचनविरोधेन भवदभिमतार्थस्य ठयाह-
तस्य श्रुत्या प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् अस्मदुक्तस्तर्कस्त्वन्मते
प्रवर्तते एवेति । अस्मत्पक्षे तु जीवस्वरूपतिरोधानादेर्वचना-
न्तरविरोधाभावाज्जीवस्वरूपतिरोधानादिकं वचनं प्रतिपाद-
यत्येवेति तद्विरोधे न तर्कः प्रवर्तत इति न परिहारसाम्यमि-
त्यभिप्रायेण स्वभावत इत्यादिकमुच्यते ।

न केवलं मलराहित्यम् अपि तु मलविरोधीत्यभिप्रायेण
मलप्रत्यनीकेत्युक्तं, पञ्चागठयादिठयावृष्यर्थं स्वभावत इत्युक्तम् ।
अनन्तम्-अपरिच्छिन्नं, स्वरूपं-धर्मस्वरूपं, प्रदेशभेदेन जह-
त्वाननुकूलत्वाशङ्काठयावृष्यर्थं एकशब्दः । स्वाभाविकशब्देन
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतिरभिप्रेता । सावधिका-
तिशयठयावृष्यर्थमनवधिकातिशयशब्दः । अपरिमितः-असं-
ख्येयः उदारगुणसागरो यस्येति बहुव्रीहिः । एवमुभयलिङ्गत्व-
वचनविरोधो दर्शितः । अनेन भ्रमाश्रयत्वं दुर्वचमित्युक्तं भवति ।
अथ विभूतेर्धनविषयत्वानुपपत्तिरुच्यते, तत्र नित्यविभूतिमत्त्व-
मुच्यते निमेषेत्यादिना, अपरिमितठयवच्छेदस्वरूपेति निमेष-
काष्ठाद्यवच्छेदाः । कालस्यासाधारणधर्मो इत्यर्थः । अन्यथा
व्यवच्छेदवदिति हि वक्तव्यं न तु ठयवच्छेदस्वरूपेति, कालो
हि स्वयं परिणामी प्रकृतेः परिणमाहेतुः, निमेषादयः काल-

परिणामविशेषाः सर्वे निमेषा जज्ञिरे इति श्रुतेः । एवं स्वयं परिणामित्वमुक्तम् ।

अथ प्रकृतिपरिणामहेतुत्वमुच्यते सर्वोत्पत्तीति, आदि-श-
ठदेन जायमानाद्यवस्थान्त्रय विवक्षितं सर्वशठदेन विशदाविश-
दपरिणामाश्च विवक्षिताः । निमित्तशठदेनोपादानत्वाधिष्ठा-
तृत्वठयावृत्तिः, यथा ब्रह्मण उपादानत्वं प्रकृतिद्वारकं तथा
ब्रह्मण एवोपकरणात्त्वमपि कालद्वारकमित्यभिप्रायः । एवं “सर्ग-
स्थितिनाशानां जगते योजगन्मयः मूलभूतो नमस्तस्मै” इति
वचनस्य “कलामूहूर्तादिमयश्च काल” इत्यस्य चार्थो विवक्षितः ।
जगन्मय आदित्यचन्द्राद्यवच्छेद्यतया सर्गाद्यवच्छेदकतया जग-
त्प्रचुर इत्यर्थः । एवंविधकालापरिणाम्या नित्यविभूतिरित्याह
कलाकृतपरिणामास्पृष्टेति, कलामूहूर्तादिमयश्च कालो नयद्वि-
भूतेः परिणामहेतुरित्यस्याऽर्थोऽभिप्रेतः । अनन्तत्वेऽभिहितेऽपि
महच्छठदेन विशेषणं लीलाविभूत्यपेक्षया महर्वाभिप्रायम्,
आनन्त्यं हि विभूतिद्वयसाधारणं भोगोपकरणाद्यानन्त्यपरोक्षा
महच्छठदः । अस्पृष्टानन्तमहाविभूतीति ब्रह्मविशेषणं, महावि-
भूतिसंस्थानं शुद्धे महाविभूत्यारूपे इति वचने महाविभूति-
शठदेन स्मारिते ।

अथ लीलाविभूतिमत्वमुच्यते स्वलीलेत्यादिना, मुक्तस्य
लीलापत्तिकरत्वं मोक्षनलीलापरिकरत्वात् स्वांशभूतशठदेन
विशेषणतयाऽशत्वं विवक्षितं मुक्तेषु नानाविधत्वं स एकधा
भवतीत्यादिश्रुत्युक्तं, भगवल्लीलान्तर्गतस्वसङ्कल्पगृहीतदेहवै-
विध्यरूपं चेतनेतर-शठदेनाचेतनशठदार्थो व्याख्यातः । वस्तु-
जात-शठदेन प्रधानाव्यक्तकाला विवक्षिताः पूर्वं कालकीर्तनं
नित्यविभूतेस्तादधीन्यव्यावृत्तयै, एवंविध्य वस्तुजातस्यान्तर्या-
मित्वेन कृतं सर्वशरीरत्वसर्वप्रकारावस्थानं सर्वशरीतया सर्वप्र-
कारत्वेनावस्थानमन्तर्यामित्वकृतं तेनवस्थानेनावस्थितं-वि-
शिष्टमित्यर्थः । एवं शरीरशरीरिभावकथनेन ज्ञानस्वरूपमत्य-
न्तनिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थि-
तमित्यादिवाक्योक्तं भ्रान्तिदर्शनं ब्रह्मणश्शरीरभूतजीवद्वारक-

मित्युक्तं भवति । शरीरवाविशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वे हेतुर्वि-
वक्षितः सर्वप्रकारशब्देन ।

एवं जगती भगवद्विभूतित्वविधायिवाक्यैर्विरोधाज्जगतो-
श्चमविषयत्वमयुक्तमित्युक्तं भवति, एवंविधं परं ब्रह्म वेद्यम-
भ्युपगच्छतामित्यन्वयः । स्वाभिमतार्थवाचिनो वचनस्य तत्प्रा-
माण्यस्य मिथ्यात्वं वदता त्वया न हि वचनविरोधे न्यायः
प्रवर्तत इति परिहारो दुर्वचः । वचनस्य प्रामाण्यस्य च मि-
थ्यात्वादित्यभिप्रायेण प्रमाणस्वरूपं दर्शयति तत्साक्षादित्या
दिना, तत्साक्षात्कारक्षमशब्देन भगवद्द्वैपायनादिपरमर्षिगण
परिगणनेन चेतरेषां चानुपलब्धेरित्युक्तस्मृत्यधिकरणस्यार्थोऽ-
भिप्रेतः । तत्र कपिलस्य वेददर्शनयोगिप्रत्यक्षाख्यपरिकरद्वयस-
म्भवादाप्तिः पूर्वपक्षिता । सिद्धान्ते तु परिकरद्वयं तुल्यं वक्तुं,
बहुत्वमधिकहेतुरिति च्युक्तं तदत्र स्मारितम् । तद्वाक्यान-
प्रामाण्यं कथमित्यत्राह विध्यर्थवादेति, विधिमूलं धर्मशास्त्र-
मन्त्रार्थवादमूलमितिहासपुराणमित्यर्थः । धर्मशास्त्रेतिहास-
पुराणेषु सर्वेष्वपि विध्यर्थवादमन्त्रार्थेषु सत्स्वपि प्राचुर्यादेव,
मुक्तम् । अनधीतशास्त्रार्थैः सहाधीतशास्त्रार्थविशदीकरणमुपवृ-
हणं, परमार्थभूत-शब्देन परपक्षे वचनविरोधे तर्काप्रवृत्तिरूपप-
रिहारो दुर्वचः । वचनतत्प्रामाण्यादेरपरमाण्यादिति सूचितम् ।

अनादिनिधनादिशब्देन वेदप्रामाण्यं विवक्षितं, किमर्थमुप-
वृहणपेक्षा । “अनन्ता वै वेदा” इति वेदानामानन्त्यादिति चेत्,
न ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यानां वेदानां चतुःसङ्ख्यासङ्ख्यातत्वेना-
नन्त्याभावादिति चेत्, तत्राह-ऋग्यजुःसामाथर्वरूपानन्तशाख-
मिति, यथा देवमनुष्यादिचतुष्कोटिनिविष्टाः प्राणिनोऽस-
ख्येया एवमृग्यजुस्सामादिचतुष्कोटिनिविष्टा अपि वेदाः शा-
खाभेदेनानन्ता इत्यर्थः । वेदं चाभ्युपगच्छतामिति प्रमाणं
प्रमेयं च परमार्थत्वेनाभ्युपगच्छतामित्यर्थः ।

यथोक्तं भगवताद्वैपायनेन महाभारते-

“यो मामजमनादिंच वेत्ति लोकमहेश्वरम् । द्वाविमौ

पुरुषो लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरस्सर्वाणि भूतानि
 कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मे-
 त्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
 कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः । एते वै निर-
 यास्तात ! स्थानस्य परमात्मनः ॥ अव्यक्तादिविशेषान्तं
 परिणामद्विसंयुतम् । क्रीडा हरेरिदं सर्वं क्षरमित्यवधा-
 र्थताम् ॥ कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः ॥
 कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वंचराचर"मिति ॥ कृष्णस्य
 हि कृते इति कृष्णस्य शेषभूतं सर्वमित्यर्थः । भगवता
 पराशरेणाप्युक्तं—शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि
 शब्दते । मैत्रेय ? भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥ ज्ञा-
 नशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि
 विना हेयैगुणादिभिः ॥ एवमेष महाशब्दो मैत्रेय ?
 भगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥ तत्र
 पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः । शब्दोऽयं नोष्ठुचा-
 रेण त्वन्यत्र ह्युपचारतः ॥

उक्तार्थेषु ऋषिवचनानि परिगणनक्रमेणोपादत्ते यथोक्तमि-
 त्यादिना, योनामिति, अजमिति अचेतनबहुव्यावृत्तिः । अनादि
 मजमिति मुक्तव्यावृत्तिः, लोकमहेश्वरमिति नित्यसिद्धव्यावृत्तिः
 लोक्ष्यत इति व्युत्पत्त्या, एवं विजानतोमुक्तिरुक्ता असम्मूढः स
 मर्त्येष्वित्यादिना तदप्यत्राभिप्रेतम् । चिदचिद्वैलक्षण्यायाह द्वा-
 विभाविति, अत्र ठयापनभरणस्वाभ्यादयः प्रतिपन्नाः । तत्रैव
 नित्यविभूतिमश्वे प्रमाणमाह कालमिति, लीलाविभूतिमश्वे

वचनमाह अथक्तादीति, तदाद्यतोत्पत्त्यादिकत्वे तच्छेषत्वे च प्रमाणमाह—

कृष्ण एवेति, ठयारूपेयं पदं ठयाचष्टे कृष्णस्येति, उक्तमर्थं विशदीकर्तुं अनुक्तं च दर्शयितुमाह भगवता पराशरेणेति, सर्वशब्दानां वस्तुमात्रमुपलक्ष्यमिति न मुख्याधी ब्रह्मेति वादशचात्र परिहृतो भवति । भगवच्छब्दनिर्वचनात् महाविभूत्याख्ये सर्वकारणकारणे इत्यभयविभूतिमत्त्वं सिद्धं, शुद्धे इति, ज्ञानशक्तीति, विना हेयैरित्यादिभिर्भयलिङ्गत्व ब्रह्मणस्सिद्धं नित्यविभूतेरकालकाल्यत्वे वचनमाह कलेति, मनुनापीति, प्रशासितृत्वादिगुणात्कृता इत्यभिप्रायः । याज्ञवल्क्येनापीति उक्तमित्यन्वयः । ईश्वरज्ञानात् तु निर्विशेषज्ञानादिति भावः । आपस्तम्बवचनं ठयाचष्टे सर्वं इत्यादिना, अङ्गं उपवर्षर्षं पुरं प्रतीकमिति हि नैघण्टुकाः ।

एवमुभयलिङ्गत्वोभयविभूतिमत्त्वप्रतिपादकवचनैर्विरोधात् वचनं ब्रह्मणस्तिरोधानादिकं न प्रतिपादयतीति हेतोश्च वचनतत्प्रामाण्यादेर्मिथ्यात्वाभ्युपगमाच्च । न हि वचनविरोधे न्यायः प्रवर्तत इति परिहारस्त्वत्पक्षे वक्तुमशक्यः । अस्मत्पक्षे तु जीवस्वरूपतिरोधानादेर्वचनान्तरविरोधाभावात् तद्वाक्यं प्रतिपादयतीत्यनेन वचन—तत्प्रामाण्यादेर्मिथ्यात्वाभावाच्च न हि वचनविरोधे न्यायः प्रवर्तत इति परिहारः सुवच एवेत्यभिप्रायः । एवम्प्रकारममलं स त्वं (१) व्यापकमक्षयम् । समस्तहैयरहितं विष्णवाख्यं परमं पदम् ॥ कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः । क्रीडतो बालकस्यैव चेष्टास्तस्य निशामये”त्यादि ॥ मनुनाऽपि “प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसा”मित्यादिनोक्तं, याज्ञवल्क्येनापि “क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मते”ति, आप-

स्तम्बेनापि पूः प्राणिनः सर्वगुहाशयस्येति, सर्वे प्राणिनः
गुहाशयस्य परमात्मनः पूः-पुरं शरीरमित्यर्थः । प्राणिन
इति जीवात्मकभूतसंघाताः ।

एवमभिप्रेतस्य परिहारस्यास्फुटत्वात्तमज्ञानानुपपत्त्यैव परि-
हारमपेक्षमाणः पूर्ववन्ती सोपालम्भं चोदयति ननु चेति, परि-
हरति उच्यते इत्यादिना, न केवलं वचनविरोधादेव परिहारः
केवलतर्केणापि परिहारो विद्यत एवेत्यभिप्रायेणाह एवमिति,
एवमभ्युपगच्छता=तत्तत्प्रमाणं तत्तत्प्रमेयं च पारमार्थिकत्वेना-
भ्युपगच्छतामित्यर्थः । आत्मधर्मभूतस्येत्यनेन स्वरूपव्यावृत्तिः
पारमार्थिकं सङ्कोचं विकासं ब्रूवतामिति न हि ब्रह्माज्ञानवा-
दिना सङ्कोचविकासौ वक्तुं शक्यौ तथा सति तावपि व्याव-
हारिकौ स्यातां न परमात्मा सङ्कोचविकासयोरप्यपारमार्थ्ये
सङ्कोचविकासविषयभ्रमहेतुतया पुनरपि तिरोधानं वक्तव्यं तत्रापि
व्यावहारिकमङ्कोचाभ्युपगमे तद्विषयभ्रमहेतुतया पुनरपि ति-
रोधानमित्यनवस्था स्यादित्यभिप्रायेण पारमार्थिकं सङ्कोचं
विकासञ्चेत्युक्तं, सर्वमिदं परिहृतमिति ।

ननु च किमनेनाडम्बरेण ? चेद्यं तु न परिहृतम्,
उच्यते एवमभ्युपगच्छतामस्माकमात्मधर्मभूतस्य चैत-
न्यस्य स्वाभाविकस्यापि कर्मणा पारमार्थिकं सङ्कोचं
विकासं च ब्रूवतां सर्वमिदं परिहृतं, भवतस्तु प्रकाश एव
स्वरूपमिति प्रकाशे न धर्मभूतस्तस्य सङ्कोचविका-
सौ वा नाभ्युपगम्येते । प्रकाशप्रब्रानुत्पत्तिमेव तिरो-
धानभूताः कर्मादयः कुर्वन्ति । अविद्या चेत् तिरोधानं
तिरोधानभूतया तथा स्वरूपभूतप्रकाशनाश इति
पूर्वमेवास्तः ।

देवादिभ्रमस्याधिष्ठानस्फुरणसापेक्षत्वाद्न धर्मिस्वरूपं स्व-

यन्प्रकाशरूपमधिष्ठानतया स्फुरति नात्र ज्ञानान्तरापेक्षा अज-
हत्वात् अहत्वाद्दिशुक्त्यादेर्ज्ञानान्तरापेक्षा एवं धर्मिस्वरूप-
मधिष्ठानं स्फुरति अमविरोधिनेऽणुत्वनित्यत्वाद्याकारास्ते
ज्ञानान्तरवेद्या इति तत्तिरोधानाद् अम उपपद्यते, तिरोधानं
च प्रकाशनिवृत्तिः प्रकाशश्च न ज्ञानस्वरूपः । अपि तु प्रसरा-
ख्योज्ञानधर्मः प्रकाशरूपप्रसराभावश्च सङ्कोचः, भाषान्तर-
स्यैवाभावत्वात्सङ्कोचाभावः प्रसरः, स एव तिरोधाननिवृत्तिरिति
न तदा अमः, एवं सति ज्ञानं धर्मिस्वरूपं च नित्यं ज्ञानधर्मभू-
तप्रसरस्यैव प्रकाशत्वात्, तदभावस्य च सङ्कोचत्वात्प्रसराख्यप्रका-
शनिवृत्तिरूपं तिरोधानम् उपपद्यत इत्यर्थः । अत्र च परिहारो-
पपक्षे वक्तुमशक्य इत्याह भवतस्त्विति, स्वरूपेऽपि प्रकाशे तस्य-
सङ्कोचविकासवभ्युपगतौ चेत् न स्वरूपनाशः । तथा च नाभ्युपे-
तमित्याह तस्येति, त्वन्मते सङ्कोचविकासवभ्युपगतौ स्यातां ततः
कथं प्रकाशनिवृत्तिरित्यत्राह-

अस्माकं त्वविद्यारूपेण कर्मणा स्वरूपनित्यध-
र्मभूतज्ञानप्रकाशः सङ्कुचितः । तेन देवादिस्वरूपात्माभि-
मानोभवतीति विशेषः, यद्योक्तम् “अविद्या कर्मसंज्ञाऽ-
न्या तृतीया शक्तिरिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता

प्रकाशप्रसरेति, प्रकाश एव प्रसरः प्रकाशप्रसरः । यद्वा प्रकाश-
शब्दवाच्यस्य ज्ञानस्य प्रसरः तस्यानुत्पत्तिरित्यर्थः । प्रकाशशब्दो हि
धर्मिपरो धर्मपरश्च भानुर्भानुर्मांस्तेजस्तेजस्वीतिवत् । एव-
कारेण स्वरूपाभावधर्मभूतज्ञानाभावी च व्यावर्त्तितौ । तिरोधा-
नभूतास्तिरोधायकभूताः, कर्मादय इत्यादिशब्देन प्रकृतिवासना
च गृह्यते । “वासनाः शुकुण्ठितः, गुणभाषासमावृतः” इत्यादिवच-
नात् । एवं स्वपक्षे परपक्षेऽपि स्वरूपनाशप्रसङ्गसदप्रसङ्गरूपवैषम्यं
वक्तुं तदुपयोग्यर्थे शिक्षा कृता । अथ स्वरूपनाशप्रसङ्ग-तदप्रसङ्ग-
रूपवैषम्यं दर्शयति अविद्या चेदिति, प्रकाशनिवृत्तिर्हि तिरोधानं
स्वरूपस्य प्रकाशरूपत्वात् प्रकाशनिवृत्तिरूपतिरोधानं स्वरूप-
नाशः ज्ञात् त्वन्मते । अस्मन्मते आत्मधर्मभूतज्ञानसङ्कोचस्तिरो-

धिरिति धर्मिस्वरूपस्य ज्ञानस्य च नित्यत्वमुपपद्यते तेन सङ्को-
चेन अमविरोध्याकाराग्रहणाद्भूमोऽप्युपपद्यते इत्यर्थः । ननु अम-
विरोध्याकारो नामासाधारणधर्मः आत्मनोऽसाधारणबुद्धिसुखे-
च्छादयो गृह्यन्ते इति अतो नोपपद्यत इति चेन्न असाधारणध-
र्मस्य अमविरोधित्वे द्वयमपेक्षितं स्वरूपज्ञानमसाधारणत्वेन
ज्ञानं च, शुक्तित्वादयोऽप्यन्यत्रासाधारणत्वेन ज्ञाता एव हि
अमविरोधिनः । अध्यासादसाधारणत्वाग्रहणम्—

नृप ! सर्वगा ॥ संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसन्ततान् ।
तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ॥ सर्वभूतेषु
भूपाल ! तारतम्येन वर्तते ॥ इति, क्षेत्रज्ञानां स्वधर्मभूतस्य
ज्ञानस्य कर्मसंज्ञयाऽविद्यया सङ्कोचं विकासं च दर्शयति ।

असारधरणत्वाग्रहणादध्यास इति परस्पराश्रयो न दोषः स्यात्,
बीजाङ्कुरन्यायादिति एवं तर्कणैव परिहार उक्तः । स्वोक्ता तर्क-
सरणिः प्रमाणानुसारिणीति दर्शयति यथोक्तमिति, तारतम्येन
वर्तते इत्यनेन ज्ञानस्य सङ्कोचविकासौ सिद्धौ । न ह्यणुमात्रस्य
स्वरूपस्य तारतम्यं, तस्माद्गुर्मभूतज्ञानद्वारकमेवात्मनस्तारत-
म्यमिति, ज्ञानद्वारकत्वं च तत्रैवोपरितनश्लोकैर्विवृतमप्राणि-
मत्सु स्वल्पा सा स्यात्तरेष्वित्यादिभिः । उदाहृतश्लोकार्थमाह
क्षेत्रज्ञानामिति, अत्रोच्यते इत्यादिग्रन्थस्यायमर्थः प्रतिपाद्यः
स्वरूपनाशप्रभृतीनि यानि दूषणानि त्वन्मते लक्ष्यन्ते तेषाम-
स्मन्मते ऽपि साम्यापादनमनुपपन्नं निर्विशेषत्वजीवब्रह्मैकत्वज-
गन्मिष्टयात्वप्रयुक्तत्वात्तेषां दूषणानामित्यभिप्रायेण स्वभावत
इत्यादिग्रन्थजातमुक्तम् । एवं सामान्येनोक्ते सति प्रस्तुतघोद्य-
विशेषस्य कः परिहार उक्त इत्यभिप्रायेण ननु च किमनेनाऽऽ-
हम्भरणेत्यादि घोद्य मुक्तम् । उच्यते इत्यादिना प्रस्तुतघोद्य-
विशेषपरिहारश्चोक्त इति ॥

अथ स्वरूपानुपपत्तिमाह अपि चेति, अच्छादिकेत्यादिना
तद्भ्युपगमप्रकारमाह अच्छादिकाविद्याशब्दार्थविवरणार्थं ब्रह्म-

स्वरूपतिरोधानहेतुदोषरूपेत्युक्तं दूषयति तस्या इति, यथा प्रपञ्ची मिथ्यात्वेन स्वदर्शनहेतुदोषान्तरापेक्षः । तथा दोषोऽपि मिथ्यात्वाद्दोषान्तरापेक्ष इत्यनवस्थादुःस्थत्वात् सा भेदभ्रममूलदोषः स्यात्, अतः परमार्थदोषेऽभ्युपगन्तव्ये सति तस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वे अद्वैतहानिप्रसङ्गाद्ब्रह्मैव दोषः स्यादित्यर्थः । उपपादकस्योपपादकान्तरापेक्षा न भवतीति न्यायः परमार्थविषय इति न तेनात्र परिहारः शक्यते वक्तुं कथमुच्यते उपपादकस्योपपादकान्तरानपेक्षत्वं नाम परप्रतीतिः स्वप्रतीतिश्च स्वस्यैव हेतुत्वं, तच्च परमार्थविषये सम्भवति परमार्थो हि प्रतीतिनिरपेक्षः स्वरूपेण सन् स्वप्रतीतिः परप्रतीतिश्च हेतुर्भवति । अपरमार्थस्तु न स्वरूपेण सन् अतः स्वविषयप्रतीत्यतिरेकेण सत्ताऽभावादात्माश्रयदोषः प्रसज्येत । न हि प्रतीतिः स्वयमेव स्वात्मनो हेतुर्भवतीत्यात्माश्रयदोषप्रसङ्गादुपपादकस्योपपादकान्तरानपेक्षत्वरूपन्यायात्त्र परिहारः शक्यते वक्तुमित्यभिप्रायेण स्वदर्शनमूलदोषापेक्षत्वादित्युक्तम् । आत्माश्रयदोषो माभूत् तथा सत्युपपादकमुपपादकान्तरानपेक्षमिति

अपि च आच्छादिकाऽविद्या श्रुतिभिश्चैक्योपदेशबलाच्च ब्रह्मस्वरूपतिरोधानहेतुदोषरूपाऽऽश्रीयते । तस्याश्च मिथ्यारूपत्वेन प्रपञ्चवत् स्वदर्शनमूलदोषापेक्षत्वात् ।

न्यायेन भाष्यमिकस्याधिष्ठानापारमार्थ्यं बुध्दं भवति, उपपादकमुपपादकान्तरानपेक्षमिति न्यायेनाधिष्ठानानवस्थायाः परिहृतत्वादिति एवमनवस्थापरिहारार्थं ब्रह्मैव हानिपरिहारार्थं च ब्रह्मैव दोषः स्यादित्यर्थः । प्रपञ्चस्यादिमत्त्वाद्दोषान्तरापेक्षत्वं दोषस्य त्वनादेर्न दोषान्तरापेक्षेति चेत्तत्राह तस्याश्चानादित्वेऽपीति, जीवभेदस्य स्वरूपानादित्वेऽपि दोषसापेक्षत्वाभ्युपगमाज्जीवभेदोऽत्र प्रतीवन्दीत्वेनाभिप्रेतः । मिथ्याभूतस्य प्रतीयमानत्वव्यतिरेकेण स्वरूपाभावात्तत्प्रतीतिश्च स्वरूपप्रयुक्तत्वे सत्युक्तदोषप्रसङ्गादतिरिक्तहेतोश्च पूर्वकालवर्तितया पश्चाद्भा-

विनो मिथ्याभूतस्य स्वरूपानादित्वमेवानुप्रपन्नमित्यभिप्रायः । जीवभेदस्य स्वरूपानादित्वेऽपि मिथ्याभूतस्य तस्य ब्रह्मदृश्यत्वेनैवानादित्वात्तदपरमार्थभेददर्शनस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वे तदनिर्मासप्रसङ्गात् । निर्मासे च स्वरूपोच्छेदप्रसङ्गाच्च । तद्दर्शनहेतुदोषापेक्षाऽस्तीति चेद् दोषस्यापि तत्तुल्यमित्यर्थः । परमार्थदोषानभ्युपगमाच्चेति, अद्वैतहानिप्रसङ्गादिति भावः । एवमनवस्थाऽद्वैतहानिपरिहारार्थं ब्रह्मैव दोषः स्यादित्यर्थः । ततः किमनिष्टं स्यादित्यत्राह तस्येति, दुर्घटत्वेनानवस्थापरिहारोऽप्यतिदुर्बलः तथा सति तस्यज्ञानोदयेऽपि सा तिष्ठतु उपपत्त्यनपेक्षत्वात् ।

न सा मिथ्या दर्शनमूलदोषः स्यादिति ब्रह्मैव मिथ्यादर्शनमूलं स्यात् । तस्याश्चानादित्वेऽपि

न हि निवर्त्तयसन्निकी निवर्त्य तिष्ठतीति चेतर्च्युपपत्तिमती सेति न दुर्घटत्वम् । किञ्च प्रपञ्चस्यापि मिथ्यात्वेन दुर्घटत्वान्मूलदोषापेक्षा न स्यात् कारणेन विना कार्यं न सम्भवतीति चेत् उपपत्त्यनपेक्षत्वं स्यात् । जीवभेदोऽपि दुर्घटत्वान्मूलदोषानपेक्षः स्यात् । अधिष्ठानापरमार्थ्येऽपि दुर्घटत्वादधिष्ठानान्तरानपेक्षत्वेनानवस्था न स्यात् । दुर्घटत्वं नाम परमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्त्यनपेक्षत्वम् अपरमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिरपेक्षितैव यथा प्रासादनिगरणादिषु परमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिरल्पास्येन विपुलनिगरणायोगरूपाऽपेक्षिता निगरणसाधनस्य निगरणीयाद्विपुलत्वं ह्यपेक्षितं परमार्थ्यं तच्च प्रासादनिगरणादावनपेक्षितम् । एवं परमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिरेवानपेक्षिता अपरमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिस्त्वपेक्षिता, अधिष्ठानं त्वपरमार्थत्वप्रयुक्तमिति अधिष्ठानापरमार्थ्यं तदपेक्षणाऽनवस्थेति चेत् दोषश्चापरमार्थत्वप्रयुक्त इति दोषापरमार्थ्यं तदपेक्षणाऽनवस्था स्यादिति । एकजीववादं निराकरोति अत एवेति, अत एव ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः ।

मिथ्यारूपत्वादेव ब्रह्मदृश्यत्वेनैवानादित्वात्तद्दर्शनमू-

लपरमार्थदोषानभ्युपगमाच्च ब्रह्मैव तद्दर्शनमूलं स्यात् तस्य
नित्यत्वादनिमोक्ष एव, अत एवेदमपि निरस्तम्-

किं निरस्तमिति शङ्कायां निरसनीयमुपन्यस्यति एकमेवेति,
स्वप्नद्रष्टृशरीराणां निर्जीवत्वे कथमेकस्य सजीवत्वमितरेषां निर्जी-
वत्वं चेति शङ्कायामेकस्य सजीवत्वमितरेषां निर्जीवत्वं चाह तत्रे-
त्यादिना ग्रन्थद्वयेन तेषां मिथ्यात्वं कथमित्यत्राह अनेनैकेनैवेति,
इतिः समाप्तौ, एतत्कथं निरस्तं भवतीति शङ्कायामत एवेत्यभि-
प्रेतमर्थं विवृणोति ब्रह्मणेति, जीवभावो जीवत्वं किं प्रातिभा-
सिकजीवैकत्वमुच्यते उत पारमार्थिकजीवैकत्वं ? प्रातिभासिक-
जीवैकत्वं चेत्स्वप्नजागरयोर्जीवबहुत्वप्रतिभासाद् दृष्टान्तदार्ष्ट-
न्तिकयोर्जीवबहुत्वप्रतिभासः सार्धलौकिको विरुद्ध्यते, पारमा-
र्थिकजीवैकत्वं चेदेकोऽपि जीवो न पारमार्थिकतयाऽभ्युपगत इति
तत्सुतरामनुपपन्नमित्यभिप्रायः । ब्रह्मणा कल्पितत्वादित्यन्वयः
स्वस्वरूपव्यतिरिक्तस्येति हेतुगर्भविशेषणं न कश्चिद्विशेष इति ।

एकमेव शरीरं जीववत् निर्जीवानीतराणि शरीराणि
स्वप्नद्रष्टृनानाविधशरीराणां यथा निर्जीवत्वं तत्र स्वप्ने
द्रष्टुः शरीरमेकमेव जीववत् तस्य स्वप्नवेलायां दृश्यभूत-
नानाविधानन्तशरीराणां निर्जीवत्वमेव अनेनैकेनैव परि-
कल्पितत्वाज् जीवा मिथ्याभूता इति ब्रह्मणा स्वस्वरू-
पव्यतिरिक्तस्य जीवभावस्य सर्वशरीराणां च कल्पित-
त्वादेकस्मिन्नपि शरीरे शरीरवज्जीवसद्भावस्य च मिथ्या-
रूपत्वात् सर्वाणि शरीराणि मिथ्यारूपाणि, तत्र जीव-
भावश्च मिथ्यारूप इत्येकस्य शरीरस्य तत्र जीवसद्भा-
वस्य च न कश्चिद्विशेषः । अस्माकं तु स्वप्ने द्रष्टुः स्वश-
रीरस्य तस्मिन्नात्मसद्भावस्य च प्रबोधवेलायामबाधित-

त्यादन्येषां शरीराणां तद्गतजीवानां च बाधितत्वात् ते सर्वे मिथ्याभूताः स्वशरीरमेकं तस्मिन् जीवभावश्च परमार्य इति विशेषः ।

प्रातिभासिकत्वं स्वप्रदूष्ट शरीरस्थस्यान्यशरीरस्थस्य च जीवभावस्याविशिष्टम् पारमार्थिकत्वं तु न कस्यचिदपीत्यर्थः । प्रपञ्चसत्यत्वपक्षे कथं स्वप्रदूष्टतद्दूष्टयविशेषः सिध्यतीत्यत्राह अस्माकं त्विति, तस्मिन् जीवभावश्च जीवसद्भाव इत्यर्थः । लोकसिद्धप्रक्रियया स्वाप्रार्थानां वाधाभ्युपगमः सूत्रकारेणापि हि तथा कृतं सूत्रं “वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्” इत्यत्र, एवमेकजीववादः प्रसङ्गान्निरस्तः । अथ निवर्तकानुपपत्तिं निवृत्त्यनुपपत्तिं चाह अपि चेत्यादिना, किं-शब्दः क्षेपार्थः । निवर्तकनिवृत्त्योः पराभ्युपगतप्रकारं शङ्कते ऐक्येति, तत्र निवृत्तिं दूषयति अनिर्वचनीयेति, शब्दशक्त्यैव पञ्चमकोट्यभावो दर्शितः । अनिर्वचनीयप्रत्यनीकं निर्वचनीयम् (१) जयस्य हि स्वरूपनिरूपक एव प्रत्यनीक इति भावः ।

अपि च केन वाऽविद्यानिवृत्तिः सा च कीदृशीति विवेचनीयम् । ऐक्यज्ञानं निवर्तकं, निवृत्तिश्चानिर्वचनीयप्रत्यनीकाकारेति चेत् अनिर्वचनीयप्रत्यनीकं निर्वचनीयं तच्च सद्वाऽसद्वा द्विरूपं वा कल्पान्तरं न विद्यते ।

अनिर्वचनीयप्रत्यनीकं न तावदनिर्वचनीयमपि तु निर्वचनीयमेव, तन्न त्रैविध्यमाह तच्चेति, एवं शब्दस्वभावात् पञ्चमकोटिर्नास्ति अर्थस्वभावाच्च । तथा अविद्यानिवृत्तिः किं ख्याता ? उत अख्याता ? अख्यातत्वे असत्यं, ख्यातत्वे किं बाध्या ? उताबाध्येति ? विकल्पः, बाध्या चेदनिर्वचनीयता । किञ्च निवृत्तेर्बाध्यत्वे निवृत्त्यर्थमज्ञानं स्थितं स्यात् निवृत्तेरसत्त्वेऽपि तुल्यमेव तत्, अबाध्या चेत्सत्त्वम् । अबाध्यत्वेऽप्यादिमत्त्वाच्च सत्त्वमिति चेन्न आदिमत्त्वं नित्यवैलक्षण्यं न तु सद्वैलक्षण्यं प्रतिपन्नोपाधावबाध्यत्वं हि

सत्यत्वं तदेव हि सत्यं त्वन्मते प्रतिपन्नोपाधौ बाधात् सद्गद्यु-
त्तिरित्युक्तेः, तत्र सत्वपक्षे किं काल्पनिकं सत् ? उताकल्पनिकं
सदिति ? विकल्पमभिप्रेत्याकाल्पनिकमसत्त्वे च ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वा
पक्षे अद्वैतहानिप्रसङ्गः । अव्यतिरिक्तत्वपक्षे दूषणं वक्ष्यते । काल्प-
निकसत्त्वे दूषणमाह ब्रह्मव्यतिरेकेणेति, तथावहारिकसद्भिः अनि-
र्वचनीयं तस्माद्विद्या न निवृत्ता स्यात् । असत्त्वपक्षेऽपि दूषण-
मिदमेव । निवृत्तिरसती चेत् द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयत इति

ब्रह्मव्यतिरेकेणैतदभ्युपगमे पुनरविद्या न निवृत्ता
स्यात् । ब्रह्मैव चेन्निवृत्तिः तत्प्रागप्यविशिष्टमिति वेदा-
न्तज्ञानात् पूर्वमेव निवृत्तिः स्यात्, ऐक्यज्ञानं निवर्तकं
तदभावात् संसार इति भवद्दर्शनं विहन्यते ।

न्यायादविद्या ह्यनिवृत्ता स्यात् । द्विरूपत्वपक्षेऽपि सदंशेना-
द्वैतहानिः, असदंशेन निवृत्तेरसत्त्वादविद्या स्थितिरेवेत्यर्थः । सदं-
शेऽपि काल्पनिकत्वाकाल्पनिकत्वविकल्पः पूर्ववत्, अकाल्पनि-
कसत्त्वे च ब्रह्मस्वरूपानतिरिक्तत्वपक्षमाशङ्क्य दूषयति ब्रह्मैवेति,
तत्त्वज्ञानात्पूर्वमेव निवृत्तिरस्तु ततः किमित्यत्राह ऐक्यज्ञान-
मिति, ननु यथा भावान्तराभाववादपक्षे भूतलमेव घटाभावोऽ-
भ्युपगगतः तथा स्वरूपमेशविद्याविनिवृत्तिः स्यादिति चेत्, न
भूतले वैलक्षण्यमस्त्येव काष्ठविशेषविशिष्टदेशविशेषत्वं तत् तदेव
घटाभावः, तन्नाभाववादिनाऽभ्युपगतम् । एकस्मिन्देशे कालभे-
देन घटभावाभावसम्भवात् एकस्मिन्काले देशभेदेन घटभावा-
भावसम्भवाच्च । अनेनाभाववादिभिरुक्तो विकल्पः परिहृतः ।
केवलभूतलमेवाभाव इति वाच्ये केवल=शब्दार्थः किं भूतलाति-
रिक्तः तर्ह्यभावाङ्गीकारः भूतलमेव चेत्सघटेऽप्यभावप्रसङ्ग इति
हि तैर्विकल्प्य दूषणमुक्तं तत् परिहृतमनेन वैलक्षण्येन । एवं
वैलक्षण्यपानभ्युपगमद् ब्रह्मस्वरूपमेव निवृत्तिर्भवितुं नार्हति
स्वरूपमेवाविद्यानिवृत्तिश्चेदविद्याऽनुदय एव स्यात् ।

किं च निवर्तकज्ञानस्याप्यविद्यारूपत्वात्तन्निव-
र्तनं केनेति वक्तव्यं, निवर्तकज्ञानं स्वेतरसमस्तभेदं
निवर्त्य क्षणिकत्वादेव भवमेव विनश्यति दावा-
नल-विषनाशनविषान्तरवदिति चेन्न निवर्तकज्ञानस्य
ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेन तत्स्वरूपतदुत्पत्तिविनाशानां मि-
थ्यारूपत्वात् तद्विनाशरूपाऽविद्या तिष्ठत्येवेति-तद्वि-
नाशदर्शनस्य निवर्तकं मन्त(१)व्यमेव ।

निवृत्तौ मत्यां निवर्त्यास्यत्यनुपपत्तेर्ब्रह्मस्वरूपमेव
भिवृत्तिश्चेत्पञ्चमकोटित्वं च न स्यात् स्वरूपस्य सत्त्वात्
एवं निवृत्तिदूषणेनेव निवर्तकेऽपि दूषिते सति मुखान्तरेणापि
दूषणमस्तीत्यभिप्रायेणाह किञ्चेति, किं-शब्दः शेषार्थः । तद-
भ्युपगमप्रकारं शङ्कते निवर्तकेति, दूषयति नेति, वस्तुत उत्प-
न्नस्यैव हि वस्तुतो विनाशः उत्पत्त्यादेः काल्पनिकत्वेन वि-
नाशोऽपि काल्पनिक इति तद्विनाश-तद्विषयभ्रम-भ्रान्तभ्रम-
हेतुरूपा(१)ऽविद्यादौ स्थिते(२) सति तन्निवर्तकं वक्तव्यमित्यर्थः ।
स्वरूपतदुत्पत्तीत्यत्र स्वरूपशब्दः स्थितिवाची । तद्विनाशरू-
पेति, विनाशानुषन्धिनांभ्रमतदाश्रयतद्देतूनामपि विनाशशब्देन
विवक्षा तद्विनाशदर्शनस्येत्यत्रापि तदाश्रयतत्कल्पकाऽवि-
द्या-तत्कल्पनीयानां च प्रदर्शनं कृतम् ।

दावाग्न्यादीनामपि पूर्वावस्थाविरोधिपरिणा-
मपरम्पराऽवर्जनीयैव ।

मुखान्तरेण दूषयति दावाग्न्यादीनामपीति, दावाग्न्यादी-
नां विनाशो नाम पूर्वा-वस्थाविरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिर्न तु
दूषया भावः । एवमविद्याया अवस्थान्तरप्राप्ती सान निवृत्ता
स्यादित्यर्थः ।

(१) वक्तव्यमेवेति पा० । (२) भ्रान्तभ्रमरूपाऽविद्या स्थितेति पा० ।

अपि च चिन्मात्रब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्स्ननिषेधविषयज्ञानस्य कोऽयं ज्ञाता अध्यासरूप इति चेन्न तस्य निषेध्यतया निवर्तकज्ञानकर्मत्वात् तत्कर्मत्वानुपपत्तेः । ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेन्न ब्रह्मणो निवर्तकज्ञानं प्रति ज्ञातृत्वञ्च किं स्वरूपम् ? उताध्यस्तम्, ? अध्यस्तं चेत् अयमध्यासस्तन्मूलाविद्यान्तरं च निवर्तकज्ञानाविषयतया तिष्ठत्येव तन्निवर्तकान्तराभ्युपगमे तस्यापि त्रिरूपत्वादनवस्यैव, सर्वस्य हि ज्ञानस्य त्रिरूपकत्वविरहे ज्ञानत्वमेव हीयते, ।

ज्ञानानुपपत्तिं दर्शयति अपि चेति, निषेध्यतयानिवर्त्यतया । किमध्यासरूपो ज्ञाता उत ब्रह्मैव ज्ञानिति विकल्पो ऽभिप्रेतः ब्रह्मैवेति पक्षे ज्ञातृत्वधर्मै विकल्पः । ज्ञातृत्वं किं स्वरूपम् उताध्यस्तमिति, तस्यापि त्रिरूपतयेति, निवर्तकज्ञानस्य त्रिरूपत्वं ज्ञातृज्ञेयानुबन्धित्वकृतं निवर्तकज्ञानस्य त्रिरूपत्वाभावे दूषणमाह सर्वस्येति, ज्ञानस्य प्रमाणजन्यज्ञानत्व, न तु स्वरूपभूतज्ञानस्येत्यर्थः ।

कस्यचित्कंचनार्थविशेषं प्रति सिद्धिरूपत्वात्, ज्ञानस्य त्रिरूपत्वविरहे भवतां स्वरूपभूतज्ञानवन्निवर्तकज्ञानमप्यनिवर्तकं स्यात्, ब्रह्मस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्वाभ्युपगमे अस्मदीय एव पक्षः परिगृहीतः स्यात् । निवर्तकज्ञानस्वरूपज्ञातृत्वं च स्वनिवर्त्यान्तर्गतमिति वचनं भूतलव्यतिरिक्तं कृत्स्नं 'छिन्नं देवदत्तेनेत्यस्यामेव छेदनक्रियायामस्याश्छेदनक्रियायाश्छेत्तृत्वस्य च छेद्यान्तर्भाववचनवदुपहास्यम् ।

कथं ज्ञानत्वं हीयते इत्यपेक्षायामन्वयव्याप्तिं दर्शयति कस्यचिदिति, निद्रिरूपत्वात्प्रकाशरूपत्वात् । दूषणान्तरमाह । यद्वा व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति त्रिरूपत्वविरहइति, ज्ञातृत्वमध्यस्तमिति पक्षो दूषितः । अथ स्वरूपमिति पक्षाङ्गीकारेऽप्यसिद्धान्तप्रसङ्ग इत्याह ब्रह्मेति, निवर्तकज्ञानस्य निवर्तकान्तरापेक्षत्वे हि अनवस्था । न चान्यापेक्षा स्वयं च ज्ञातृत्वविषयश्च सर्वं स्वनिवर्त्यमिति चेत्तत्राह निवर्तकेति, ज्ञातृत्वादिकं सर्वं स्वयं च स्वनिवर्त्यान्तर्गतमिति वचनमङ्गुल्यग्रादिबाक्यवदयोग्यार्थत्वान्न प्रमित्तिजनकमिति भावः ॥

अपि च निखिलभेदनिवर्तकमिदमैक्यज्ञानं केन-
जातमिति विवेचनीयं, श्रुत्यैवेति चेन्न तस्या ब्रह्मव्यतिरिक्ताया अविद्यापरिकल्पितत्वात् प्रपञ्चबाधकज्ञानस्योत्पादकत्वं न सम्भभवति, तथा हि दुष्टकारणजन्यमपि रज्जुसर्पज्ञानं न दुष्टकारणजन्येन रज्जुरियं न सर्प इति ज्ञानेन बाध्यते, रज्जुसर्पज्ञानभये वर्तमाने केनचिद् भ्रान्तेन पुरुषेण रज्जुरियन्न सर्प इत्युक्तेऽप्ययं भ्रान्त इति ज्ञाते सति तद्वचनं रज्जुसर्पज्ञानस्य बाधकं न भवति भयं च न निवर्तते, प्रयोजकज्ञानवतः श्रवणवेलायामेव हि ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेन श्रुतेरपि भ्रान्तिमूलत्वं ज्ञातमिति । किञ्च निवर्तकज्ञानस्य ज्ञातुस्तत्सामग्रीभूतशास्त्रस्य च ब्रह्मव्यतिरिक्ततया यदि बाध्यत्वमुच्यते हस्त तर्हि प्रपञ्चनिवृत्तेर्मिथ्यात्वमापततीति प्रपञ्चस्य सत्यता स्यात् ।

अथ सामग्र्यनुपपत्तिमाह अपि चेत्, हेन जातं-न
 केनापीति भावः । श्रुतेस्मानग्रीत्वमाश्रय्य दूषयति श्रुत्यैवेति,
 अविद्याकल्पितवाक्यजन्यं ज्ञानं न अमनिवर्तकमित्यर्थः ।
 निवर्त्यं दुष्टकारणजन्यत्वाद् दुष्टकारणजन्येनापि ज्ञानेन बा-
 धयत इति चेत्तत्राह तथा हीति, तदेव विवृणोति रज्जुसर्पति,
 बाधकस्य दुष्टकारणजन्यत्वे ज्ञाते सति हि तदनिवर्तकम् ।
 अत्र तु न दुष्टकारणजन्यत्वं ज्ञातमिति चेत्तत्राह प्रयोजकैति,
 प्रयोजकज्ञानवतः—ब्रह्मव्यतिरिक्तं कृत्स्नं मिथ्येति मिथ्यात्वे
 प्रयोजकं ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वमिति ज्ञानवत इत्यर्थः । निदि-
 ध्यासनेन निरस्तसमस्तभेदवासनस्य निवर्तकज्ञानोत्पत्तिरित्य-
 भ्युपगमात् अरणवेलायामेव श्रुतेभ्रान्तिमूलत्वज्ञानाच्च न मा
 बाधकज्ञानहेतुरित्यर्थः । भ्रान्तिमूलत्वं ज्ञातमिति बाधकज्ञा-
 नोत्पादकत्वं न सम्भवीति पूर्वशान्दवयः । सामग्रीदूषणप्रस-
 ज्जात् ज्ञानज्ञातृत्वमिथ्यात्वेऽप्यनुगतदूषणमाह निवर्तकेति, न
 हि विरुद्धद्वयस्य मिथ्यात्वं सम्भवति, अपि त्वन्यतरस्यैव
 मिथ्यात्वं, तच्चाभ्युपगतं परेण सर्वशून्यवादिनोक्तस्याधिष्ठान-
 निष्ठात्वस्य बाधितत्वेऽधिष्ठानं सत्यं भवति, न ह्यधिष्ठानभूता-
 संबन्धिर्मिथ्यात्वम् उभयं च मिथ्या संभवतीति । तस्माद्ब्रह्म-
 व्यतिरिक्तत्वोपाधिर्निवृत्तेरप्यविशिष्ट इति निवृत्तिर्मिथ्या भव-
 तीति तद्विद्येर्निवर्त्यस्य चोभयस्य मिथ्यात्वं सातृत्वबन्ध्या-
 त्वयोरिवानुपपन्नमित्यर्थः ।

स्वप्नदृष्टपुरुषवाक्यावगतपित्रादिमरणस्य मि-
 थ्यात्वेन पित्रादिसत्यतावत् । किं च तत्त्वमस्यादिवा-
 क्यं न प्रपञ्चस्य बाधकं भ्रान्तिमूलत्वाद् भ्रान्तप्रयुक्तर-
 रज्जुसर्पवाधकवाक्यवत् ।

तत्र दृष्टान्तमाह स्वप्नेति, निवृत्तेर्निश्चयात्वे निवर्त्य-
स्थितिरेव न तु निवर्त्यमत्यत्वमिति चेत् न निवर्त्यस्थितेर्या-
वत्कालं बाधानुदयात्सत्यत्वसिद्धेः अबाधिततया हि स्थितिः
सत्यत्वं, तत्र न स्वप्नादीति, अयमनिष्टप्रसङ्गो न त्वनुभाषं ठयासि
प्रदर्शनार्थं प्रतिज्ञाहेतु रूपेणोक्तम् ।

ननु च स्वप्ने कस्मंश्चिद्भूये वर्तमाने स्वप्नद-
शायामेवायं स्वप्न इति ज्ञाते सति पूर्वभयनिवृत्ति-
दृष्ट्या तद्दृष्ट्वापि सम्भवतीति । नैवं स्वप्नवेलायामेव
सोऽपि स्वप्न इति ज्ञाते सति पुनर्भयानिवृत्तिरेव दृष्टे-
ति न कश्चिद्विशेषः ।

भ्रान्तिमूलस्य ज्ञानस्यापि निवर्तकत्वे दृष्टान्तमुखेन
बोद्धवति ननु चेति, परिहरति नैवमिति, सोऽपि स्वप्न इति
ज्ञाते सतीति, प्रथमस्वप्नबाधके द्वितीयस्वप्नेऽपि स्वप्न
इति ज्ञाते भयानिवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । द्वितीयस्वप्नस्य स्व-
प्नत्वं न स्वप्नेन ज्ञातमिति चेत् तर्हि तस्मै प्रथमस्वप्न-
भयनिवर्तकत्वं दुष्टमूलत्वाज्ञानकृतं स्यात् एतत्परिहारात्
द्वितीयस्वप्नज्ञानस्य स्वप्नता ज्ञायत इति चेत्तदा तस्मै
भयानिवर्तकत्वमपि दृष्टमित्यभिप्रायः । न कश्चिद्विशेष इति
बाध्यबाधकयोर्न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः ।

श्रवणावेलायामेव सोऽपि स्वप्न इति ज्ञातमेव-
त्युक्तम् । यदपि चेदमुक्तं भ्रान्तिपरिकल्पितत्वेन
मिथ्यारूपमपि शास्त्रं सदद्वितीयं ब्रह्मोति बोधयति
तस्य सतो ब्रह्मणो विषयस्य पश्चात्तनबाधादर्शनाद्
ब्रह्म सुस्थितमेवेति । तद्युक्तं शून्यमेव तत्रमिति
वाक्येन तस्यापि बाधितत्वात् । इदं भ्रान्तिमूलवाक्य-

मिति चेत्सद्वितीयं ब्रह्मेति वाक्यमपि भ्रान्तिमूलमिति त्वयैवोक्तम् । पश्चात्तन्वाधादर्शनन्तु सर्वशून्यवाक्यस्यैवेति विशेषः । सर्वशून्यवादिनो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुमिथ्यात्ववादिनश्च स्वपक्षसाधनप्रमाणपारमार्थ्याभ्युपगमेन अभियुक्तैर्वादानधिकार एव प्रतिपादितः । सर्वदा सदुपायानां वादमार्गः प्रवर्तते । अधिकारोऽनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिन, इति ।

प्रस्तुतार्थं स्वप्नत्वं किमवगतमित्यात्राह अथयेति गौणवृत्त्या मिथ्यात्वपरः मिथ्यारूपस्यापि शास्त्रस्य निर्विशेषवस्तुबोधकत्वं पश्चात्तन्वाधादर्शनेन सम्भवतीति शङ्कते यदपीति, परिहरति तदयुक्तमिति, पुनः शङ्कते इदमिति, दूषयति, सदिति, वेदस्त्वपीरुषेयस्तद्वाक्यं पीरुषेयमिति चेत् ततः किं पीरुषेयत्वाऽपीरुषेयत्ववैषम्यस्यापि भ्रान्तिसिद्धत्वेन द्वयोस्तुल्यत्वात् । किञ्च तद्वाक्यस्य पीरुषेयत्वं वदता भ्रान्तिमूलत्वादिति हेतोः किं दूषणमुक्तं स्यात् । हेतोस्सोपाधिकत्वमिति चेत् न वाक्याप्रामाण्ये पीरुषेयत्वस्योपाधित्वान्नावात् आप्तवाक्ये ष्यमिच्चरितस्य हि न साध्यममव्याप्तिः स्वाभिमतार्थसिद्धिः प्रमाणमिथ्यात्ववादिनो नास्तीत्याह सर्वेति, अभियुक्तैरिति—भट्टाचार्यैः(१)रित्यर्थः । यथा सर्वदा सदुपायानां वादमार्गः प्रवर्तते इति पूर्वार्द्धम् । अधिकारोऽनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिन इत्यत्र सर्वशून्यवादिन इत्युक्तेऽपि ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुमिथ्यात्ववादिनोऽपि ग्रहणं तुल्यन्यायत्वात् । न्यायश्च स्वपक्षसाधनप्रमाणपारमार्थ्याभ्युपगमः, अनेन सदुपायानामिति पदं ठयाख्यातं, सदुपायानां—परमार्थभूतप्रसाधादीनामित्यर्थः । शून्यवादिनं प्रति अनुपायत्वा-

(१) पराशर भट्टाचार्याः श्रीचन्द्रदासे नुप्राधेक्षाचार्या स्तैरिति ॥

द्वादानधिकार इत्युक्ते वादः प्रवृत्त एवेति ठयाहृतमिदं वादानधिकारवचनमिति चेन्न यस्याभिप्रायाज्ञानकृतमिदं शोद्यं, वादो नाम स्वाभिमतार्थसाधकत्व मनुपायस्य स्वाभिमतार्थसिद्धिर्नास्ति साधकाभावात् अतो निष्प्रयोजनत्वमुक्तं न त्वनुपायस्य वादानधिकार इति-वाक्यप्रयोगस्याप्ययोग्यत्वम् । यद्वा अनेन ग्रन्थेन शून्यवादिनो ठयाहृतिरापाद्यते कथाप्रवृत्तेन त्वया कथाप्रवृत्तिविरुद्धमङ्गीकृतमिति तस्मान्नात्र शोद्यम् ।

अपि च प्रत्यक्षदृष्टप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं केन प्रमाणेन साध्यते । प्रत्यक्षस्य दोषमूलत्वेनान्यथासिद्धिसम्भवान्निर्दोषं शास्त्रमन्यथासिद्धं प्रत्यक्षस्य बाधकमिति चेत् । केन दोषेण जातं प्रत्यक्षमनन्तभेदविषयमिति षक्तव्यम्, अनादिभेदवासनारव्यदोषजातं प्रत्यक्षमिति चेत् । हन्त तर्ह्यनेनैव दोषेण जातं शास्त्रमपीत्येकदोषमूलत्वात् प्रत्यक्षशास्त्रयोर्न बाध्यबाधकभावसिद्धिः । आकाशवाय्वादिभूत-तदारब्धशब्दस्पर्शादियुक्तमनुष्यत्वादिसंस्थानसंस्थितपदार्थग्राहिप्रत्यक्षं, शास्त्रं तु प्रत्यक्षाद्यपरिच्छेद्यसर्वान्तरात्मत्वसत्यत्वाद्यनन्तविशेषणविशिष्टब्रह्मस्वरूप-तदुपासनाद्वाराधनप्रकार-तत्प्राप्तिपूर्वक-तत्प्रसादलभ्य-फलविशेष-तदनिष्टकरणमूल-निग्रहविशेषविषयमिति शास्त्रप्रत्यक्षयोर्नविरोधः ।

शास्त्रप्रत्यक्षयोर्बाधकत्वबाध्यत्वे निरस्यति अपि चेत्यादिना, प्रत्यक्षेत्त्यादि स्पष्टं, काचित्मिरादेर्दोषत्वं कैश्चिदुक्तमिति तस्य सर्वभेदानुगतत्वाभावात् अयुक्तमित्यभिप्रा-

येनानन्तभेदविषयमित्युक्तं काचित्मिराद्यभावेऽपि क्वचिद्दर्श-
नादप्यत्र कल्पयते चेत् वाक्यत्वाद्देदस्य पौरुषेयत्वादिषु
कल्पयतामित्यभिप्रायः । उपालम्भसूत्रको हन्त-शब्दः, एवं
वाध्यबाधकयोस्तुल्यदोषत्वेन प्राबल्यदौर्बल्याभाव उक्तः, प्राब-
ल्यं दौर्बल्यं चास्तां, तथाऽपि विरोधाभावात् वाध्यबाधक-
भावमिद्विरिति वक्तुं शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विषयभेदमाह आकाशेति,
तदुपासनादीत्यादि शब्देन यागदानादयो विवक्षिताः, तत्प्रा-
प्तिर्मांसः तदादिकफविशेषस्त्रिभुवः, तदनिष्टकरणं पापम् ।
एवं तुल्यदोषत्वं विरोधाभावश्चोक्तः । पूर्वमेवस्वमूलोच्छे-
दित्वं चोक्तं, वक्ष्यते चानादीति, प्रमाणात्परिणामसदोषत्वा-
नवगतिश्चार्थसिद्धेति उवाचः भेदानुमानवैषम्यचतुष्टयमनुस-
न्धेयम् ॥

अनादिनिधनाविच्छिन्नपाठसम्प्रदायताद्यनेक-
गुणविशिष्टस्य शास्त्रस्य ब्रह्मीयस्त्वं वदता प्रत्यक्षपार-
माध्यमवश्यमभ्युपगन्तव्यमित्यलमनेन श्रुतिशतवित-
तिवातवेगपराहत कुट्टुष्टिदुष्टयुक्तिजालतूलनिरसनेनेत्यु-
परमस्यते ।

अत्र मूलोच्छेदित्वप्रसङ्गाय प्रत्यक्षपारमाध्यमं वक्तव्य-
मित्याह अनादीति, शब्दस्वरूपग्रहणाद्युत्पत्तितात्पर्यलिङ्गग्र-
हणादेरपौरुषेयत्वानुमानलिङ्गस्य च प्रत्यक्षमूलत्वात् तत्पार-
माध्यमवश्यमभ्युपेतव्यम् अन्यथा धर्मिन्स्वरूपतद्वृत्तीयस्त्व-
हेतुभूतगुणासिद्धिरित्यर्थः । इति शब्देनान्येषामपि कुतर्कजा-
लानां दूषणमुक्तप्रयोजकान्तर्भूतमित्यभिप्रेतं, श्रुतशतेति,
शत-शब्दः शाखाभेदपरः, वितति-शब्दः प्रतिशाखं वाक्यपर-
स्परपरः, वातवेगशब्देन प्राबल्यमभिप्रेतं, तूलशब्देन परमत-
स्य दौर्बल्यमभिप्रेतं, न हि ब्रह्मनविरुद्धस्तर्कः प्रबलः रूपम् ।
एवं ब्रह्माज्ञानपक्षः प्रतिक्षिप्तः ।

द्वितीये तु पक्षे उपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरानभ्युपगमाद्ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गादौपाधिकाः सर्वे दोषा ब्रह्मण्येव भवेयुः । ततश्चापहतपाप्मत्वादिनिर्दोषत्वश्रुतयः सर्वा विहन्यन्ते । तथा घटाकाशादेः परिच्छिन्नतया महाकाशाद्वैलक्षण्यं परस्परभेदश्च दृश्यते तत्रस्या गुणा वा दोषा वाऽनवच्छिन्ने महाकाशे न सम्बध्यन्ते, एवमुपाधिकृतभेदव्यवस्थितजीवगता दोषा अनुपहिते परे ब्रह्मणि न सम्बध्यन्त इति चेत् । नैतदुपपद्यते निरवयवस्याकाशस्यानवच्छेद्यस्य घटादिभिश्छेदासम्भवात्तेनैव आकाशेन घटादयः संयुक्ता इति ब्रह्मणोऽप्यच्छेद्यत्वाद्ब्रह्मैवोपाधिसंयुक्तं स्यात् ।

अथ द्वितीयश्लोकोक्तक्रमेण भास्करमतं निराकरोति द्वितीये त्वित्यादिना निश्चयात्प्रयुक्तानुपपत्त्यप्रसङ्गेऽपि जीवब्रह्मस्वरूपैक्यनिबन्धनदोषा भवन्त्येवेति तु—शब्दाभिप्रायः । ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गस्य हेतुरुपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरानभ्युपगमः । व्यतिरिक्तशब्द ईश्वरत्वाकाराज्जीवत्वाकारविशेषणभेदानुवादपरः । वस्त्वन्तरशब्दो धर्मान्तरवाची आकारभेदाभ्युपगमेऽपि धर्म्यैकत्वाभ्युपगमाद्ब्रह्मण्येवोपाधिरिति तत्कृतदोषास्तत्रैव स्युरित्यर्थः । किमित्यत्राह ततश्चेति, निर्दोषत्वश्रुतिबाधं परिहरेश्चोदयति यथेति, तत्रस्था दोषा वा गुणा वेति, अल्पत्वमभिमतविनियोगविशेषानर्हत्वं च घटाकाशस्य दोषः । अभिमतविनियोगविशेषानर्हत्वं महत्त्वं च गुणः, तदुभयं महाकाशे न प्रसजेत् घटकरकाद्यवच्छिन्नाकारः परस्परभेदश्च दृश्यते, न हि घटावच्छिन्नाकाशकार्यं करकावच्छिन्नाकाशे संभवति । एवमुपाधिभेदकृतपरस्परभेदेन गुणदोष-

व्यवस्थान्विता जीवास्तद्गतगुणदोषाश्च न परब्रह्मणि सम्ब-
 धयन्त इति निर्दोषत्वश्रुतीनां साधकाशत्वात् न तत्र बाध-
 प्रसङ्ग इत्यर्थः । परिहरति नैतदिति, उरगक्षताङ्गुलिवद् ब्रह्म-
 खण्डनाहं चेतब्रह्मणि जीवगतगुणदोषास्पर्श उपपद्यते ब्रह्मणो
 निरवयवत्वेनाच्छेद्यत्वाद्ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गः स्यादिति-नि-
 र्दोषत्वश्रुतिबाध एवेत्यर्थः ।

घटसंयुक्ताकाशप्रदेशोऽन्यस्मादाकाशप्रदेशाद्
 भिद्यत इति चेत् आकाशस्यैकस्यैव प्रदेशभेदेन घटा-
 दिसंयोगाद् घटादौ गच्छति तस्य च प्रदेशस्यानियम
 इति तद्ब्रह्मण्येव प्रदेशभेदानियमेनापाधिसंसर्गादु-
 पाधौ गच्छति संयुक्तवियुक्तब्रह्मप्रदेशभेदाच्च ब्रह्मण्येवो-
 पाधिसंसर्गः क्षणे क्षणे बन्धमोक्षौ च स्यातामिति सन्तः
 परिहसन्ति ।

प्रदेशभेदेन व्यवस्थां शङ्कते घटसंयुक्तेति, त्वदुक्त-
 दृष्टान्तेनैवानियम इत्याह आकाशस्येति, एकस्यैवेति, आ-
 काशव्यक्तयोऽनन्ताः सन्ति चेत् उपाधीनां गमनेऽप्याकाश-
 व्यक्त्यन्तरासम्बन्धेन गुणदोषव्यवस्था स्यात् । न च तथाऽऽका-
 शव्यक्तिभेदोऽस्तीऽस्तीति भावः । प्रदेशभेदेनेत्यादि, एको घट
 एकत्रैव तिष्ठति चेत् प्रदेशभेदेन व्यवस्था स्यात् । न च तथा
 ऽस्तीति भावः इति दृष्टान्तेऽनियमो दर्शितः । तं दार्ष्टान्तिके
 निर्दिशति तद्ब्रह्मण्येव प्रदेशभेदानियमेनापाधिसंस-
 र्गादुपाधौ गच्छति संयुक्तवियुक्तब्रह्मप्रदेशभेदाच्चेति हेतुद्वयस्य
 साध्यद्वयं क्रमाद्ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गः क्षणे क्षणे बन्धो
 मोक्षश्च भवतीति निरवयवत्वेनाच्छेद्यत्वात् व्यक्तियुक्त्वाभा-
 वादुपाधीनामेकत्रैव स्थित्यभावाच्च व्यवस्थाऽनुपपत्तिरित्यर्थः ।

निरवयवस्यैवाकाशस्य श्रोत्रेन्द्रियत्वेऽपि इन्द्रियव्यवस्थावद् ब्रह्मण्यपि व्यवस्थोपपद्यत इति चेन्न वायुविशेषसंस्कृतकर्णप्रदेशसंयुक्तस्यैवाकाशप्रदेशस्येन्द्रियत्वान्तस्य च प्रदेशान्तराद्भेदानियमेऽपि इन्द्रियव्यवस्थोपपद्यते, आकाशस्य तु सर्वेषां शरीरेषु गच्छत्सु अनियमेन सर्वप्रदेशसंयोग इति ब्रह्मण्यप्युपाधिसंयोगप्रदेशानियम एव, आकाशस्य स्वरूपेणैव श्रोत्रेन्द्रियत्वमभ्युपगम्यापीन्द्रियव्यवस्थोक्ता, परमार्थतस्त्वाकाशे न श्रोत्रेन्द्रियं वैकारिकादहङ्कारादेकादशेन्द्रियाणि जायन्त इति हि वैदिकाः ।

पुनर्दृष्टान्तविशेषमुखेन षडवस्थां शङ्कने निरवयवस्येति यथा निरवयवस्याकाशस्यैव श्रोत्रेन्द्रियत्वेऽपि श्रोत्रेन्द्रियाणां परस्परव्यवस्था शोपपद्यते तथा जीवानामन्योन्यव्यवस्था जीवब्रह्मव्यवस्था शोपपद्येत्यर्थः ।

तत्राप्यनिबन्धापादनेन दूषयति नेति, दाष्टान्तिकं दूषयितुं दृष्टान्तव्यवस्थाप्रकारं दर्शयति वाच्यति, उच्चारणप्रयत्नजनितबाहुविशेषसंयोगसंस्कृतकर्णशङ्कुलीसंयुक्तस्यैवाकाशस्यैव शठदोषलम्भहेतुत्वमेव श्रोत्रेन्द्रियमिति प्रदेशभेदानियमेऽप्युलम्भकार्यकरत्वोपपन्नरूपलम्भहेतोः प्रदेशस्येन्द्रियत्वान्तदहेतोरनिन्द्रियत्वाच्चेन्द्रियानिन्द्रियव्यवस्थोपपत्तिप्रदेशभेदेनाप्येकं पुरुषं प्रति वायुविशेषसंस्कृतकर्णसंयुक्तस्य प्रदेशविशेषस्य शठदोषलम्भकार्यकरत्वात्तं प्रति वायुविशेषसंस्कृतकर्णसंयुक्तस्यापि नभःप्रदेशान्तरस्याकार्यकरत्वेनेन्द्रियाणां परस्परव्यवस्थासिद्धिरिव । एवं प्रदेशभेदेनापि कदाचित्कार्यकरत्वादिन्द्रियव्यवस्थासिद्धिरित्यर्थः । दाष्टान्तिकदूषणसिद्ध्यर्थमनियमेऽपीत्युक्तमर्थमुपपादयति आकाशस्य तिष्ठति,

आकाशप्रदेशव्यवस्थित्यभावरूपवैषम्यपरं स्तु-शब्दः, आकाश-
स्य तु सर्वशरीराणां गमनात् तत्करणप्रदेशभेदेन संयोगो नि-
श्चय इत्यनियम इत्यर्थः ।

तत्र किमित्यत्राह इति ब्रह्मण्यपीति, इतिर्ह्येतौ ।
उपाधिसंयोगप्रदेशानियमः—उपाधिसंयोगस्व प्रदेशानियमः ।
एवं ब्रह्मण्यपि प्रदेशभेदानियमेनोपाधिसंयोग इत्यर्थः ।

आकाशप्रदेशानियमेऽपि कदाचित्कार्यकरत्वरूपं श्रोत्रे-
न्द्रियत्वमितीन्द्रियत्ववस्थेऽपपद्यते । एवं ब्रह्मण्यपि प्रदेश-
भेदानियमेनोपाधिसंयोगाज्जीवत्वमपि कदाचित्कं स्यात् ।
तदजत्वमित्यत्रश्रुतिविरुद्धम् । अतो जीवब्रह्मव्यवस्था नो-
पपद्यते इत्यभिप्रायः । परस्परव्यवस्था चानुपपन्ना उपाधीन-
गमनेन सर्वजीवगतसुखादिप्रतिसन्धानप्रसङ्गात् प्रदेशभेदादां
प्रतिसन्धाने चैकोपाधौ गच्छति सति प्रतिसन्धानाभावप्रसङ्गा-
द्येत्यनुसन्धेयम् । नभस इन्द्रियत्वाभ्युपगमेनायं परिहार उक्तः ।
नेयमर्थस्थितिरित्याह अकाशस्येति, स्वरूपेणैवेति पदेन भूते-
रिन्द्रियाणामाप्यायनठयातृत्तिः । तद्व्यप्रामाणिकं कथमर्थत-
त्त्वमित्यत्राह वैकारिकादिति ।

यथोक्तं भगवता पराशरेण “ तैजसानीन्द्रि-
याण्याहुर्देवावैकारिका दश । एकादशं मनश्चात्र देवा
वैकारिकाः स्मृताः” ॥ इति, अयमर्थः—वैकारिकस्तै-
जसोभूतादिरिति त्रिविधोऽहङ्कारः । स च क्रमात्सात्त्वि-
कोराजसस्तामसश्च । तत्र तामसाद्भूतादेराकाशादीनि भू-
तानि जायन्त इति सृष्टिक्रममुक्त्वा तैजसाद्राजसादह-
ङ्कारादेकादशेन्द्रियाणि जायन्त इति परमतमुपन्यस्य
सात्त्विकाहङ्काराद्वैकारिकाणीन्द्रियाणि जायन्त इति

स्वमतं(१)सूच्यते देवा वैकारिकाः स्मृता इति, देवाः-
इन्द्रियाणि एवमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकाणां भूतैश्चा-
प्यायनं महाभारत उच्यते ।

अत्र प्रमाणमाह यथोक्तमिति, वैकारिकादिपदव्याख्या-
नार्थं पौनरुक्त्यव्याघातशङ्कापरिहारार्थं च तं श्लोकं व्या-
चष्टे अयमर्थ इत्यादिना, “नास्त्रिकोराजसश्चैव तामसश्च
त्रिधा महान् । वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः” ॥
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महत्सत्त्वाद्जायते इत्यादिप्रकरणपर्या
लोचनया तदनुगुणं व्याख्यातम् । अहङ्कारकार्यप्रतिपादकश्लोके
तामसाहङ्कारप्रस्तावः कथं तैजसानीन्द्रियाण्यहाहुर्देवा वैका-
रिकाः स्मृता इत्येतत्कथं घटत इत्यत्राह तत्रेति, तामसा
हङ्कारकार्यस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् तदत्रानुक्तम् । आहुर्गिति परम-
तोपन्यासः । वैकारिकाः स्मृता इति सिद्धान्त इत्यर्थः । इ-
न्द्रियवाचिपदं किमित्यत्राह देवा इति, “न चक्षुषा गृह्यते
नापि वाचा नान्यैर्देवैर्मनसा तु विशुद्धेन सहैव सन्तं न
विजानन्ति देवा” इत्यादिषु प्रयोगानुसारेण देव-शब्दः इन्द्र-
यवाचीत्यर्थः । क्वचिदिन्द्रियाणां भौतिकत्वमुच्यते इत्यत्राह
एवमिति, वैकारिकादुत्पत्तिवाचिचक्षणादविरोधायापातप्रती-
तार्थपरित्यागेन तदाप्यायनमेवार्थ इति मन्तव्यमित्यर्थः ।

भौतिकत्वेऽपीन्द्रियाणामाकाशादिभूतविकारत्वा-
देवाकाशादिभूतपरिणामविशेषा व्यवस्थिता एव, श-
रीरवत्पुरुषाणामिन्द्रियाणि भवन्तीति ब्रह्मण्यच्छेद्यो
निरवयवे निर्विकारे त्वनियमेनानन्तहेयोपाधिसंसर्गदो-
षो दुष्परिहर एवेति श्रद्धधानानामेवायं पक्ष इति-शा-
स्त्रविदो न बहु मन्यन्ते ।

आपातप्रतीतार्थपरत्वाभ्युपगमेन दूषयति भौतिकत्वे-

(१) स्वमतसूच्यते इति पा० ।

ऽपीति, पूर्वं भूतानामेवेन्द्रियत्वाभ्युपगमेन परिहार उक्तः ।
 अत्र भूतपरिणामत्वाभ्युपगमेनोच्यते इति भिदा । भूतपरि-
 णामत्वाविशेषादनिन्द्रियत्वमपि स्यात् धटवदिति शङ्कापरि-
 हारार्थं भूतविकारत्वादेवेत्युक्तम्, आकाशादिभूतपरिणामवि-
 शेषा आकाशादिभूतविकारत्वादेव शरीरवद्व्यवस्थिता एव
 पुरुषाणामिन्द्रियाणि भवन्तीत्यन्वयः । न हि शरीरस्य भूतप-
 रिणामविशेषत्वादशरीरत्वम् । एवं भूतपरिणामत्वेनेन्द्रिया-
 ण्यपि व्यवस्थितानि भवन्तीति जीवस्य ब्रह्मपरिणामत्वाभा-
 वाद् व्यवस्थिताऽनुपपन्नैत्यर्थः । ब्रह्मपरिणामत्वेऽपि जीवस्या-
 जत्वनित्यत्वश्रुतिबाधः अकृताभ्यागमकृतविप्रणागमसङ्गश्च ब्र-
 ह्मणो निर्विकारत्वश्रुतिबाधप्रसङ्गश्चेत्प्रभिप्रायः । निरवयवत्वं
 निर्विकारत्वं चाच्छेद्यत्वे हेतुः । श्रद्धधानानां-न्यायनिर्णयान्त-
 नाणाम् उपदेशमात्रतृप्तानामित्यर्थः । एवं जीवब्रह्मैक्या-
 भ्युपगमे निर्दीप्तत्वश्रुतिबाध उक्तः ।

स्वरूपपरिणामाभ्युपगमादविकारत्वश्रुतिर्बाध्यते
 निरवयवता च ब्रह्मणः शक्तिपरिणाम इति चेत् केयं
 शक्तिरुच्यते किं ब्रह्मपरिणामरूपा ? उत ब्रह्मणोऽनन्या
 काऽपीति, उभयपक्षेऽपि स्वरूपपरिणामोऽवर्जनीय एव ।

अचिद्रूपेण ब्रह्मणः परिणामाभ्युपगमे दूषणमाह स्वरू-
 पेति, अविकारत्वश्रुतिर्निर्मलत्वश्रुतिश्च बाधयेते इत्यर्थः ।
 न स्वरूपेण परिणामोऽपि तु शक्तिरेव परिणामते देवात्मशक्ति-
 नित्यादिवचनादिति शङ्कते ब्रह्मण इति, दूषयति केयमिति,
 ब्रह्मणोऽनन्या कापीति, ब्रह्मस्वरूपमेवेत्यर्थः । विकल्पशिर-
 स्स्वेनात्यन्तभेदो न शङ्कितस्तदभ्युपगमात् । शिरोद्वयेऽपि
 दूषणमाह उभयेति, एवं भास्करमतम्प्रतिक्षिप्तम् ॥

तृतीयेऽपि पक्षे जीवब्रह्मणोर्भेदवदभेदस्य चाभ्यु-
 पगमात् तस्य च तद्भावात् सौभरिभेदवच्च स्वावतार-

भेदवच्च सर्वस्येश्वरभेदत्वात् । सर्वे जीवगता दोषा-
स्तस्यैव स्युः ।

अथ यादवप्रकाशमतं निरस्यति तृतीयेऽपीत्यादिना,
भास्कर-यादवप्रकाशाभ्यां स्वाभिमतार्थसाधकप्रमाणसिद्ध्यर्थं
ब्रह्ममोक्षादिष्ववस्थादिव्यवस्थसिद्ध्यर्थं प्रपञ्चस्य पारमार्थ्यम-
भ्युपेतं तत्र मुक्तावभेदश्रुतेर्भेदेऽस्यौपाधिकत्वमभेदस्य स्वाभा-
विकत्वं च जीवब्रह्मणोरभ्युपेयम् । अत्रिदूब्रह्मणोस्तु सर्वस्य
ब्रह्मात्मकत्वश्रुतेर्निर्मलत्वादिश्रुतेरुपाध्यन्तराभ्युपगमेऽनवस्था-
नाच्च भेदाभेदौ स्वाभाविकावभ्युपगताौ भास्करमते ॥ यादव-
प्रकाशमते तु मुक्तावपि भेदनिर्देशश्रुतेर्जीवब्रह्मणोश्च भेदा-
भेदौ स्वाभाविकावभिमतरविति भिदा । तत्र भास्करमतप्र-
तिक्षेपानन्तरं यादवप्रकाशमतं निरस्यते तृतीयेऽपीति, तस्य च
तद्भावात्-ब्रह्मणो जीवभावात्, एकजीवभेदस्य सौभरिदूष्टान्तः,
ईश्वरभेदस्य स्वावतारदूष्टान्तः, न हि सौभरिणरीरभेदात् जी-
वभेदः, न च नृसिंहवासनादीनामनीश्वरत्वम् । यथा त्वन्मते
भेदश्रुतिमुख्यार्थापरित्यागेन स्वाभाविकभेदाभ्युपगमात् ब्रह्मणि
जीवगतदोषाद्यस्पर्शः, तथाऽस्माभिरपि स्वाभाविकोभेदोऽभ्यु-
पगतः । न त्वात्रिद्यक श्रौतापाधिको वेत्पस्मत्पक्षेऽपि न क-
श्चिद्दोषः । अभेदश्रुतेरपि मुख्यार्थस्वीकारे यो दोषस्त्वयाऽऽपा-
द्यते स त्वत्पक्षेऽपि तुल्यः । अर्भेदश्रुतिमुख्यार्थस्य त्वत्पक्षेऽपि
स्वीकृतत्वात् । तदस्मान्प्रति अयं दोष अपादयितुं न युज्यते ।

एतदुक्तं भवति ईश्वरः स्वरूपेणैव सुरनरतिर्य-
कस्थावरादिभेदेनावस्थित इति हि तदात्मकत्ववर्णनं
क्रियते, तथा सत्येकमृत्पिण्डारब्धघटशरावादिगतान्यु-
दकाहवशादीनि सर्वकार्याणि यथा तस्यैव भवन्ति,

एवं सर्वजीवगतमुखदुःखादिसर्वमीश्वरगतमेव स्यादिति घटशरावादिसंस्थानानुपयुक्तमृद्द्रव्यं यथा कार्यान्तरानन्वितम् एवमेव सुरपशुमनुजादिजीवत्वानुपयुक्तेश्वरः सर्वज्ञस्सत्यसङ्कल्पत्वादिकल्याणगुणाकर इति चेत्

किञ्च चिदचिदीश्वरा ब्रह्मांशभूताः । ब्रह्म तु तदंशि । तस्माद्यथा मृदंशभूतघटशरावादीनामन्योन्यगुणदोषासङ्करः । एवं ब्रह्मांशभूतयोर्जीवेश्वरयोरपि । गुणदोषासङ्कर इति शङ्कायामाह एददुक्तमिति, ईश्वरः स्वरूपेणैवेत्यनेन ईश्वरस्य ब्रह्मांशत्वं निरस्तं भवति, जगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणं कारणवाक्यानि च सदेव मौम्बेदमग्र आसीत् ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, एको ह वै नारायण आसीत् विष्णुस्तदासीद्गुरिरिव मिहकलः, तमीश्वराणां परमं महेश्वरम् इत्यारभ्य स कारणं कारणाधिपाधिप इत्यादीनि ऐक्यगठयेनेश्वरस्य जगत्कारणत्वं वदन्ति । ईश्वरस्य च न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इति समाभ्यधिकराहित्यं च श्रूयते । तच्चेश्वरस्य ब्रह्मांशत्वे तु न घटते, अंशादंशिनोऽधिकत्वेनेश्वरादप्यधिकस्य सम्भवात्, तस्मात् समाभ्यधिकराहित्यात् जगत्कारणत्वाच्चेश्वर एव ब्रह्मेतीश्वरस्य ब्रह्मांशत्वमनुपपन्नमित्यभिप्रायेण ईश्वरः स्वरूपेणैत्युक्तं, न हि तत्रयाऽस्मन्मत इवात्मशरीरभावेन तादात्म्यं वच्यते अपि तमीश्वरः स्वरूपेणैव सुरनरादिरूपेण स्थित इति हि तादात्म्यं वच्यते तथा सति सृष्टिपण्डारठघटादिगतोदकाहरणादिका र्थाणि यथा सृष्टिपण्डस्यैव भवन्ति, एव सर्वजीवगतसर्वमुखदुःख, भागीश्वरः स्यादित्यर्थः । पुनः परमतं शङ्कते घटशरावादीति यद्यपि कार्यत्वेनोपयुक्तमृदंशस्पर्शि घटादिगतोदकाहरणादि भवति तथापि कार्यत्वेनानुपयुक्तमृदंशान्तरस्पर्शि न भवति तथा जीवत्वानुपयुक्तेश्वरांशे जीवगतदोषा न प्रसजन्तीत्यर्थः ।

सत्यम्, स एवेश्वर एकेनांशेन कल्याणगुणाकरः स एवान्येनांशेन हेयगुणाकर इत्युक्तं द्वयोरंशयोरीश्वर-त्वाविशेषात् । द्वावंशौ व्यवस्थिताविति चेत् कस्तेन लाभः, एकस्यैवैकेनांशेन नित्यदुःखित्वादंशान्तरेण-सुखित्वमपि नेश्वरत्वाय कल्पते, यथा देवदत्तस्यैकस्मिन् हस्ते चन्दनपङ्कानुलेपः केयूरकटकाङ्गुलीयालङ्कारस्त-स्यैवान्यस्मिन् हस्ते मुद्गराभिघातः कालानलज्वालानुप्र-वेशश्च तद्वदेवेश्वरस्य स्यादिति ब्रह्माज्ञानपक्षादपि पापीयानयं भेदाभेदपक्षः । अपरिमितदुःखस्य पारमार्थि-कत्वात् । संसारिणामनन्तत्वेन दुस्तरत्वाच्च । तस्माद्वि-लक्षणोऽयं जीवांश इति चेत्, आगतोऽसि तर्हि मदीयं पन्थानम्, ईश्वरस्य स्वरूपेण तादात्म्यवर्णने स्यादयं दोषः आत्मशरीरभावेन तु तादात्म्यप्रतिपादने न कश्चिद्दोषः । प्रत्युत निखिलचेतन(१)नियमनादिर्म-हानयं गुणगणः प्रतिपादितो भवति, सामानाधिकरण्यं च मुख्यवृत्तम् ।

परिहरति सत्यमिति, तथाऽप्यंशिन एकत्वादीश्वर-स्यैवदोषः प्रसजतीत्यर्थः । जीवेश्वरांशयोर्ध्ववस्थितत्वात्जी-वगतदोषो नेश्वरस्पृगिति शङ्कते द्वावंशाविति, दूषयति क इति, ईश्वरस्य चेतनत्वेन स्वांशजीवगतसर्वदुःखप्रतिसंधातृ-त्वादंशान्तरेण सुखित्वं नेश्वरत्वाय भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्त-माह यथेति, ऐहिकाल्पसुखस्य मोक्षसुखस्य च स्थाने चन्दनानु-लेपःकेयूराद्यलङ्कारश्च, ऐहिकाल्पदुःखनारकानन्तदुःखस्थानेमु-

(१) निखिलमुश्ननियमनादिरिति पा० ।

द्वराभिहृत्कालाग्निप्रवेशौ । भेदाभेदपक्षस्य पापीपस्त्वमुपपा-
 दयति अपरिमितेति, औपाधिकभेदाभेदवादिनेोऽपि तुल्यमिदं
 पायीयस्त्वं सतोऽप्याधिक्यबुद्ध्या पश्चात्तन्तादत्रेदं दूषण-
 मुक्तम् । अगत्या परेषु विरुद्धत्वस्मयुपगमं शङ्कते तस्मादिति ।
 अभ्युपगमेन प्रतिपत्तिं दूषयति आगताऽसीति, अपसिद्धान्त-
 प्रसङ्ग इत्यर्थः । भवत्क्षे त्वभेदश्रुतेरसुरूपार्थः स्यात् मुख्यार्थ-
 स्वीकारे उक्तदोषापातः स्यादिति शङ्कायां तत्परिहर्तुं स्वरू-
 पेण तादात्म्यवर्णनेन तं दोषमनुमन्यतं ईश्वरस्येति, । तर्हि
 कथं भवता तादात्म्यं इत्यत्राह आत्मेति, न केवलं दोषाभाव-
 मङ्गलगुणसिद्धिरित्याह प्रत्युतेति, आदि-शब्देन धारकत्व-
 शेषित्वद्युच्यते तर्हिमुखपत्वं स्यादित्यत्राह सामानाधिकरण्यं
 चेति, एवं श्रुतेर्जीवब्रह्मणेर्भेदाभेदपरत्वं दूषितम् ।

अपि च एकस्य वस्तुनो हि भिन्नाभिन्नत्वं विरुद्ध-
 त्वान्न सम्भवतीत्युक्तं घटस्य पटाद्भिन्नत्वे सति तस्य
 तस्मिन्नभावः । अभिन्नत्वे सति तस्य च भाव इति ।

इदानीं सामान्येन सर्वस्य वस्तुनो भिन्नाभिन्नत्वं निर-
 स्यति अपि चेति, उक्तमिति-निर्वाणेषवस्तुनिरासे प्रसङ्गादु-
 क्तमित्यर्थः । तत्र विरुद्धत्वहेतोः सिद्धवत्कारेणासम्भवं उक्तः ।
 अप्र तु तदेष विरुद्धत्वं कथमिति शङ्कायां तदुपपाद्यते घट-
 स्येति, घटस्य पटाद्भिन्नत्वं नाम तस्य तत्राभावः । अभि-
 न्नत्वं नाम तत्र तस्य भाव इत्यर्थः ।

एकस्मिन्काले चैकस्मिन्देसे चैकस्य हि पदा-
 र्थस्य युगपत्सद्भावोऽसद्भावश्च विरुद्धः । जात्यात्मना
 भावो व्यक्त्यात्मना चाभाव इति चेत्, जातेर्मुण्डेन
 व्यक्त्या चाभेदे सति खण्डे मुण्डस्यापि सद्भावप्रसङ्गः,

खण्डेन च जातेरभिन्नत्वे असद्भावः, अश्वे महिषत्व-
स्येवेति विरोधो दुष्परिहर एव ।

ततः किञ्चित्प्राह एकस्मिन्निति, आकारभेदाद्विरोधं
शङ्कते जात्येति, जातिमभ्युपगच्छद्भिरभिमतभेदाभेददूषणेन ता-
मनभ्युगच्छद्भिर्भरभिमतभेदाभेदाऽपि प्रतिज्ञितः आदित्य-
भिप्रायेण जात्यात्मनेत्याद्युच्यते । सत्र जातिव्यक्तयोः किम्
भिन्नत्वमुतभिन्नत्वमुत भिन्नाभिन्नत्वमिति विकल्पमभिप्रेत्या-
भिन्नत्वपक्षे दूषणमाह जातेरिति, जातिव्यक्तयोरभेदश्चेत् ख-
ण्डमुण्डव्यक्तिद्वयेन जातेरभेदात् खण्डस्य मुण्डत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
तत्र भिन्नत्वपक्षे व्यक्तिगतेऽभेदो जातिगतश्चाभेद इति नैकस्य
द्वयात्मकतेनि दूषणस्य स्पष्टत्वात्तदनुक्तम् । भिन्नाभिन्नत्वपक्षे
दूषणमाह खण्डेन चेत्यादिना, जातेर्मुण्डस्य चाभेदात् ख-
ण्डस्य(१)मुण्डत्वप्रसङ्गः ।

जातेर्मुण्डस्य च भेदादश्वे (२) गजत्वाभाववत् खण्डस्य
मुण्डत्वभावाप्रसङ्ग इति विरोधः । यद्वा जातिव्यक्तयोरभेदे
खण्डस्य जातिरूपत्वप्रसङ्गः, भेदे खण्डस्य जातिरूपत्वाभावा-
प्रसङ्ग इति एवं युगपदेकत्रैकस्य भावाभावविरोधो दुष्परिहर
इत्यर्थः । जातिरूपेणाभेदो व्यक्तिरूपेणभेद इत्येवं रूपभेदा-
भेददूषणेनावस्थात्मना भेदोद्भव्यरूपेणाभेद इत्येवंरूपभेदाभेदश्च
यादवप्रकाशाभिमतो निरस्तो भवति तुल्यन्यायत्वात् । यद्वा
जाति-शब्दो द्रव्यपरः, व्यक्तिशब्दोऽवस्थापर इतियोजनीयम् ।

जात्यादेर्वस्तुसंस्थानतया वस्तुनः प्रकारत्वात् प्र-
कारप्रकारिणोश्च पदार्थान्तरत्वं प्रकारस्य पृथक्सि-

(१) तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनिश्चयेन मुण्डव्यक्तभिन्नजातेः
खण्डाभेदश्चेन खण्डस्य मुण्डत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) अश्वस्य गजत्वाभाववदिति पा० ।

द्वयनर्हत्वं पृथगनुपलम्भश्च, तस्य च संस्थानस्य चाने-
कवस्तुषु प्रकारतया ऽवस्थितिश्चेत्यादि पूर्वमेवोक्तम् ।

न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, तस्माद् भेदाभेदयोः
प्रतिपन्नत्वेन नोक्तदोषप्रसङ्ग इति शङ्कायां प्रतीतिर्न तथेत्याह
जात्यादेरिति, प्रथमपिरहग्रहणे ऽभेदेन ग्रहणं भेदाभेदसाधक-
त्वेन हि परैरुच्यते तत्प्रत्युक्तं, प्रकारप्रकारिणोश्च पदार्था
स्तरत्वमिति । वस्तुसंस्थानतयेति संस्थानशब्दोऽपृथक्मिदुध-
र्मवाची । वस्तुसंस्थानतया—वस्तुनः प्रकारत्वात्पृथक्मिदुधर्म-
त्वेन वस्तुनो विशेषणत्वादित्यर्थः । इदमित्यमिति प्रकारप्र-
कारिभावेन प्रतीतिर्नात्राभेद इति स्पष्टं, पृथक्स्मिन्(१) त्यन-
र्हत्वमित्यनेन सहोपलम्भनियमः प्रत्युक्तः, सत्वर्थाप्रत्यय-
निरपेक्षसामानाधिकरण्यमप्यपृथक्मिदुधर्मवाचिन्त्वादित्युक्तं
भवति, एकशब्दानुविदुप्रत्ययो धर्मैक्यात् न तु धर्मधर्मिणोर-
भेदादिति स्फुटतरं, संस्थानस्य चानेकवस्तुषु प्रकारतया
स्थितिश्चेत्यनेन प्रथमपिरहग्रहणोऽपि संस्थानस्य ग्रहणम
स्तीत्युक्तं भवति । अन्यथा द्वितीयपिरहग्रहणोऽनुवृत्तिर्न हि
बोद्धुं शक्यते । निर्विकल्पकप्रत्यक्षेणाभेदेन गृहीतमिति श्रेयदपि
प्रत्युक्तमित्यादि—शब्दाभिप्रायः ।

सोऽमिति बुद्धिः प्रकारैक्यादयमपि दण्डीति
बुद्धिवत् अयमेव च जात्यादिः प्रकारो वस्तुनोभेद
इत्युच्यते तद्योग एव वस्तुनोभिन्नमिति व्यवहारहेतु-
रित्यर्थः ।

अनुवृत्ता जातिर्न व्यावृत्तं संस्थानं भवतिती शङ्कायां
संस्थानमेव जातिरित्युपपाद्यति सोऽयमितीति, प्रकारैक्यात्
एकप्रकारत्वात् तुल्यप्रकारत्वादित्यर्थः । संस्थानातिरेकेण

जातिर्नाम न काञ्चिदुपलभ्यते । अनुवृत्तव्यवहारेण कल्प्यते चेत् तदयुक्तम् अनुवृत्तव्यवहारस्यान्यथासिद्धेः । अश्वगजमहिषगवादिष्वियं जातिरियं जातिरित्यनुवृत्तव्यवहारेऽपि न हि जातिषु जात्यन्तरं कल्प्यते इयं व्यक्तिरियं व्यक्तिरिति व्यवहारेण व्यक्तिषु न हि व्यक्तित्वजातिः कल्प्यते, स हि व्यवहारः साद्रुश्यात्तस्मात्कल्पकस्याऽन्यथासिद्धत्वात् संस्थानातिरिक्तस्यादर्शनात्संस्थानमेव जातिरित्यर्थः । सोऽयमिति बुद्धिः-अनुवृत्तविषयव्यवहारान्विता बुद्धिः, तज्जातीयत्वबुद्धिः अयमपि गौरितिवुद्धिरित्यर्थः । दण्डीति बुद्धिवत्, अयं दण्डी अयमपि दण्डीति व्यवहारे दण्डित्वं नाक जातिर्न स्यात्तीत्यर्थः । गुणक्रियात्मस्वनुवृत्तव्यवहारोऽपि प्राभाकराणां प्रतिबन्दीत्वेन वक्तव्यः प्रतियोगिवुद्धिनिरपेक्षो जात्यादिः प्रतियोगिसापेक्षोभेदो भवितुं नार्हतीति शङ्कायां जात्यादिरेव भेद इति साधयति अथमेव च जात्यादिरिति, जात्यादेर्भेद इति किं संज्ञाकरणं देवदत्तादिषदिति शङ्कायां तद्विवृणोति तद्योग एवेति, अभेदबुद्धिबिरोधी हि भेदः, जात्यादिग्रहणे अभेदबुद्धिनिवृत्तेर्जात्यादिरेव भेद इत्यर्थः ।

स च वस्तुनो भेदव्यवहारहेतुः स्वयं १ च संवेदनवत् यथा संवेदनं वस्तुनो व्यवहारहेतुः स्वस्य व्यवहारहेतुश्च भवति, अत एव च सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षं न भेदग्राहीत्यादिवादा निरस्ताः । जात्यादिसंस्थानसंस्थितस्यैव वस्तुनः प्रत्यक्षेण गृहीतत्वात्, । तस्यैव

सस्थानरूपजात्यादेः प्रतियोग्यपेक्षया भेदव्यवहारहेतु-
त्वाच्च । स्वरूपपरिणामदोषश्च पूर्वमेवोक्तः, ।

जात्यादिविषयभेदव्यवहारे हेत्वन्तरापेक्षया अनस्था-
प्रसङ्गइत्यात्राह स चेति, स्वपरनिर्वाहको जात्यादिरित्यर्थः ।
वेदनवदिति संवेदनस्य स्वपरव्यवहारहेतुत्वं हि पराभ्युत-
गतम् तदेव विवृणोति यथेति, उक्तार्थेनैव परोक्ताभेदस्य प्रमा-
णानुपपत्तिः प्रमेयानुपपत्तिश्च परिहृतेत्याह अत एवेति,
आदि-शब्देन प्रमेयानुपपत्तिर्विवक्षिता । अत एवेत्यभिप्रेत-
मर्थं विवृणोति जात्यादीति, प्रत्यक्षज्ञानमेवक्षणवत्येपि त-
स्मिन्नेव क्षणे जात्यादिविगिष्टमेव अस्तु गृह्णातीत्यनेन
प्रमाणानुपपत्तिर्निरस्ता, स्वरूपधर्माधिकल्पेन हि प्रमेयानुप-
पत्तिः, तत्र स्वरूपव्यवहारवद् भेदव्यवहारप्रसङ्गोत्वादिद्वय-
वहारादेव प्रत्युक्तः, भिन्न इति शाब्दव्यवहारविशेषस्य प्रति-
योग्यपेक्षत्वं दाराः कलत्रं जलमाप इत्यादिषु स्त्रीत्वग्रहत्वपुं-
स्त्वादिष्वच्छब्दस्वभावायत्तमिति नार्थः स्वरूपदोषः, हाना-
दिद्वयवहारे जात्यादिशब्दव्यवहारे च प्रतियोगिनिरपेक्षत्वा-
दित्ययमर्थोऽतिस्पष्टत्वादिभिप्रेतः स्वपरनिर्वाहकत्वाभ्युपग-
मेनानवस्था च परिहृता । जात्यादेरेव भेदत्वादन्योन्याश्र-
यश्च परिहृत इत्यर्थः । एवं जीवब्रह्मस्वरूपैक्ये निर्दोषत्व-
श्रुतिबाध उक्तः । अचिद्ब्रह्मैकप्रयुक्तदोषोऽपि भास्करमत
इवात्राप्यापते (१) दित्याह स्वरूपेति, दोषश्चाविकारत्वनि-
रवद्यत्वश्रुतिबाधः पूर्वमुक्तः । स एवात्र स्यादित्यर्थः । एवं
द्वितीयश्लोकार्थो विवृतः ।

अथ प्रथमश्लोकार्थं पूर्वमीपद्विवृतं महाविस्तरेण वक्तु-
मारभते—

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी
न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति
एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः, य आत्मनि तिष्ठन्नात्म-
नोऽऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मा-
नमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः यः पृ-
थिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न
वेदेत्यादि, योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षर शरीरं यम-
क्षरं न वेद यो मृत्युमन्तरेसञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीररयं
मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो
देव एकोनारायणः, द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं
वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्धः पिप्पलं स्वाद्वर्यनश्नन्न-
न्योऽभवाकशीति, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां
सर्वात्मा ।

तत्र तत्त्वमसीति सामानाधिकरणस्य भेदश्रुतिघटकश्रु-
त्यविरोधेनार्थं वक्ष्यंस्तदुपयोगिनीघटकश्रुतीरुदाहरति यः
पृथिव्यामिति काश्चशाखावाक्यं, य अत्मनीतिनाध्यन्दिन-
शाखावाक्यम्, अनेन वाक्यद्वयेनाचिज्जीवान्तर्यामित्वं भिद्भुम्
उभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयत इति सूत्रानुसारादुभयवाक्योपा-
दानं, तत्र कारणावस्थस्थाप्यक्षरस्यान्तर्यामित्वं वक्तुं देवता
विशेषं ज्ञापयितुं च सुब्रालोपनिषद्वाक्यमाह यः पृथिवीमिति,
योऽक्षरमित्यारभ्योदाहर्तव्येऽपि यः पृथिव्यामित्याद्युपादानं-
प्रकरणज्ञापनार्थम् अन्तर्याम्यमृत इत्यत्रामृत-शब्दस्य एष

सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा इत्यत्रापहृतपाप्मशब्दस्य चार्थ-
स्नद्गतदोषासंस्पृष्टत्वमिति तदुक्तः प्रदर्शनपरत्वं दर्शयितुं च
द्वासुपर्णा इत्युदाहृतं न तु भेदश्रुतित्वात्, भेदश्रुतयो हि
वत्तरत्र बह्यन्ते, अन्तः प्रविष्ट इति, इदमपि घटकवाक्यं सर्वा-
मतत्वं तदन्तर्यामित्शाल स्वरूपैक्यादिति ह्यस्यार्थः ।

तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सञ्च
त्यञ्जाभवदित्यादि सत्सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्
अनेन जीवेनात्मनेत्यादि, पृथगात्मानं प्रेरितारं च
मत्वा जुष्टस्तस्तेनाऽमृतत्वमेति, भोक्ता भोग्यं प्रेरि-
तारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म एतत्,

तत्तच्छब्दवाच्यत्वं तत्तदनुप्रवेशकृतं न तु स्वरूपैक्यकृत
मिति स्पष्टार्थवाक्यमाह तत्सृष्ट्वा इति, तत्तदनुप्रवेशोऽपि तद्गतदो-
षास्पृष्टत्वमाह सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति वाक्यं चिद्-
चिनुप्रवेशेन तत्तच्छब्दवाच्यमपि ब्रह्म सत्यमभवत् अप्रच्युत-
स्वस्वभाषमभवदित्यर्थः । नामरूपव्याकरणाश्रुतेरपि घटकत्वा-
त्तामाह अनेनेति, जीवेनेति निर्देशस्यानुप्रवेशकृतत्वं पूर्वोदा-
हृतवाक्यैः स्पष्टम् । भेदश्रुतिमाह पृथगिति, तेन जुष्टः—ब्रह्म-
णाऽनुगृहीतस्ततः—पृथक्त्वज्ञानादमृतत्वमेतीत्यर्थः । भोक्तेति
भोक्तार मित्यर्थः । भोक्तृभोग्यनियन्तृन् यथावत् ज्ञात्वा
त्रिविधमेतद्ब्रह्म सर्वं मया तव प्रोक्तमित्यर्थः ।

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् एको बहुनां
यो विदधाति कामान् प्रधान क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, ज्ञाञ्जो
द्वावजावीशानीशावित्यादिश्रुतिशतैस्तदुपबृंहणैः—जग-

त्सर्वं शरीरं ते, स्थैर्यं ते वसुधातलं, यत्किञ्चित्सृज्यते
येन सत्त्वजातेन वै द्विज ? तस्य सृज्यस्य सम्भूतो, त-
स्सर्वं वै हरेस्तनुः, अहमात्मा गुडाकेश ? सर्वभूताश-
यस्थितः । सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृति-
र्ज्ञानमपोहनं चेत्यादिवेदविदग्रेसरवाल्मीकि—पराश-
र—द्वैपायनवचोभिश्च परस्य ब्रह्मणः सर्वस्यात्मत्वा-
वगमाञ्चिदचिदात्मकस्य वस्तुनस्तच्छरीरत्वावगमाच्च श-
रीरस्य शरीरिणं प्रति प्रकारतयैव तत्पदार्थत्वात्, श-
रीरशरीरिणोश्च धर्मभेदऽपि तयोरसङ्करात्सर्वशरीरं
ब्रह्मेति ब्रह्मणो वैभवं प्रतिपादयद्भिः सामानाधिकरण्या-
दिभिर्मुख्यवृत्तैः सर्वचेतनाचेतनप्रकारं ब्रह्मैवाभिधीयते,
सामानाधिकरण्यं हि द्वयोःपदयोः प्रकारद्वयमुखेनैका-
र्थनिष्ठत्वं, तस्य चैतस्मिन्पक्षे मुख्यता ।

आत्मनां नित्यत्वं बहुत्वं च दर्शयति नित्य इति, प्रधाने-
त्यादिस्पष्ट, स्थैर्यं ले वसुधातलमिति वसुधातल तत्र स्थैर्यं
भूम्याः स्थिरत्वस्त्रभावत्वं च त्वदधीनमित्यर्थः । सामानाधि-
करण्यप्रयोगः कार्यकारणभावान्नाल्लक्षणिकः । अग्निः कोपः प्र-
सादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षण इति प्रकरणस्यवाक्यानामयमेवा-
र्थः । यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च कोपसम्भवः, यस्य प्रसादा-
दहमच्युतस्य भूतप्रजासर्गकरोऽन्तकारी । क्रोधाच्च रुद्र इत्यत्र
देवताविशेषेषु प्रसादक्रोधहेतुकत्वदर्शनात् कार्यकारणभावेऽपि
सामानाधिकरण्यप्रयोगी दृष्टः, ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्या-
दिषु पद्भ्यां भूमिरिति वाक्यैकाश्रयात्, तस्मात्, स्थैर्यंते वसु-
धातलमित्यादिवाक्येन सर्वस्योत्पत्तिस्थितिप्रसृतयो भगवद्-
धीना इत्युक्तं भवति, यत्किञ्चिदिति कृत्स्नकार्यवर्गस्य का-

रथं तत्तत्कारणान्तर्यामितया तत्तच्छरीरकं ब्रह्मैवेत्यर्थः अह-
मात्मेत्यात्म-शब्देन सर्वमपि शरीरमित्यर्थात् सिद्धं, सर्वस्य
चाहमित्यन्तर्यामित्वपरं हृदि ह्ययमात्मेति जीवस्य हृतस्थ-
त्वात् तदन्तर्यामी च हृतस्य(१)एवेत्यर्थः । आत्मशरीरभावाव-
गमोऽस्तु ततः किं त्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षमानाधिकरण्य-
स्येत्राह शरीरस्य चेति, अनेनाकृत्यधिकरणन्यायः स्मारितः ।
शरीरशरीरिणोश्च धर्मभेदेऽपि तयोरसङ्करादिति महापात-
किनस्तत्संसर्गिणश्च धर्मभेदेऽपि संसर्गप्रयुक्तं पातकित्वमा-
पतति काष्ठस्य रुमाया(२)श्च धर्मभेदे सत्येव काष्ठस्य संसर्गप्र-
युक्तत्वज्ञानत्व(३) दृश्यते एवं धर्मभेदेऽपि संसर्गप्रयुक्तो यः
सङ्करस्तस्य शरीरशरीरिणोरसम्भवादित्यर्थः । धर्मभेदेन चेति
पाठः । एवमुक्तहेतुभिः सर्वशरीरं ब्रह्म, आदि-शब्देन व्यधि-
करणवाक्यविशेषाः शरीरतन्वद्भादिशब्दवन्तो विवक्षिताः स-
र्वशरीरत्वात्सर्वचेतनाचेतनप्रकारं ब्रह्मैव सर्वशब्दानां मुख्या-
भिधेयमित्यर्थः । कथं मुख्यवृत्तत्वमित्यत्राह सामानाधिकरण्य-
मिति, अतः किमित्यत्राह तस्य चेति ।

तथा हि तत्त्वमिति सामानाधिकरण्ये तददि-
त्यनेन जगत्कारणं सर्वकल्याणगुणा करं(४) निरबद्धं
ब्रह्मोच्यते, त्वमिति च चेतनसमानाधिकरणवृत्तेन जी-
वान्तर्यामिरूपि तच्छरीरं तदात्मतयाऽवस्थितम् । त-
त्प्रकारं ब्रह्मोच्यते, इतरेषु पक्षेषु सामानाधिकरण्यहा-
निर्ब्रह्मणः सदोषता च स्यात् ।

(१) हृदि स्थित एवेत्यर्थः इति पा० ।

(२) रुमा स्याल्लवणाकर इति लवणोत्पत्तिस्थानं रुमोच्यते ।

(३) संसर्गप्रयुक्तत्वमिति पा० ।

(४) सर्वः कल्याणगुणाकरोयस्येति बहुब्रह्मोहिषमाश्रयणेन सर्वकल्या-
णगुणाकरमिति नापुंसक्यमितरथा तुपुंसत्वमेव आकरशब्दस्याजह त्पुं-
स्त्वकत्वात् ।

कथं स्वपक्षे मुख्यवेत्यत्राह तथा हीति, कारणत्वबद्धि-
तदोषव्यावर्तकशोधकवाक्यार्थमाह निरवद्यमिति, स्वमिति
चेति, तच्छब्देन सामानाधिकरण्यवृत्तेन स्वमिति पदेनेत्यर्थः ।
त्वं—शब्दस्य जीवान्तर्यामिपरत्वे छत्तणा स्यादित्यत्राह तच्छरी-
रं तदात्मनयाऽवस्थितमिति, शरीरतया तादात्म्यमस्तु नतः
किमन्तर्यामिपर्यन्तत्वस्येत्यत्राह तत्प्रकारमिति, पक्षान्तरेष्वमु-
रुघार्थत्वमाह इतरिष्ठिवति, ब्रह्माज्ञानपक्षे प्रवृत्तिनिमित्ताभा-
वेन सामानाधिकरण्यलक्षणहानिः अविद्याश्रवत्वदोषश्च
स्यात् । द्वितीयपक्षेऽपि द्राक्ष्य एव तच्छब्दाद्भगतकस्याण-
गुणविरुद्धाज्ञत्वादिप्रसङ्ग इति सर्वज्ञत्वादिव्याघातादेव त्वं-
शब्दस्य जीवत्वप्रहाणेन वस्तुमात्रपरत्वे स्वाभिमुखचेतनत्व-
रूपप्रवृत्तिनिमित्तहानिमापत्तिं स्वाभिमुखचेतनो हि त्वं-श-
ब्दवाच्यः । आभिमुखं च श्वेतकेतोर्जीवत्वविशिष्टस्यैव न तु
वस्तुमात्रस्य, अतः सामानाधिकरण्यलक्षणहानिः सदोषत्वं
चेत्यर्थः । तृतीयेऽपि पक्षे सर्वज्ञत्वादिगुणकत्वात्तच्छब्दवाच्य-
तया प्रकृत ईश्वर इति ब्रह्मांशभूतजीवेश्वरवाचिपदयोर्घट-
शशराव इतिवत्सामानाधिकरण्यमयुक्तं, तच्छब्दः सन्मात्रपर
इति चेतसर्वज्ञत्वादिगुणकस्यैव प्रकृतत्वाद् घटे प्रकृते मृन्मा-
त्रस्यैव सन्मात्रस्य प्रकृतत्वाभावात् नत्पदस्य प्रवृत्तिनिमित्त-
प्रहाणेन सामानाधिकरण्यलक्षणहानिः, सन्मात्रं च प्रकृत-
मिति चेत सत्प्रकृतं न तु सन्मात्रं मात्रार्थस्य तदैक्षण बहु
स्वामित्याद्युक्तसर्वज्ञ्यादिविरोधान् तच्छब्दस्येश्वरपरत्वे
तद्विरोधपरिहाराय त्वं-पदस्य वस्तुमात्रपरत्वे स्वाभिमुख-
चेतनत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तप्रहाणात् सामानाधिकरण्यलक्षणहा-
निः, दोषवत्त्वं च स्यादित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति ब्रह्मैवैवमवस्थितमित्यत्रैवं-शब्दा-

र्यभूतप्रकारतयैव विचित्रचेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्य स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च सद्भावः,

ननु सृष्टेः प्राक् एकत्वावधारणाद्यतः प्रधानपुरुषाविति प्रधानपुरुषयोरप्युत्पत्तिमत्त्वदर्शनाच्च तदानीं न शरीरशरीरिभावः सिद्ध्यतीति द्रव्यैकत्वमेवाभ्युपगन्तव्यमित्यत्राह एतदुक्तं भवतीति, यद्यद्विशेषणं वेदान्तवाक्येषु श्रुतं तत्तद्वाहुल्यात्तदभिप्रेत्यैवं-शब्दोऽत्र प्रयुक्तः यथा निमित्तकारणत्वं निमित्तत्वोपयागि सर्वज्ञत्वादिषापेक्षम् एवमुपादानत्वमपि निष्कृष्टस्वरूपस्यानुपपन्नत्वात् प्रकृतिपुरुषविशिष्टत्वसापेक्षमिति कारणविषयभेकत्वावधारणत्वं न कारणत्वोपयुक्तविशेषणविरोधीति तदानीमपि, चिदचिद्विशिष्टमेव ब्रह्मैत्यभिप्रायेणात्र परिहार उच्यते ब्रह्मैवेत्यादिना, एवमवस्थितमित्यत्र एवं-शब्दार्थभूतप्रकारतयेति सर्वं खल्विदं ब्रह्म व्यक्तं विष्णुस्तथाऽऽयक्तं ज्योतीषि विष्णुरित्यादिनिर्देशस्य प्रदर्शनार्थमेवं-शब्दः, अयक्तं विष्णुरित्यादिनिर्देशेषु एवं-शब्दार्थभूतप्रकारतया-तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतप्रकारतया सर्वावस्थास्वपि चेतनाचेतनप्रपञ्चसद्भाव इत्यर्थः स्थूलस्य सूक्ष्मस्य चेत्यनेकेकत्वावधारणं तथाख्यातं, नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापत्तिविषयैकत्वावधारणं नामरूपविभागानर्हस्थूलदशापत्त्या बहुत्वनिर्देश इति भावः ।

तथा च बहु स्यां प्रजायेयेत्ययमर्थः सम्पन्नो भवति, तस्यैवेश्वरस्य कार्य्यतया कारणतया च नानासंस्थानसंस्थितस्य संस्थानतया चिदचिद्वस्तुजातमवस्थितमिति ॥ ननु च संस्थानरूपेण प्रकारतयैवं-शब्दार्थत्वं जातिगुणयोरेव दृष्टं न द्रव्यस्य, स्वतन्त्रसिद्धियोग्यस्य पदार्थस्यैवं-शब्दार्थस्येश्वरस्य प्रकारमात्रत्वम-

युक्तमिति चेत्, उच्यते—द्रव्यस्यापि दण्डकुण्डलादेर्द्र-
व्यान्तरप्रकारत्वं दृष्टमेव । ननु च दण्डादेः स्वतन्त्रस्य
द्रव्यान्तरप्रकारत्वे मत्वर्थीयप्रत्ययो दृष्टः, यथा दण्डी
कुण्डलीति, अतो गोत्वादितुल्यतया चेतनाचेतनस्य
द्रव्यभूतस्य वस्तुन ईश्वरप्रकारतया सामानाधिकरण्येन
प्रतिपादनं न युज्यते ।

तदेवोपपादयति तथा चेति, न हि बहुभवनं ब्रह्मण्य-
द्वारकमुपपद्यते तथा सत्यविकारश्रुतिबाधः, अतश्चिदचित्त्वा-
ष्टस्यैव बहुत्वं तन्नामरूपप्रहाणरूपैकत्वं चाद्वाक्यं नोपपद्यते,
अतोविशिष्टव्यवस्थामभ्युपैत्यम्, अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोरजत्वनिश्च-
त्वश्रुतिविरोधः, अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गश्च । तस्मा-
द्बहुत्वादिकं सद्धारकमिति यथोक्त एवार्थ इत्यभिप्रायः । तर्हि
कार्यं कारणं च कथं ब्रह्मैव स्यादित्यत्राह तस्यैवेति, संस्था-
नतया—अपृथक्सिद्धधर्मतया, विशिष्टं वस्त्वेकमेवावस्था-
द्वयान्वितमिति कार्यकारणयोरेकत्वसिद्धिरित्यर्थः । जातिगुण-
योरेव द्रव्यात् पृथक्सिद्धिरिति तयोरन्यतरवाचित्वमेव मत्व-
र्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकं, द्रव्यस्य तु दण्ड-
कुण्डलादेरपृथक्सिद्धयभावात्तद्वाचिशब्दस्य मत्वर्थीयप्रत्ययनि-
रपेक्षसामानाधिकरण्यं नोपपद्यते इत्यभिप्रायेण चोदयति ननु
चेति, संस्थानरूपेण प्रकारतया अपृथक्सिद्धविशेषणरूपेण
प्रकारतया एवं—शब्दार्थत्वमिति धर्ममुखेन धर्मिर्वाचिशब्दानां
प्रदर्शनार्थं एवं=शब्दः । अपृथक्सिद्धविशेषणत्वेन तत्तच्छब्दा-
भिधेयत्वं जातिगुणयोरेव द्रष्टुं घटः पटः शुक्ल इत्यादिषु न
द्रव्यस्येति अपृथक्सिद्धविशेषणत्वेन तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्ता-
र्थत्वं द्रव्यस्य न दृष्टमित्यर्थः । ततः किमित्यत्राह एवमत्रेति,
पृथक्सिद्धयर्थस्य चिदचित्पदार्थस्येश्वरपर्यन्तशब्दानभिधेयतया

ईश्वरप्रकारत्वमयुक्तमित्यर्थः । परिहरति उच्यते इति किं द्रव्यस्य द्रव्यान्तरं प्रति प्रकारत्वमयुक्तमित्युच्यते ? उत नियतप्रकारत्वमयुक्तमिति विकल्पमभिप्रेक्ष्य प्रथमं शिरः प्रतिबद्धति द्रव्यस्वपीति, द्रव्यान्तरप्रकारत्वं द्रष्टमेवेति, दण्डकुण्डलादेः प्रकारत्वे द्रष्टेऽपि तस्य पृथक्सिद्ध्यर्हत्वं प्रमाणान्तरसिद्धौ, अप्र तु चिदचितोर्ब्रह्मप्रकारत्वं द्रष्टुं, पृथक्सिद्ध्यर्हत्वे तु न प्रमाणमिति प्रकारत्वं स्थितमेवेति निवृत्तप्रकारत्वं सिद्धमित्यभिप्रायः ।

एवमभिप्रायमजानन् दण्डकुण्डलादिशब्दानामिष सामानाधिकरण्यास्य सत्वर्थीयप्रत्ययसापेक्षत्वमापादयँ इत्युच्यते ननु चेति, द्रव्यस्य द्रव्यान्तरं प्रति प्रकारत्वे सत्यपि नियतप्रकारत्वायोगात् सत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यामित्यर्थः ।

अत्रोच्यते गौरश्वो मनुष्यो देव इति भूतसङ्घातरूपाणां द्रव्याणामेव देवदत्तो मनुष्यो जातः पुण्यविशेषेण, यज्ञदत्तो गौर्जातः पापेन कर्मणा, अन्यश्चेतनः पुण्यातिरेकेण देवो जात इत्यादिदेवादिशरीराणां चेतनप्रकारतया लोकवेदयोस्सामानाधिकरण्यात् प्रतिपादनं द्रष्टुम् ।

परिहरति अत्रोच्यते इत्यादिना द्रव्यस्य द्रव्यान्तरं प्रति नियतप्रकारत्वं प्रमा प्रमावत्सु द्रष्टमिति हृदि निधाय द्रव्यस्य द्रव्यान्तरविशेषणत्वे सत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्याप्रयोगं दर्शयति गौरश्व इति, द्रव्यत्वहेतुतया भूतसंघातरूपाणामित्युक्तं देवमनुष्यादिशब्दस्य पिण्डमात्रपर्यत्वन्तश्चाव्यावृत्त्यर्थं पुण्यविशेषेण पापेन कर्मणा पुण्यातिरेकेणेत्युक्तं, न हि पिण्डस्याचेतनस्य पुण्यपापवत्त्वं पूर्व गौर-

इषो मनुष्य इत्युक्त्वा पुनर्देवादिशरीराणामित्युक्तं, तत्र न पुन-
रुक्तिः शङ्कनीया शब्दपरत्वेनार्थपरत्वेन च प्रयुक्तत्वात् गौर-
इषो मनुष्यो देव इति शब्दवाच्यानां देवत्वमनुष्यत्वादिसं-
स्थानविशिष्टानां शरीराणामित्यर्थः । चेतनप्रकारतया—चेत-
नस्य नियतप्रकारतया देवो, जात इत्यादिशब्दः प्रतिपादन-
विशेषणभूतः, गौरइषोमनुष्योदेव इति शब्दवाच्यानां भूतसङ्घा-
तरूपतया द्रव्याणां देवत्वमनुष्यत्वादिसंस्थानविशिष्टानां
शरीराणां चेतनप्रकारतया लोकवेदयोर्देवदत्तोमनुष्योजातः
पुरयविशेषेणेत्यादिकं सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनं द्रष्टमि-
त्यन्वयः । शरीराणां सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनमित्यनेन
तद्वाचिशब्दानां सामानाधिकरण्यमित्युक्तं भवति । अर्थसा-
मानाधिकरण्याद्वि शब्दसामानाधिकरण्यं शरीरस्य चेतनसा-
मानाधिकरण्यं नाम चैतन्यसमानाश्रयत्वं शरीरं चैतन्यं च
चेतनविशेषणं तत्रौपाधिकत्वं स्वामाखिजत्वं चेति विशेषः ।
यद्वाशरीराणां सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनमिति शरीराणां
सामानाधिकरण्यप्रवृत्तशब्दैः प्रतिपादनमिति यावत् ।

अयमर्थः जातिर्वा गुणो वा द्रव्यं वा न तत्रादरः
कञ्चन द्रव्यविशेषं प्रति विश्लेषणतयैव यस्य सद्भावस्त-
स्यतदपृथक्सिद्धेस्तत्प्रकारतया तत्सामानाधिकरण्येन
प्रतिपादनं युक्तं, यस्य पुनर्द्रव्यस्य पृथक्सिद्धस्यैव
कदाचित्क्वचिद् द्रव्यान्तरप्रकारत्वमिष्यते तत्र मत्व-
र्थीयप्रत्यय इति विशेषः, एवमेव स्थावरजङ्गमात्मकस्य
सर्वस्य वस्तुन ईश्वरशरीरत्वेन तत्प्रकारतयैव स्वरूप-
सद्भाव इति तत्प्रकारी ईश्वर एव तत्तच्छब्देनाभिधीय-
ते इति तत्सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनं युक्तं, तदेतसर्वं
पूर्वमेव नामरूपव्याकरणश्रुतिविवरणे प्रपञ्चितम् ।

नन्वद्रव्यत्वे सति विशेषात्ममेव मतवर्धीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्या प्रयोजकं, तस्माद्त्र सामानाधिकरण्या लाक्षणिकमित्यत्राह अयमर्थ इति, मतवर्धीयप्रत्ययनिरपेक्षसा सामानाधिकरण्या प्रयोजकं जातित्वं वागुणात्वं अन्यद्वा तत्र सामानाधिकरण्या मुख्यमिति नाभ्युपगतं प्रयोगविशेषे सत्यप्यननुयायि-प्रयोजककल्पनेन क्वचिदमुख्यत्वाश्रयणायोगादिति चेत्तर्हि द्रव्य-विशेषवाचिशब्दानामपि तथा प्रयोगेऽविशिष्टे तत्राठयाप्तप्रयोजककल्पनेनामुख्यत्वाश्रयणमयुक्तमित्यर्थः । तर्हि सर्वप्रयोगानुगतं प्रयोजकं किमित्यत्राह कञ्चनेति, तदपृथक्सिद्धेः तत्प्रकारतयेति तत्प्रकारत्वेन तदपृथक्सिद्धेर्द्रव्यावाचिपदानामपि प्रकारिपर्यन्तत्वे दग्ढकुण्डलादेरपि तथा प्रसजेदिति शङ्कायां तद्वैषम्यमाह यस्य पुनरिति एवं जीवं प्रति शरीरस्य नियतप्रकारत्वेन तद्वाचिपदानां तत्पर्यन्तत्वं विवक्षितम् । ततः किं जगद्वाचिशब्दानामीश्वरपर्यन्तत्वस्येत्यत्राह एवमेवेति, जगद्वाचिशब्दानामीश्वरपर्यन्तत्वे प्रमाणे सति हि तदनुग्राहकन्यायापेक्षा, अतस्तत्र किं प्रमाणं व्युत्पत्तिभङ्गश्च भवेत् घटपटादेः स्वनिष्ठत्वविषयप्रत्यक्षविरोधश्चेत्यादिशङ्कायामाह तदेतदिति एवं सद्विद्योपसंहारगतं तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्या न द्रव्यैक्यपरम् । अपि त्वात्मशरीरभावपरमित्युक्तम् ।

अतः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कार-तन्मात्र-भूतेन्द्रिय तदारब्ध-चतुर्दशभुवनात्मकब्रह्माण्ड-तदन्तर्वर्त्तिदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिसर्वप्रकारसंस्थानसंस्थितं कार्यमपि सर्वं ब्रह्मैवेति कारणभूतब्रह्मविज्ञानादेव सर्वं विज्ञातं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नतरम् । तदेवं कार्प्यकारणभावादिमुखेन कृत्स्नस्य चिदचिद् स्तुनः परब्रह्मप्रकारतया तदात्मकत्वमुक्तम् ॥

एवमुपक्रमगतमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावाक्यमपि विशिष्टैक्यपरमित्याह अत इति, अतः—तएवमसौतिवाक्यस्य विशिष्टैक्यपरत्वोपपादनादित्यर्थः । ब्रह्मणस्तेजोऽब्रह्ममात्रकारणत्वे कृत्स्नकारणत्वमनुपपन्नमिति तत्परिहाराय सद्विद्यायां तजोऽब्रह्मसृष्टिकथनमन्येषामपि प्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायेणाह प्रकृतिपुरुषेति, देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादि सर्वप्रकारसंस्थितमिति आदि—शब्देन देवतिर्यङ्मनुष्याद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षितः । देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादीति कार्यविशेषणम् सर्वप्रकारसंस्थानसंस्थितं नानाविधसंस्थानविशिष्टमित्यर्थः । यद्वादेवमनुष्यादिशब्दा भावप्रधानाः, देवत्वमनुष्यत्वादिस्सर्वः प्रकारो यस्य तदेव तिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिसर्वप्रकारम् स एव संस्थानम् अपृथग्भूतधर्मः । तेनसंस्थितं विशिष्टमित्यर्थः । विशिष्टमेव कारणं तदेव कार्यमिति कार्यकारणयोरनन्यत्वात्तज्ज्ञानेन तज्ज्ञानमित्यर्थः । उपपन्नतरं—मुख्यतयोपपन्नमित्यर्थः । एवमुपक्रमोपसंहारवाक्ययोर्विशिष्टैक्यपरत्वमुक्तम् । अथ मध्यगतं सन्मूलाः साम्येनाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति वाक्यस्यात्मशरीरभावेन तादात्म्यपरत्वमित्याह तदेवमिति, कार्यकारणभावशब्देन सन्मूलाः सत्प्रतिष्ठा इत्यस्यार्था विवक्षितः । आदि—शब्देन सदायतनत्वं विवक्षितं, तच्च धार्यधारकभावः परब्रह्मप्रकारताया तादात्म्यमित्यर्थः कार्यकारणभावाच्च प्रकारप्रकारिभावाच्च तदात्म्यं द्विविधं, तत्र कार्यकारणभावादेव प्रकारप्रकारिभावेऽपि सिद्धः, विशिष्टस्यैव कारणत्वकार्यत्वयोगादन्तः प्रविश्य चारकत्वेन नियन्तृत्वेन स्थितिहेतुत्वाच्च, अतः सन्मूला इतिवाक्ये उभयविधं तादात्म्यमभिप्रेतमिति ग्रन्थाभिप्रायः । सर्वम् खल्विदं ब्रह्म तज्जलानित्यस्याप्यवमेवार्थः ।

ननु च परस्य ब्रह्मणः स्वरूपेण परिणामास्पदत्वं निर्विकारत्वनिरवद्यत्वश्रुतिध्याक्रोपप्रसङ्गेन निवारितं, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्ताऽनुपरोधादित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं मृत्तत्कार्यदृष्टान्ताभ्यां परमपुरुषस्य जगदुपादानकारणत्वं च प्रतिपादितम्, उपादानकारणत्वं च परिणामास्पदत्वमेव, कथमिदमुपपद्यते—अत्रोच्यते सजीवस्य प्रपञ्चस्याविशेषेण कारणत्वमुक्तं, तत्रेश्वरस्य जीवरूपपरिणामाभ्युपगमेन नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य इति विरुध्यते, वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारश्च जीवानामादित्वाभ्युपगमेन तत्तत्कर्मनिमित्ततया प्रतिपादितः—वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् न कर्मविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति अकृताभ्यागमकृतविप्रणाश प्रसङ्गश्च अनित्यत्वेऽभिहितः, ।

जगदुपादानत्वे निर्विकारत्वव्याघातशङ्कया चोदयति ननु चेति, स्वरूपेण परिणामास्पदत्वं निवारितमस्तुततः किमित्यत्राह प्रकृतिश्चेति, सूत्रार्थमाह एकविज्ञानेनेति, अत्रेन श्रुतिश्च स्मारिता । उपादानत्वं प्रतिपादितमस्तु ततः किमित्यत्राह उपादानेति, सहारकमुपादानत्वमित्यविरोधमभिप्रेत्य परिहरति अत्रोच्यत इत्यादिना, अविशेषेणेति, यतोवा इमानि सर्वमूर्खाः सोम्येनाः सर्वाः प्रजाः इदं सर्वमसृजत यत् इदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च तयच्चाभवदिति । “निःसरन्ति यथा लोहपिण्डासत्ताः स्फुलिङ्गकाः । सकाशादात्मनस्तद्गदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥” इत्यादि श्रुतिस्मृत्यभिप्रायेणैवमुक्तम् । जीवरूपेण परिणामा-

भ्युपगमे दूषणमाह तत्रेत्यादिना, अजत्वानित्यत्वश्रुतिविरो-
धोवैषम्यनैर्घृण्यपरिहारविरोधोऽकृताभ्यागम कृतविप्रणाशप्र-
सङ्गश्च दूषणानीत्यर्थः । अकृताभ्यागमः—अहेतुकफलप्राप्तितः,
कृतविप्रणाशः कृतस्य कर्मणोनिष्फलत्वम्, नात्मा श्रुतेरि-
त्यादिना श्रुतिविरोध उक्तः श्रुत्यर्थापत्तिविरोध उक्तः—वैष-
म्येत्यादिना, एवं जीवरूपेण परिणामे दूषणमुक्तम् ।

तथा प्रकृतेरप्यनादिताश्रुतिभिः प्रतिपादिता “अ-
जामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वहीं प्रजां जनयन्तीं सरू-
पाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुश्रेते जहात्येनां भुक्त-
भोगामजोऽन्यः” ॥ इति प्रकृतिपुरुषयोरजत्वं दर्शितम् ।
“अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिँश्चान्यो मायया-
सन्निरुद्धः” “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर”
मिति प्रकृतिरेव स्वरूपेण विकारास्पदमिति च दर्श-
यति गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनीति च,
स्मृतिश्च भवति “प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादी उभा-
वपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार
इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेय मितस्त्वन्यां
प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महावाहा ।
ययेदं धार्यते जगत् ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि
पुनः पुनः । मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृयते सचरा-
चरम् ॥” इत्यादिका ।

अधिदूषेण परिणामे दूषणमाह तथेति, अजामेकानिति
वाक्यस्यार्थेनाह प्रकृतीति, ब्रह्मणः संहारके उपादानत्वे विव-
क्षिते द्वारभूतस्य परिणामित्वं द्वारभूतेन द्वारिणः सम्बन्धश्चा-

पेक्षित इति द्वारभूतप्रकृतेः परिणामित्वे श्रुतिमाह अस्मा-
दिति, अनेन भाया-शब्दार्थोऽपि स्पष्टः । जनित्री-समष्टि-
जनित्री, भूतभाविनी-ठयष्टिहेतुरित्यर्थः उक्तार्थविषयां स्मृतिं
दर्शयति स्मृतिश्चेति, प्रकृतिं पुरुषमित्यादिना प्रकृतिपुरुष-
योरनादित्वं भूमिराप इत्यादिना द्वारभूतायाः प्रकृतेः परि-
णामित्वं च सिद्धम् । एवं जीवरूपेणाचिद्रूपेण च ब्रह्मणः परि-
णामे दूषणमुक्तम् ।

एवं च प्रकृतेरपीश्वरशरीरत्वात्प्रकृति-शब्दोऽपि
तदात्मभूतस्येश्वरस्य तत्प्रकारसंस्थितस्य वाचकः पुरु-
षशब्दोऽपि तदात्मभूतस्येश्वरस्य पुरुषप्रकारसंस्थितस्य
वाचकः, अतस्तद्विकाराणामपि तथैवेश्वर आत्मा,
तदाह “व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तं पुरुषः काल एव च ।
स एव क्षोभको ब्रह्मन् ! । क्षोभ्यश्च परमेश्वरः ॥” इति,
अतः प्रकृतिप्रकारसंस्थिते परमात्मनि प्रकारभूतप्रकृ-
त्यंशे विकारः प्रकार्यंशे चाविकारः, एवमेव जीवप्रका-
रसंस्थिते परमात्मनि च प्रकारभूतजीवांशे सर्वचा-
पुरुषार्थाः । प्रकार्यशो नियन्तानिरवद्यः सर्वकल्याण(१)
गुणाकरः सत्यसङ्कल्प एव, ।

प्रकृतिरेव परिणामिनी चेतकथं ब्रह्मण उपादानत्वमि-
त्यत्राह प्रकृतेरपीति, गौरनाद्यन्तवतीत्यादिषु प्रकृतिवाचिश-
ब्दस्तच्छरीरकब्रह्मवाचीत्यर्थः, अतः प्रधानपुरुषावित्यर्थादेषु
पुरुष-शब्दोऽपि तथैवेत्याह पुरुषेति, ब्रह्मणः कार्यत्वसिद्ध्यर्थ-
माह अतस्तद्विकाराणामपीति, उक्तार्थे स्मृतिमाह तदाहेति,
निर्दोषत्वनिर्विकारत्वोपादानत्वश्रुत्यविरोधमाह अत इति,

सत्यसङ्कल्पत्वपदेनापहृतपाप्मेत्यादिवाक्यं स्मारितम् उपादानत्वश्रुतिर्विशिष्ट विषया निर्विकारत्वादिश्रुतिर्विशेष्यांशमात्रविषयेत्यर्थः ।

तथा च सति कारणावस्थ ईश्वर एवेति तदुपादानकजगत्कार्यावस्थोऽपि स एवेति कार्यकारणयोरनन्यत्वं, सर्वश्रुत्यविरोधश्च भवति । तदेवं नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापन्नप्रकृतिपुरुषशरीरं ब्रह्म कारणावस्थं जगतस्तदापत्तिरेव च प्रलयः, नामरूपविभागविभक्तस्थूलचिद्विद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यावस्थम्-ब्रह्मणस्तथाविधस्थूलभाव एव जगतः सृष्टिरित्युच्यते, ।

विशिष्ट एवायमेश्वरः कारणं, विशिष्टः स एव कार्यमिति कारणयोरनन्यत्वसिद्धिरित्याह तथा च सतीति, कार्यकारणयोरनन्यत्व कारणात् कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वं वारयति न तु कारणस्य विशिष्टत्वविरोधि अविशिष्टत्वे कारणत्वायोगदित्यर्थः । सर्वेति, उपपादितप्रकारेण निर्दोषत्वेऽपादानत्वादिपरश्रुत्यविरोध इत्यर्थः । चिद्विद्विशिष्टस्य ब्रह्मणो नित्यत्वात्सृष्टिप्रलयायोगः, ब्रह्मणः कारणत्वं कार्यत्वं चायुक्तमित्यत्राह तदेवमिति, तदापत्तिः-सूक्ष्मदशापत्तिः-द्रव्यनित्यत्वेऽप्यवस्थाभेदेन सर्गाद्युपपत्तिरित्यर्थः ।

यथोक्तं भगवता पराशरेण-प्रधानपुंसोरजयोः कारणं कार्यभूतयोरिति, तस्मादीश्वरप्रकारभूतसर्वावस्थप्रकृतिपुरुषवाचिनः शब्दास्तत्प्रकारविशिष्टतयाऽवस्थिते परमात्मनि मुख्यतया वर्तन्ते जीवात्मवाचिदेवमनुष्यादिशब्दवत्, यथा देवमनुष्यादिशब्दा देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषाणां जीवात्मप्रकारतयैव पदा-

र्यत्वात् प्रकारिणि जीवात्मनि मुख्यतया वर्तन्ते, तस्मात् सर्वस्य चिदचिद्रस्तुनः परमात्मशरीरतया तत्प्रकारत्वात् परमात्मनि मुख्यतया वर्तन्ते सर्वे तद्वाचकाशब्दाः ।

वस्तुस्वरूपनित्यत्वेऽप्यवस्थाभेदेन कारणत्वाद्युपपत्तौ प्रमाणमाह यथोक्तमिति, अत्रयोरित्यनेन कारणत्वावस्थायां सत्त्वं सूचितं, कार्यभूतयोरित्यनेन कार्यावस्थां प्रति कारणत्वमित्युक्तं, तर्हि कार्यत्वकारणत्वे प्रकृतिपुरुषयोरेवेति परमात्मनः कारणत्वादिनिर्देशोऽमुख्यः स्यादित्यत्राह तस्मादिति चिदचिद्रव्ययोः परमात्मरूपद्रव्येण सहोपलम्भनियमाभावाज्जातिगुणवत्प्रकारतैकस्वभावत्वप्रयुक्तमित्यत्राह जीवात्मेति, सहोपलम्भनियमोऽपृथक्सिद्धप्रकारत्वे प्रयोजकः अतस्तदत्वाद्देवादिशब्दानामपि जीवपर्यन्तत्वमरूपमिति शङ्कायामाह यथेति, सहोपलम्भनियम एकसामग्रीवेद्यत्वप्रयुक्तः, न तु नियतकारत्वप्रयुक्तः, गन्धादिषु व्यभिचारात् तस्मात्तदेकाश्रयत्वं तदेकप्रयोजनत्वं च नियतप्रकारत्वेप्रयोजकम् । किञ्च मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोगोयत्रास्ति तत्र सर्वत्रानुगतं प्रयोजकं कल्प्यम् अन्यथा जातित्वं गुणत्वं वा प्रयोजकं स्यात्, तस्माद्देवादिशरीरस्य चेतनप्रकारतैकस्वभावत्वात् तद्वाचिशब्दानां तत्पर्यन्तत्वं मुख्यमित्यर्थः । एवं दृष्टान्तोक्तमर्थं दाष्टान्तिकेऽतिदिशति वक्ष्यमाणशरीरतत्त्वसङ्गत्यर्थं । तस्मादिति ।

अयमेव चात्मशरीरभावः पृथक्सिद्धयनर्हाधाराधेयभावो नियन्तृनियाम्यभावः श्लेषश्लेषिभावश्च सर्वात्मनाऽऽधारतया नियन्तृतया श्लेषितया च आप्नेती-

त्यात्मा सर्वात्मनाऽऽधेयतया नियाम्यतया शेषतया च अपृथक्-सिद्धं प्रकारभूतमित्याकारः शरीरमिति चोच्यते, एवमेवहि जीवात्मनः स्वशरीरसंबन्धः, एवमेव परमात्मनः सर्वशरीरत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वं ।

चिदचिद्गुस्तुनोः शरीरत्वं परमात्मनः शरीरित्वं चानुपपन्नं शरीरं शरीरलक्षणाभावात् चेष्टाभोगेन्द्रियाश्रयो हि शरीरमित्यत्राह अयमेवेति, पृथक्सिद्धानर्हं-शब्दः प्रतिपदनन्वेति तेन पदेन गृहक्षेत्रघटपटादिव्यावृत्तिः, अत्र शरीरात्मभावलक्षणयोः सहोक्त्या शरीरमात्मा च प्रतिसम्बन्धनिरूप्यपदार्थ इति दर्शितं भवति, तत्र किं शरीरत्वं किमात्मत्वमिति शङ्कायां विभज्य दर्शयति सर्वात्मनेति, सर्वात्मना-यावद्द्रव्यभावितयेत्यर्थः । आत्मशब्दावयवार्थस्य च शरीरशरीरिलक्षणौपयिकत्वमभिप्रेत्याह आप्नोतीति, द्रव्यत्वे सत्याधेयतयेत्यध्याहारेण योजयितव्यम् आधेयत्वं नियाम्यत्वं शेषत्वविशेषणं सर्वात्मनेति पदम् अपृथक्सिद्धमिति पदं प्रकारविशेषणं सर्वात्मनाऽऽधेयत्वादिभिरपृथक्सिद्धप्रकारत्वादित्यर्थः । आकारः शरीरमिति चोच्यत इति, जातिगुणधोरप्याकारत्वम् अपृथक्सिद्धप्रकारत्वात् शरीरमप्यपृथक्सिद्धप्रकारत्वादाकारशब्द-वाच्यं द्रव्यत्वात् शरीरशब्दवाच्यमित्यर्थः । अयमर्थः द्विपात्वं शरीरत्वं चतुष्पात्वं शरीरत्वमिति शरीरलक्षणं किमिति न स्यात् द्विपात्वं चतुष्पात्वादि विभागाभावेन सर्वत्र शरीरशब्दप्रयोगविशेषादिति चेत् तर्हि लोके वेद च यत्र यत्र शरीरशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र सर्वत्रानुगते लक्षणे वाच्ये कतिपयप्रयोगविशेषाननुगतत्वादव्याप्तलक्षणमुक्त्वा प्रयोगविशेषेणैव मुरुयत्वाश्रयणमयुक्तं तस्मात्चेष्टेन्द्रिया(१) द्याश्रयत्वमठयात्ममिति सर्वप्रयोगानुगतं लक्षणमिदमेव साधीयः । यत्तु भाष्योक्तशरीरलक्षणग्रन्थे

अर्थज्ञानमुक्तं तत्रापेक्षितांश्च इहानुसन्धेयः । ठयाप्यत्वे सति सर्वात्मना स्वार्थं धारयितुं शक्यं शरीरमिति शरीरलक्षणं व्याप्तत्वे सति यावद्द्रव्यभाषिततया स्वार्थं धारयितुं शक्त आत्मेति शरीरिलक्षणं स्वार्थशक्यपदाभ्यामुत्पत्तनादिठयापाराणां रूपणदेहनियमस्य चाभावादसम्भवाठयाप्तिशङ्कापरिहारः घटपटादिठयावृत्त्यर्थं ठयाप्यत्वे सतीत्युक्तम्, परकायप्रविष्टं प्रति-परकायस्य देहत्वठयावृत्त्यर्थं सर्वात्मनेति पदम् आत्मनेधर्मभूतज्ञानं रत्नदीपादेः प्रभा च शरीरं स्यादिति तद्द्रव्यावृत्त्यर्थं च व्याप्यत्वे सतीत्युक्तम्. अत एव शरीरलक्षणेऽपि ठयावृत्त्यर्थं स्पष्टतरम् । एवमन्यदप्यनुसन्धेयं शेषशेषिभावस्य शरीर शरीरिलक्षणत्वे तु स्वार्थं शक्यमिति पदानपेक्षैव । उक्तलक्षणस्य व्याप्तिं दर्शयति एवमेव हीति, उक्तं शरीरात्मलक्षणं जगद्ब्रह्मणोरस्तीति तद्वाचिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तत्वं मुख्यमित्याह एवमिति, एवं न्यायेन सर्वशब्दवाच्यत्वमुपपन्नमित्युक्तम् ।

तदाऽऽह श्रुतिगणः-सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्तीति, तस्यैकस्य वाच्यत्वादेकार्थवाचिनो भवन्तीत्यर्थः । एको देवो बहुधा संनिविष्टः सहैव सन्तं न विजानन्ति देवा इत्यादि, देवाः-इन्द्रियाणि, देवमनुष्यादीनामन्तर्यामितयाऽऽत्मत्वेन निविश्य सहैव सन्तं तेषामिन्द्रियाणां मनः पर्यन्तानि न विजानन्तीत्यर्थः । तथा च पौराणिकानि वृचांसि “नताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती । वाच्ये हि वचसः प्रतिष्ठा, कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम्, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादीनि सर्वाणि हि वचांसि सशरीरात्मविशिष्टमन्तर्यामिणमेवाचसते, हन्ताहं तिस्रो देवताः अनेन चीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे ठयाकरवाणीति हि श्रुतिः ।

तत्र प्रमाणमाह तदाहेति, सर्वं वेदा इति, पदं पद्यत इति व्युत्पत्त्या प्राप्यमित्यर्थः । यत्रैकं भवन्तीति एतद्दृष्ट्याचष्टे तस्येति, अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति न्यायेन ब्रह्मण एकस्यैव प्रधानतया वाच्यत्वात्सर्वं वेदा एकवाक्यं भवन्तीत्यर्थः । सर्व-शब्दवाच्यत्वे हेतुप्रतिपादिकां श्रुतिमाह एको देव इति, सर्व-शरीरतया सर्वप्रकारत्वाद्भिः सर्वशब्दवाच्यत्वं सद्देवंत्यादिवाक्यस्यं देव-शब्दं षयाचष्टे देवा इति, उदाहृतवाक्यद्वयव्या-र्थमाह देवेति, स्मृतिवचनं दर्शयति तथा चेति, वचसां प्रति-ष्ठेत्युक्ते शब्दगुणाश्रयाकाशशङ्का स्यादिति तद्दृष्ट्यावृत्त्यर्थं षया-चष्टे वाच्ये हीति, प्रतिष्ठा-पर्यवसानम् । उक्तार्थवैशद्यार्थ-माह कार्याणामिति, वचसां वाच्यत्वे हेतुः कार्याणां कारणत्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति हि श्रुतिः, वेदैश्चेत्यादि स्पष्टम् ।

तथा च मानवं वचः-प्रशासितारं सर्वेषामणीयां-समणीयसाम् । रुक्नाभं स्वप्नधीगम्यं सद्यान्तु पुरुषं परम् ॥ अन्तः प्रविश्य-अन्तर्यामितया सर्वेषां प्रशासितारं-नियन्तारम् अणीयांस आत्मानः कृत्स्नस्याचेतनस्य व्यापकतया सूक्ष्मभूतास्तेतेषामपि व्यापकत्वात्तेभ्योऽपि सूक्ष्मतर इत्यर्थः । रुक्माभः-आदित्यवर्णः, स्वप्नधी-गम्यः-स्वप्नकल्पबुद्धिप्राप्यः, विशदतमप्रत्यक्षतापन्नानुध्यानैकलभ्य इत्यर्थः । एनमेके वदन्त्यग्निं मरुतोऽन्ये प्रजापतिम् । इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वत-मिति ॥ एकेवेदा इत्यर्थः ।

मनुवचनमाह तथा चेति प्रशासितारमित्यादि वाक्येन सर्वशब्दवाच्यत्वे हेतुरुच्यते इमं श्लोकं व्याचष्टे अन्तरिति, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति हि अत्यनुसारेणान्तः प्रविश्येत्युक्तम्. अन्तःप्रविश्य शा(१)स्तारमित्यन्वयः कुनः अन्तर्यामित्वं योऽन्तरो यमयतीत्यन्तर्यामिब्राह्मणप्रतिपादितत्वा-दित्यर्थः अन्तः प्रविश्य प्रशासितृत्वे हेतुरणीयांसमणीयसामि-ति । षष्ठ्यन्तं व्याख्येयपदं ठयाख्याननौकर्यार्थं प्रथमान्तत्वेनो-पादत्ते अणीयां स इति, रुक्माभमिति ठयाख्येयपदं तद्व्याच-ष्टे आदित्यवर्णम् इति, यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम् आदि-त्यवर्णं तमसा परस्तात् इति वाक्ययोर्दुराधर्षत्वभोग्यत्वाभि-प्रायेणादित्यवर्णत्व रुक्मवर्णत्वं चोक्तमित्यभिप्रायेणादित्यवर्ण इति ठयाचष्टे तथा या एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृ-श्यते इति तत्र हिरण्यमयशब्द औज्ज्वल्यपरत्वेन ठयाख्यातो वाक्यकारेण हिरण्यमय इति रूपसामान्याच्चन्द्रनखलमुखवदि-ति नीलतोयदमध्यस्था इत्यादिश्रुत्यनुसारेण हिरण्यमयशब्द एवं व्याख्यातः । नीलतोयदसाम्यमुपासनविशेषोपास्यस्य भगवत् उपासनान्तरोपास्यस्य स्वरूपं हिरण्यवर्णमिति हिर-ण्यमयशब्दोनीज्ज्वल्यपर इति चेन्न हृदयगुहायामेव नीलतोय-दसाम्यहिरण्यमयत्वश्रवणात् पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधो-मुखमिति प्रकृत्य नीलतोयदमध्यस्थेति श्रूयते स य एषोऽन्तर्हृ-दय आकास्तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः अमृतो हिरण्यमय इति हृदयगुहायामेव हिरण्यमयत्वं च श्रूयते तस्मान्नीलतोयदसा-दृश्यश्रुत्याऽऽनुगुण्याद्विरण्यमयशब्द औज्ज्वल्यपरत्वेन ठया-ख्यातो वाक्यकारेण । एवं वर्णयन्ति केचिदाचार्याः आदि-त्यवर्णं रुक्मवर्णमिति वर्णशब्दस्वारस्यात् केवलं हिरण्यमय-

शब्दभौज्ज्वल्यमात्रपर, अपि तु वर्णपरः । एव तर्हि नीलतो-
यदनाम्यश्रुत्यविरोधः कथमिति चेत् उच्यते, नीलतोपदवर्ण-
स्यैव हेतुविशेषेण स्वर्णवर्णत्वमुपपद्यते, तथा सति भगवद्वि-
ग्रहे बालातपानुलिप्तमरकतगिरिनिभोविभाति तथा च श्रीरा-
मायणे “कच्चिन्न तद्देमसंमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धी”ति,
नीलयोयदवर्णस्यैव भगवतो हिरण्यवर्णत्वे हेतुः संप्रदायैका-
धिगम्य इति नात्र(१)लिरुपते ।” स्वप्नधीगम्यमित्येतद्व्याचष्टे
स्वप्नेति, एवं प्रशासितारमित्यादिश्लोकेन सर्व-शब्दवाच्यत्वे
हेतुरुक्तः । अथ सर्वशब्दवाच्यत्वपरं श्लोकमाह एनमिति,
एकशब्देन वादिप्रतिपत्तिशङ्का माभूदिति तद् व्याचष्टे एक
इति, वेद-वेदभागा इत्यर्थः ।

उक्तीत्या परस्यैव ब्रह्मणः सर्वस्य प्रशासितृत्वेन
सर्वान्तरात्मतया प्रविश्यावस्थितत्वात् अग्न्यादयश्शब्दा
अपि शाश्वत—ब्रह्मशब्दवत् तस्यैव वाचका भव-
न्तीत्यर्थः ।

उक्तीत्या—पूर्वश्लोकोक्तीत्या सर्वप्रशासितृत्वेन सर्वा-
न्तरात्मतया प्रविश्यावस्थितत्वादिति सर्वान्तरात्मत्वं नाम
सर्वस्यानुप्रविश्य प्रशासितृत्वमित्यर्थः । अपरे ब्रह्म शाश्वत-
मिति दृष्टान्ततयोक्तमित्यभिप्रायेणाह शाश्वतब्रह्मशब्दवदिति
यथाऽद्वारकब्रह्मशब्दादयस्तस्यैव निरतिशयवृहत्त्वादिगुणविशि-
ष्टस्य वाचकास्तथा सद्वारकशब्दा अप्यग्न्यादिमुखेन ब्रह्मण
एव वाचका इत्यर्थः ।

तथा च स्मृत्यन्तरं—“ये यजन्ति फिन्न् देवान्
ब्राह्मणान् सहुताशनान् । सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव

(१) रहस्यार्थानां परमभागवतेष्वेवाविष्करणीयतया सर्वजनसौ-
धारपयेन तादृशार्थोपदेशः सर्वथोपदेशदुरनर्थायैव यथाऽऽह भगवान्
स्वयं गीतासु-इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे
वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयतीति ।

यजन्ति ते” ॥ इति, पितृदेवब्राह्मणहुताशनादिशब्दा-
स्तन्मुखेन तदन्तरात्मभूतस्य विष्णोरेव वाचका इत्युक्तं
भवति ।

दक्षवचनमाह तथा चेति, तद्व्याचष्टे पितृदेवेति,
पितृदेवादिशब्दानां विष्णुवाचित्वमर्थसिद्धं, तत्र कोहेतुरिति
चेत् सर्वभूतान्तरात्मानमित्युच्यते पितृदेवादिशरीरकत्वेन
तदन्तरात्मत्वात्तच्छब्दाः परमात्मपर्यन्ता इत्यर्थः एवं सि-
द्धवस्तुपराणां भेदाभेदघटकश्रुतीनामर्थ उपपादितः । त-
थाऽप्युपायपरवाक्यनिवर्त्यपरवाक्यपर्यालोचनया ब्रह्मव्यति-
रिक्तस्य मिथ्यात्वं प्रतीयते ब्रह्मविदाप्नोति परं ब्रह्म वेद-
ब्रह्मैव भवति इत्यादिषु ज्ञानस्योपायत्वमुच्यते ज्ञाननि-
वर्त्यं च मिथ्या रज्जुसर्पादिवन्निवर्त्यं चाज्ञानकृतं, “विभेदनजके
ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । चतुर्विधोऽपि भेदोऽयं मिथ्याज्ञान-
निबन्धनः । भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवे”दि-
त्यादिभिः ।

अत्रेदं सर्वशास्त्रहृदयं—जीवात्मानः स्वयम-
सङ्कुचितापरिच्छन्ननिर्मलज्ञानस्वरूपाः सन्तः कर्मरूपा-
विद्यावेष्टितास्तत्कर्मनिरूपज्ञानसङ्कोचमापन्नाः ब्रह्मा-
दिस्तम्बपर्यन्तविधिविचित्रदेहेषु प्रविष्टास्तद्देहोचि-
तलब्धज्ञानप्रसारास्तद्देहात्माभिमानिनस्तदुचितक-
र्माणि कुर्वाणास्तदनुगुणसुखदुःखोपभोगरूपसंसारप्र-
वाहं प्रतिपद्यन्ते, एतेषां संसारमोचनं भगवत्प्रातिपत्तिम-
न्तरेण नोपपद्यते इति तदर्थं प्रथममेषां देवादिभेदर-
हितज्ञानैकाकारतया सर्वेषां साम्यं प्रतिपाद्य तस्यापि
स्वरूपस्य भगवच्छेषतैकस्वरूपैकरसतया भगवदात्मकता-
मपि प्रतिपाद्य भगवत्स्वरूपं च हेयप्रत्यनीककल्याणै-

कतानतया सकलेतरविसजातीयमनवधिकातिशयासं-
ख्येयकल्याणगुणगणालय स्वसङ्कल्पप्रवृत्तसमस्तचिद्-
चिद्वस्तुजाततया सर्वस्यात्मभूतं प्रतिपाद्य तदुपासन
साङ्गम् तत्प्रापकं प्रतिपादयन्ति शास्त्राणीति,
यथोक्तम् “निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।
दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः ।”

एवं निवर्तकनिवर्त्यपरवाक्यैर्ब्रह्मण्यतिरिक्तस्य निष्प्रा-
त्वात्तदनुगुणं श्रुत्यन्तराणामप्यर्थो वर्णनीय इत्यत्राह अत्रेदं
सर्वशास्त्रहृदयमिति, जीवाद्देवनिर्वाहार्थं प्रचायमारम्भः-सर्व-श-
ब्देनोपायपरवाक्यानां निवर्त्यपरवाक्यानां च कात्स्न्येन प-
र्यालोचनं भेदश्रुति-भेदनिषेधश्रुतिपर्यालोचनं च विवक्षितं,
न हि कतिपयवाक्यैरर्थनिष्कर्षः सुकरः । तस्मादुपायपरवाक्ये-
षुपासननिदिध्यासनादिशब्दैरुपायं वदन्ति वाक्यानि, निव-
र्त्यपरेषु चाविद्या कर्मसंज्ञान्येत्यादिवाक्यानि च निरूपणी-
यानि भेदश्रुतयोऽपि निरूपणीयाः तद्विरोधेनार्थस्य वाक्य-
त्वात् न च निषेधार्थं भेदानुवाद इति वाक्यम् ईश्वरेशित-
व्यादिभेदानां प्रमाणान्तराप्रामाण्येनानुवादसम्भवात् तन्निषे-
धेऽभेदविधानस्याप्रमाण्यं स्यात् प्रमाणान्तराप्रामाण्येऽपि भेदः
फलविशेषार्थं गरुडज्ञानादिवदारोप्यत इति चेत् असतो भेद-
स्यारोपणमिति कथमवगतम् अभेदश्रुतिविरोधादिति चेत् भे-
दश्रुतिविरोधादभेदश्रुतिः फलविशेषार्थम् अभेदारोपणपरा
स्यात् गरुडाभेदो ह्यारोप्यते भेद एव हि तत्र परमार्थः तत्त्व-
ज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वान्मुमुक्षून्प्रत्यतत्वारोपणं न सम्भव-
तीति चेत् तद्भेदश्रुतेरपि समानम् । किं च प्रमाणान्तराप्र-
ामेदश्रुतं जनयित्वा तन्निषेधे प्रयोजनाभावात् शास्त्रस्य प्रयो-
जनपर्यवसायित्वं न स्यात्, न हि शास्त्रस्य प्रयोजनपर्यवसा-

यित्स्वनिर्गमः अभिचारः।दिप्रतिपादनादिति चेन्न तत्रापि तद-
 र्थिनं प्रति प्रयोजनवत्त्वमस्त्येष, अभिचारस्तु देवब्राह्मणवि-
 द्वेषदृष्टप्रभृतिषुपापकर्मपरेषु नरेषु क्रियमाणः पुण्याय भवति,
 अभिचारादिकर्मनाराध्यत्वतदपेक्षितफलप्रदत्वरूपमीश्वरस्य
 वैभवं च ज्ञातव्यं यज्ञादीनामपि विद्याङ्गत्वस्य तत्तदाराध्य-
 त्वफलप्रदत्वरूपवैभवस्य च ज्ञातव्यत्वेन सर्वाः श्रुतयः प्रयोज-
 नपर्यवसायिन्यः, तस्मात्प्रयोजनपर्यवसायित्वमवश्यम्भावि तत्तु
 प्रमाणांतरानवगतभेदज्ञापनतन्निषेधपरत्वे नोपपद्यते तस्मा-
 द्भेदश्रुतय उपायपरा निवर्त्यपराश्च श्रुतयः कातर्येन पर्या-
 लोचनीया इति तत्कृत्स्नपर्यालोचनेऽस्मदुक्त एवार्थं उपपन्नः
 स्यादित्यभिप्रायेणात्रेदं सर्वशात्रहृदयमित्युक्तम्, तत्र निवर्त्य-
 स्वरूपमाह जीवात्मान इत्यादिना, स्वयं-स्वत इत्यर्थः ।
 स्वभावत एवासंकुचितं ज्ञानं रत्नादिप्रमायाः संकोचनाभावे
 ऽपि कतिपयप्रदेशवर्तित्वं द्रष्टमिति तद्द्रष्टव्यत्वर्यम् अपरि-
 च्छिन्न-शब्दः, ज्ञानस्य निर्मलत्वं रागद्वेषरूपत्वाभावः सर्वस्य
 भगवदात्मकत्वेन ग्रहणान्न रागद्वेषाविर्भावः स हि अयथावद्
 ग्रहणाद्भवति तस्मादयथार्थाविषयत्वान्नैर्मल्यं विवक्षितं स्व-
 रूप-शब्दोपधर्मवाची कर्मरूपाविद्या वेष्टिता इति अविद्या-
 कर्मं सृज्ज्ञान्येति वचनात्कर्मन्तारतम्यानुत्तरूपसंकोच इत्याह
 तत्तदिति, विविध-शब्दो देवादिभेदपरः, विचित्रशब्दोऽवान्तर
 वैविध्यपरः तत्तद्देहादितल्लब्धज्ञानप्रसरा इति अप्राप्तिमत्सु
 स्वल्पा सा स्थावरेषु इत्यादिवचनादिति भावः । पूर्व
 कर्मन्तारतम्येन ज्ञानसंकोच उक्तः कर्मन्तारतम्यम्
 देहविशेषाद्भूतकमित्यत्रोक्तम् तत्तद्देहात्माभिमानिन इति अने-
 न सुखदुःखविभागहेतुरुक्तः आत्माऽभिमानानुकूलं हि सुखं तत्प्र-
 तिकूलं हि दुःखं तदुचितकर्मणि कुर्वाणा इत्यनेन वीजांकुर-

न्यायादनादित्वमुक्तम् भवति । अथोपायमाह एतेषामिति, प्रपत्ति(१)मन्तरेण नोपपद्यत इति भक्तियोगनिष्ठस्यापि तन्निष्पत्त्यर्थं तदङ्गत्वेन प्रपत्तेरपेक्षितत्वात् प्रपत्तिनिष्ठस्य स्वतन्त्रतया योपायत्वाच्च प्रपत्तिमन्तरेण नोपपद्यत इत्युक्तम् तदर्थमित्यादि प्राथम्यमर्थक्रमेण, न हि देहस्यैवात्मत्वे मोक्षोपायापेक्षा देहातिरिक्तत्वेऽपि भगवच्छेषतैकरसत्वे सिद्धे हि तत्प्राप्त्यपेक्षा तस्मात्प्रथमज्ञाप्यं देहातिरिक्तज्ञानैकाकारत्वं भगवच्छेषतैकरसत्वं चात्मन इत्यर्थः । भगवत्स्वरूपं चेति दिठ्या, तमस्वरूपस्य हेयप्रत्यनीकत्वं कल्याणरूपत्वं चोच्यते हेयेति मङ्गलगुणाश्रयत्वमुच्यते अनवधिकेति, कल्याणैकतानतयाऽऽनन्दरूपत्वं । शरीरात्मभावमाह स्वमङ्गल्येति, उपायश्चोपासनमित्याह तदुपासदमिति, यथोक्तमित्यादिना एकक्रमेण प्रमाणान्युपन्यस्यन्नात्मनोज्ञानैकाकारत्वे प्रमाणमाह निर्वाणेति ।

प्रकृतिसंसर्गकृतकर्ममूलत्वान्नात्मस्वरूपप्रयुक्ता धर्म्मा इत्यर्थः । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्रकृतेरेव धर्म्मा इत्युक्तम्, “विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च परिडतास्ममदर्शिनः” ॥ इति, देवतिर्यङ्मनुष्यस्यावररूपप्रकृतिसंसृष्टस्यात्मनः स्वरूपविवेचनी बुद्धिर्येषां ते परिडताः, तत्तत्प्रकृतिविशेषवियुक्तात्मयाथात्म्यज्ञानवन्तस्तत्रतत्रात्यन्तविषमाकारे वर्तमानमात्मानं समानाकरं पश्यन्तीतिसमदर्शिन इत्युक्तं, तदिदमाह—“इहैव तैर्जितः सर्गायेषां साम्ये

(१) प्रपत्तिस्तु परमरहस्यार्थस्वरूपा श्रीसंप्रदायानुयायिनां सांप्रयिकग्रन्थेषु कृतसपरिकरतत्त्वविवेचनेति तत्र एव अद्दधानानां भगवत्सपीक्षिता बुजाना ।

स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थितं" इति । निर्दोषं—देवादिप्रकृतिविशेषसंसर्गरूप दोषरहितं, स्वरूपेणावस्थित सर्वम्—आत्मवस्तु निर्वाणरूपज्ञानैकाकारतया सममित्यर्थः । तस्यैवं—भूतस्यात्मनो भगवच्छेषतैकरसता तन्नियाम्यता तदेकाधारता च तत्तद्वरीरतत्तनुप्रभृतिभिः शब्दैस्तत्सामानाधिकरण्येन च श्रुतिस्मृतिहासपुराणेषु प्रतिपाद्यत इति पूर्वमेवोक्तं, “दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मामेतां तरन्ति ते” ॥ इति, तस्यैतस्यात्मन कर्मकृन्विचित्रगुणमयप्रकृतिसंसर्गरूपात्संसारान्मोक्षोभगवत्प्रपत्तिमन्तरेण नोपपद्यत इत्युक्तं भवति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इत्यादिश्रुतिभिश्च ।

कथमचेतनप्रकृतेर्दुःखाद्यास्यदत्वमिति शङ्कायां तद् ठया-चष्टे प्रकृतीति, दुःखादीनामौपाधिकत्वमस्तु तथाऽपि प्रकृतेरेव धर्मा इति निर्देशः कथमित्यत्राह प्राप्तेति, प्राप्ताप्राप्तविवेकेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः प्रकृतेरेव धर्मा इति ठयाख्येयग्रन्थसङ्गचनुकारः, दुःखादीनां प्रकृतिधर्मत्वे यत्फलं तत्फलं प्रकृतिधर्मत्वाभावे द्रष्टमित्यभिप्रायेण प्रकृतेरेव धर्मा इति निर्देश इत्यर्थः । प्रकृतिसम्बन्धे सति दुःखादिसद्भावः प्रकृतिविरहे दुःखादिनिवृत्तिश्चेति दुःखादीनां प्रकृतिधर्मत्वे यत्फलं तदिदानीं द्रष्टमित्यभिप्रायेण प्रकृतेरेव धर्मा इति वचनभङ्गीति यावत् । देवादिभेदस्याुपाधिकत्वादुपाधिविद्युक्तस्वरूपसाम्ये प्रमाणमाह विद्येति, ब्राह्मणादेरुत्कर्षे इतरेषामपकर्षे च शास्त्रसिद्धेऽपि समदर्शित्वमपा-विहृत्यमेवेति शङ्कायां परिहृत—शब्दं ठयाचष्टे देवेति ।

उक्तकषोपकर्षशास्त्रमुपाधिससृष्टविषयं तद्वियुक्तस्वरू-
 पस्य साम्यमेवेत्यर्थः । पण्डित-शब्दार्थमनुषदन् वाक्याद्य
 योजयति तत्तदिति, विद्याखिनयसम्पन्नोति इलोकेन तत्तद्वै-
 षम्यं विद्यामानमपि नात्मस्वरूपस्पर्शीति दर्शयितुं ब्राह्म-
 णत्वादिबिशिष्टे समदर्शित्वमुक्तं साम्यमुपाधिवियुक्तस्वरू-
 पविषयमिति स्पष्टयितुमाह तदिदमाहेति, । दोषशब्दस्या-
 भक्त्यभङ्गादिमात्रविषयत्वशङ्काठ्युदासाय निर्दोष-शब्दं
 षयाचष्टे निर्दोषमिति, वाक्यार्थमाह स्वरूपेणेति, उक्तक्रमे-
 खोपपादत्वेन प्राप्तस्य भगवदात्मकत्वस्य प्रागेवोपपादित-
 त्वमाह तस्यैवमित्यादिना, प्रपत्तिमन्तरेण मोक्षासिद्धौ प्रमा-
 णमाह दैवीति, गुणमयीत्यनेन नाया-शब्दः प्रकृतिवाचीति
 गम्यते तदूठयाचष्टे तस्येति, तस्यैतस्य स्वतः शुद्धस्यापि उपा-
 धितोमलिनस्येति भावः । अतिमाह नान्य इतीत्यादिभिः
 अतिभिश्च भगवत्प्रपत्तिमन्तरेण नोपपद्यतइत्युक्तं भवती-
 त्यन्वयः । कथं तमेव विद्वानमृत इत्यादिवाक्यानां प्रपत्ति-
 मन्तरेण मोक्षानुपपत्तिपरत्वमुच्यते तमेव विद्वानित्यादिवा-
 क्यानामुपासनविधिपरत्वादुपासनस्य च स्वनिष्ठपदार्थं प्रप-
 तिसापेक्षत्वाच्चीकार्यः फलितः, वाक्यार्थज्ञानमात्रस्योपायता-
 व्यावृत्तिरेवाभिप्रेता । बद्धाविद्वानिति वेदनवाचिशब्द उपास-
 न-प्र-पदनसाधारण इति भावः ।

“मया ततमिदं सर्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना । सत्स्थानि
 सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ न च सत्स्थानि
 भूतानि पश्य मे योगमैश्वर”मिति सर्वशक्तियोगात्स्वै-
 श्वर्यवैचित्र्यमुक्तं तदाह “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकां-
 शेन स्थितो जगत्” इति, अनन्तविचित्रमहाश्वर्यरूपं
 जगन्ममायुतांशेनात्मतया प्रविश्य सर्वं सत्सङ्कल्पेन

विष्टभ्यानेन रूपेणानन्तमहाविभूतिरपरिमितोदारगुण-
सागरो निरतिशयाश्चर्यभूतः—स्थितोऽहमित्यर्थः—तदि-
दमाह “एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता ।
अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हति” ॥ इति, ॥
प्रशासितृत्वेनैक एव सन् विचित्रचिदचिद्वस्तुष्वन्तरा-
त्मतयां प्रविश्य तत्तद्रूपेण विचित्रप्रकारो विचित्रकर्म
कारयन्नानारूपतां भजते ।

पूर्वोक्तस्य भगवदेकनिष्ठास्यत्व-तदेकधार्यत्वादेः प्रमाणं
न च दन् न च मत्स्थानि भूतानीत्यत्र सर्वात्मकत्वं निश्चयेत्यु-
च्यते इति शङ्कान्तरं च परिहरति मयेति, तद्द्व्याचष्टे स्वै-
श्वर्येति, मया तत्तमित्यादिना ठयाप्तिरुक्ता ठयाप्तिश्च चार-
कत्वेनेत्युक्तं, मत्स्थानीति भगवत्स्तदायत्तस्थितित्वं व्याव-
र्तितं न चाहं तेऽवस्थित इति एवं स्वायत्तस्थितित्वविधा-
नात्क तदेव निषिध्यते न च मत्स्थानीति अपि तु लोके धाय
धारकभावो यथा भवति तथात्वं निषिध्यते अनायासेन स्वस-
ङ्कल्पमात्रेण चारकत्वादित्यर्थः । चारकत्वे सत्यपि लोकसिद्ध-
धार्यधारकभाववैलक्षण्यमेकोपपादयति पश्य मे योगमैश्वर्यं
मिति, तस्मात्स्वैश्वर्यवैचिह्यमुक्तमित्यर्थः । एवं सर्वशक्तियो-
प्यत्स्वसङ्कल्पैकदेशेन चारकत्वे स्वष्टं प्रमाणमाह तदाहेति,
तद्द्व्याचष्टे जनन्तेति, अनन्तविचित्रमहाश्चर्यम् अनन्तवैचि-
ह्यद्विस्मयनीयमित्यर्थः अयुतायुतांशांशेनेत्यनेन “यस्यायुतायु-
तांशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता” इति वचनं स्मारितं, प्रशास-
नेन सर्वे चारणश्रुत्यनुरोधा दुक्तं मत्सङ्कल्पेनेति, न त्वेकांशेनेति
अंशमा शब्दठयाख्यामम् अंश-शब्दः स्वरूपैकदेशपरः निरंशो
प्रतिपदानाथं पूर्ववर्तिन्यपि स्वरूपेऽंश-शब्दव्यवहार एक-
स्मिन्नेव वस्तुनि स्वरूपस्य पूर्णवर्तितया ऽन्यत्र वृत्तयोग्य-

त्वमङ्गाधुदासार्थः एकांशेने फलितमर्थनाह अनेन रूपेणेति,
 एवं नायावादापदानुगुण्यशङ्कावहो न न मत्स्थानीति पश्यो-
 व्याख्यातः । अथ वेदाभेदानुगुण इव यः श्लोकाः स व्याख्या-
 यते तदिदमाहेति, तदिदमाश्चर्यरूपत्वम् एकत्वे सति ज्ञाना-
 त्वमित्येदद्व्याचष्टे प्रशासितृत्वेनेति, एक-शब्दः प्रकाश-
 क्यपरः शरीरतयाः प्रकारत्वेोपपादकं प्रशासितृत्वेनेति पदः त-
 तद्रूपेण विचित्रप्रकारः तत्तच्छरीरकतया विचित्रप्रकारः विचि-
 त्रकर्म्म कारयन्निति अनेन तदधीनप्रवृत्तित्वमुक्तं, तच्च तज्जि-
 याम्यत्वमिति शरीरत्वमुपपादितं भवति नानारूपतां भजत
 इति तत्तच्छरीरकतया विचित्रप्रकारत्वं नानारूपत्वमित्यर्थः ।

एवं स्वल्पाऽल्पांशेन तु सर्वाश्चर्यमयं नानारूपं
 जगत्तदन्तरात्मतया प्रविश्य-त्रिष्टुभ्यः नानात्वेनावस्थि-
 तोऽपि सन् अनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः स-
 र्वेश्वरेश्वरः परब्रह्मभूतः । पुरुषोत्तमो नारायणो निरतिश-
 याश्चर्यभूतो नीलतोयदसंकाशः पुण्डरीकदलामलायते-
 क्षणः सह स्रांशुः सहस्रकिरणः परमे ध्योमिनि यो वेद
 निहितं गुहायां परमे ध्योमंस्तदक्षरे परमे ध्योमद्विस्त्या-
 दिश्रुतिसिद्ध एक एवावतिष्ठते ।

ननु कारणरूपतया एकत्वं कार्यरूपेण नानात्वं च कि-
 मिति नेाक्तम् स्यात् उच्यते तदानीमेकत्वशब्दः कारणावस्था-
 परः स्यात् भावप्रत्ययान्तत्वात् कारणावस्थत्वं साविमलना-
 मरूपत्वं, तच्च विमलनामरूपतादशायां विरोधादेव नास्ति-
 तदभावेकत्वे सति नानात्वाभिधानमयुक्तमित्यभिप्रायेणैवं
 व्याख्यातं नानात्वे सति चैकतेत्येतद्व्याचष्टे एवमिति, अथ,
 स्थितोऽपि सक्लिश्यतेन नानात्वेः सत्येतद्व्याख्यातं लोका-

विभूतिविशिष्टवैचित्र्यानुभाषणपरो नानात्व-शब्दः सप्तम्य-
न्त इत्यर्थः । एकतापदं ठयाचष्टे अनवधिकेति, नित्यविभू-
तिमत्तया समाभ्यधिकराहित्यमेकता-शब्दार्थः, अनवधिके-
त्यादिना तदुपयोगिविशेषणाभ्युच्यन्ते तत्र विभूतिद्वयनियम-
नधारणाद्यनुगुणगणकत्वमनवधिकेत्यादिनेक्तम् ईश्वरातिरि-
क्तब्रह्मठयावृत्त्यर्थम् सर्वेश्वरेश्वरः परब्रह्मभूत इत्युक्तम्, पुरु-
षोत्तम-नारायण-शब्दाभ्यां श्रीपुरुषसूक्तं नारायणानुवाकश्च-
उक्तार्थं प्रमाणत्वेन(१)स्मारितौ । एवंविधत्वात्किरतिशयाश्च-
र्यभूतः विग्रहद्वाराऽप्याश्चर्यत्वविवक्षया नीलतोयदेत्याद्युक्तं
तस्य यथा कप्यासमिति श्रुतिस्तु विग्रहवैलक्षण्ये प्रमाणत्वेन
स्मारिता पुण्डरीकेति पदं पद्मपत्रोपमेक्षणं त्वत्तः कमलपत्रा-
क्षेत्यादिवचनात् पद्मदलेन साम्यं विवक्षितमिति दर्शयितुम्
दल—शब्दः एवमक्षिणी इत्युक्ते पङ्कजत्वादिदोषा अक्षिणि
माभूवकित्यभिप्रायेणानल-शब्दः पङ्कजादधिकगुणनिवृत्तिश-
ङ्काव्यावृत्त्यर्थमायत्त—शब्दः, नित्यविभूतियोगोऽपि समाभ्य-
धिकराहित्यहेतुरित्यभिप्रायेण परमव्योम्नीत्याद्युक्तं, वृत्त-
इव स्तब्धोदिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण
सर्वमेष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्या देवएको
नारायण इति श्रुत्यनुरोधेनैवं ठयाख्यातं, तत्र शेष
सर्वभूतान्तरात्मा तेनेदं पूर्णमिति लीलाविभूतिविशिष्टत्वं
दिवि तिष्ठत्येकः दिव्यो देव एक इति द्यु-शब्दादिवाच्य-
मित्यविभूतिस्त्वन्धिद्वेनैकत्वं चावगम्यते । अन्यथा नानात्वे

(१) यत्र पुरुषसूक्त-शब्दस्य नपुंसकतयाऽनुवाक-शब्दस्य च
पुंल्लिङ्गतया नपुंसकमनपुंसकेनेति पाणिनीयानुशासनेन नपुंसकानपुंस-
कयोर्नपुंसकैकशेषतायाः समुचितत्वेन स्मारिते इत्येव युक्तः पाठः
यथाश्रुतिनिर्देशदीक्षास्तु सूक्तशब्दस्योभयलिङ्गत्वमुपकल्प्य समाधातु-
मुच्यन्ते । तदेतदुक्तानेकतितत्मावसिति कृतधियस्तत्समाह नीलद्रावि-
कवृत्तानुसृजोपकल्पःस्मारितौ—इत्येवपाठ इति तु वक्ष्ये ।

सति चैकतेत्यस्य प्रथमपादोक्तनानात्वैकत्वनात्रपरत्वे पौन-
रुक्त्यं स्यात् प्रयोजनाभावात्सकृदुक्त्याऽपि हि अचिन्त्य-
त्वं सिद्धति ।

ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदपि वस्तुन एकस्वभा-
वस्यैककार्यशक्तियुक्तस्यैकरूपस्य रूपान्तरयोगः, स्वभा-
वान्तरयोगः, शक्त्यन्तरयोगश्च न घटते, तस्यैतस्य पर-
ब्रह्मणस्सर्ववस्तुविसजातीयतया सर्वस्वभावत्वं सर्वशक्ति-
योगश्चेत्येकस्यैव विचित्रानन्तनामरूपता च पुनरप्य-
नन्तापरिमिताश्चर्ययोगेनैकरूपता च न विरुद्धेति व-
स्तुमात्रसाम्याद्विरोधचिन्ता न युक्तेत्यर्थः ।

अथाचिन्त्यं ब्रह्मणोरूपं कस्तद्धेदितुमर्हतीत्येतद्दृश्याच-
ष्टेब्रह्मोत्यादिना, एकस्वभावस्य न चैकौघ्यस्वभावोऽग्निः
शैत्यस्वभावो भवति एककार्यशक्तियुक्तस्य न हि दहनशक्तो
ऽग्निः जाड्यकलेदन(१)शक्तः एकरूपस्य एकाकारस्य न स्युर्दु-
ज्वलनवतोरूपवतोरग्नेर्गन्धादिमत्त्वं तिर्यग्गम(२)नादिकं वेत्य-
भिप्रायः । सर्ववस्तुविसजातीयतयेति विसजातीयधर्मिणो वि-
सजातीयधर्मयोग उपपद्यते इत्यर्थः । विचित्रेति, विविध(३)
मित्यर्थ । पुनरपीति, अनन्त—शब्दोऽसंख्येयवाची अपरिमि-
ताश्चर्य—शब्देनात्यन्ताश्चर्यत्वं विवक्षितम् । अनन्तापरिमि-
ताश्चर्ययोगेनैकरूपता चेति असंख्येयात्यन्ताश्चर्यभूतपदार्थ-
योगेन समाभ्यधिकराहित्यमित्यर्थः, अनन्ता(४)श्चर्यभूतपदार्थ-
योगो नाम दिठ्यायुधभूषणादियोगः, वस्तुमात्रसाम्यादिति
वस्तुत्वाच्चेतनोऽप्यचित् स्यादित्यादिवद्युक्तमिति भावः ।

(१) जाड्यजननशक्त इति पा० ।

(२) तिर्यक्पवननादिक-

मिति पा०

(३) विस्मयनीयमित्यर्थः । इति पा०

(४) अत्य-

न्ताश्चर्यभूतेति पा० ।

अस्य वचनस्य ब्रह्मणो भिन्ना भिन्नात्पञ्चापनपरत्वमप्ययुक्तमवि-
न्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हतीत्युक्तत्वात्, न हि सूक्ष्मदा-
दिष्वपि दृष्टत्वेन पराभिप्रेतस्य भिन्नाभिन्नात्पस्याविन्त्यत्वं
घटादावपि तस्य तर्काद्यध्ययत्वमुच्यते इति चेन्न ब्रह्मणो रूप-
मित्युक्तः ।

यथोक्तं—शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोच-
राः । यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ।
भवन्ति तपतां श्रेष्ठ ! पावकस्य यथोष्णता” । एतदुक्तं
भवति सर्वेषामग्निजलादीनां । भावानामेकस्मिन्नपि
भावेदृष्टैव शक्तिद्विसजातीयभावान्तरेऽपीति न चि-
न्तयितुं युक्ता जलादावदृष्टाऽपि तद्विसजातीयपावके
भास्वरत्वे(१)ष्णतादिशक्तिर्यथा दृश्यते, एवमेव सर्व-
वस्तुविसजातीये ब्रह्मणि सर्वसाम्यं नानुमातुं युक्त-
मिति, अतो विचित्रानन्तशक्तियुक्तं ब्रह्मैवेत्यर्थः ।
तदाऽऽह—“जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्य महात्मनः ।
तेनाश्चर्यवरेणाहं भवता कृष्ण ? सङ्गतः” इति ॥

एवं यथा कश्चित्सामान्यमात्रेण विजातीयधर्म्मिणो
विजातीयधर्म्मासम्भवापादनस्यायुक्तत्वे प्रमाणमाह यथोक्त
मिति, पावकस्य सर्गादिशक्तिर्नास्ति तस्माद् द्रष्टान्तदार्ष्टान्ति-
न्तिकयोर्विवक्षितांशः क इत्यपेक्षायां तद्व्याचष्टे एतदुक्तं
भवतीति, नानुमातुं युक्तमित्येतदुक्तं भवतीत्यन्वयः । सर्गाद्या
भावशक्तय इति, भावः—पदार्थः सर्गादिगोचराः पदार्थशक्तयो
ब्रह्मणः सम्भवन्तीत्यन्वयः एतत्प्रतिपादनपरं वाक्यमिति व-
क्तव्ये प्रति पादनतत्पर मिति वत्पदार्थशक्तय इति निर्देशः ।

कलितार्थमाह अस्मै विशिष्येति, ब्रह्मणः सकलेतरविद्यजाती-
यत्कदाश्चर्येशक्तिर्योगे प्रमाणमाह तदाहेति, अक्षूरवचननिर्द-
लणहेतदित्यदि ।

तदेतन्नानाविधामन्तश्रुतिनिकरेशिष्टपरिगृहीततद्द्व्या-
ख्यानपरिश्रमादवधारितं, तथा हि प्रमाणान्तरापरि-
दृष्टापरिमितपरिणामानेकतत्त्वनियतक्रमविशिष्टौ सु-
प्रलयौ ब्रह्मणोऽनेकविधाः श्रुतयो वदन्ति निरवष्टं
निरञ्जवं विज्ञानमानन्दं निर्विकारं निष्कलं निष्क्रियं
शान्तं त्रिगुणमित्यादिकाः, निर्गुणं ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मे-
ति काश्चन श्रुतयोऽभिदधति ।

स्वविरचितग्रन्थस्यापातप्रतीतार्थमात्रमेव न केवलं विव-
क्षितम् अपि एकतिगम्भीरत्वादर्थगौरवनस्तीत्यभिप्रायेणाह
तदेतदिति, तदेतदभेदभेदघटकश्रुत्यादिविषयमुक्तमर्थजातनि-
त्यर्थः, अधीयमानानामेव श्रुतीनां नानाविधत्वं दृश्यते। अर्थवै-
विध्यज्ञानविधत्तम् अमन्त-शब्देनानधीयमाना इतिहास-
पुराणोपसंहिताः शाखाभेदा विवक्षिताः सापसंहणश्रुतिनिकरेषु
तद्द्व्याख्यानेषु च परिश्रमादवधारितमित्यर्थः । श्रुतीनां ना-
नाविधत्वं कथं तासां स्वदुस्कार्यपरत्वं वा कथमित्यत्राह तथा
हीति, तत्र प्रथमं सृष्टिप्रलयश्रुतिवैविध्यमाह प्रमायेति, अने-
कतरवानि महदादीनि तानि चापरिमितपरिणामानि प्रकले-
नहान्महत्तोऽहङ्कार इति परस्पर्यनियतः क्रमः, अनेकतरवानि-
नियतक्रमाश्च प्रमाणान्तराविषयाः तैर्विशिष्टौ सृष्टिप्रलया-
वित्यर्थः । अनेकविधाश्रुतय इति क्वचित्तेजोऽवकमात्रसृष्टिः
क्वचित्पञ्चभूतमात्रसृष्टिः, क्वचिन्नहदादिसृष्टिश्चेति सृष्टिवैविध्यं
श्रूयते तत्र सृष्टिप्रलयपरकत्वावयवपद्योलोचनया हि सृष्टिप्रलय-
क्रमनिष्कर्षः क्रियते, एकमर्थान्तरिऽपि कृत्स्नवाक्यपद्योलोचन-

यैवायो निर्णेतव्य इति भावः । सृष्टिप्रलयपरवाख्यानां सुहृददा-
हृतत्वात्तान्धत्रानुक्ता तदर्थमात्रमुक्तम् । अथ निर्गुणश्रुतीराह नि-
रवद्य मिति, ।

नेह नानाऽस्ति विज्ञान मृत्योस्म मृत्युमाप्नोति
य इह नानेव पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्-
त्केन कं पश्येत् तत्केन कं विजानीयादित्यादिका
नानात्वनिषेधवादिन्यस्मिन्ति काश्चन श्रुतयः, यः
सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः, सर्वाणि रूपाणि
विचित्वा धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते,
सर्वेनिमेषा जज्ञिरे, विद्युतः पुरुषादधि, अपहतपाप्मा
विजरो विमृत्युर्विशोको विजघत्सोऽपिपासस्सत्यकाम-
स्सत्यसङ्कल्प इति सर्वस्मिन् जगति हेयतयाऽवगतं
सर्वगुणं प्रतिषिध्य निरतिशयकल्याणगुणानन्त्यं सर्व-
ज्ञतां सर्वशक्तियोगं सर्वनामरूपव्याकरणं सर्वस्याधा-
रतां च काश्चन श्रुतयो ब्रुवन्ति, सर्वं खल्विदं
ब्रह्म, तज्जलानिति, ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् एकः
सन् बहुधा विचार इत्यादिका ब्रह्मसृष्टं जगन्नामाकारं
प्रतिपाद्य तदैक्यं च प्रतिपादयन्ति, काश्चन श्रुतयः
पृथगात्मनं प्रेरितारं च मत्वा भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं
च मत्वा प्रजापति कामधत प्रजाः सृजेयेति पतिं वि-
श्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिषमच्युतं, तभीश्वराणां परमं
महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं सर्वस्य वशी सर्व-
स्येशान इत्यादिका ब्रह्मणस्सर्वस्मादन्यत्वं सर्वस्येशि-
तव्यत्वमीश्वरत्वं च ब्रह्मणः सर्वस्य शेषतां पतित्वं

भेद(१)निषेधिनीः श्रुतीराह भेद्वेति, सगुणश्रुतीराह यः सर्वत्र इति, ऐक्यश्रुतीराह सर्वं खलियति, भेदश्रुतीराह पृथगिति-
शरीरात्मभावपरश्रुतीराह अन्तःप्रदिष्ट इति, एवं तानाधि-
पत्वं दर्शितम्, आद्यां श्रुतीनां स्वोक्तार्थपरत्वसेवोपपन्नमिति
वक्ष्यन्माह इतीति, अविरोधो मुख्यार्थापरित्यागश्च यथा
सम्भवतीति, परपक्षेऽवन्वोभयविरोधो मुख्यार्थापरित्यागश्च
भवतः, सगुणभेदश्रुतीनां बाध्यत्वाभ्युपगमाद्विरोधः सम्प्रतिपन्नः
ऐक्यश्रुतिष्वपि तत्त्वव्यादिपदानां लक्षणाश्रयणादमुख्यत्वम्, एवं
भेदाभेदपक्षेऽपि निर्दीपत्वाधिकारत्वादिपरश्रुतिविरोधः, तत्त्व-
नादिपक्षेऽपि निर्दीपत्वमदोषत्वादिध्याघातादन्यतरपदामुख्य-
त्वप्रसङ्ग इति भावः । तस्मादविरोधेन मुख्यत्वक्षेप च वर्णनीयं-
वर्णयितुं युक्तमित्यर्थः । कः पुनरधिकृतो मुख्यत्वार्थ इत्यत्राह-

वर्णितं चेति, नास्माभिः स्वबुद्ध्याऽर्पस्थितिरुत्प्रेक्ष्यते
पूर्वाचार्यैरेवोपदिष्टोऽयं ग्रन्थनिबन्धश्चार्थं उच्यते इति
भावः । तत्र सर्वश्रुतीनां परस्वरा(२)बाधं मुख्यार्थत्वं च दर्शयन्
अधिकारश्रुतिमुख्यार्थत्वं दर्शयति अधिकारैति, निर्गुणश्रुति-
मुख्यार्थत्वमाह निर्गुणेति, व्यवस्थिताः-विशेषेणावस्थिताः
भेदनिषेधवाक्यं च प्रकारिणानात्मानभ्युपगमात् मुख्यार्थमि-
त्याह ज्ञानात्वेति, भेदश्रुतिमुख्यार्थत्वमाह सर्व्वेति, कल्पया-
गुणाकरत्व - शब्देनानुक्तकलगुणास्पदत्वं विवक्षितं ज्ञानान-
न्दमात्रवादिवाद्यमप्यपृथक्सिद्धयन्मन्वाधिपदानां धर्मिपर्यन्त-
त्वाद्धर्मिस्वरूपस्य ज्ञानवत्स्वयम्प्रकाशत्वाच्च मुख्यार्थमित्याह
ज्ञानानन्देति,

चेश्वरस्य, काश्चन-अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां
सर्वात्मा एष आत्माऽन्तर्याम्यमृतः यस्य पृथिवी शरीरं

(१) भेदनिषेधश्रुतीरिति पा० ।

(२) परस्वरावितोषमिति पुस्तकान्तरपाठो युक्त इति प्रतिभाति ।

यस्यापः शरीरं यस्य तेजः शरीरं सित्यादि, यस्याध्यक्तं
शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्य मृत्युः शरीरं यस्यात्मा
शरीरमिति ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मणश्च
शरीरात्मभावं दर्शयन्ति काश्चनेति नानारूपाणां वा-
क्यानामविरोधो मुख्यार्थापरित्यागश्च यथा सम्भवति
तथैववर्णनीयं, वर्णितं च, अविकारश्रुतयः स्वरूपरिज्ञान-

ज्ञानानन्दमात्रादि द्वाव्यसिदन्वयः, सर्वस्मादन्य-
त्वं-विलक्षणत्वं तदुपपादकं सर्वकल्याणगुणत्वमिति नीयते
एषां विशेषज्ञानामयमभिप्रायः सत्त्वं ज्ञानमित्यादिश्रुतिरार्थं
नेदन्निधेयपरेति हि पराम्युपगतिः, तत्रैवं विधत्तं ज्ञानरूप
ज्ञानादिगुणानपत्त्वामुपपत्तिः कथम्, अदर्शनादिति ऐतद्धिं
ज्ञानं कस्यचिद्गुणभूतं दूष्टमिति ब्रह्म कस्यचिद्गुणभूतं स्यात्,
श्रुतिबलात्न धर्मभूतमिति ऐतद्धिं श्रुतिबलात् ज्ञानाद्याग्र-
त्वमपि स्वीकार्यं त्वाप्तिसिद्धयस्यापि श्रुतिप्रतिपन्नस्याङ्गी-
कारात् । किञ्च त्वाप्तिविरोधोऽपि नास्ति धर्मभूतज्ञानस्यैव
हि ज्ञानाद्यनामपत्त्वं दूष्टम् ।

परिहारादेव मुख्यार्थाः, निर्गुणवादाश्च प्राकृ-
तहेयगुणनिषेधपरतया व्यवस्थिताः, नानात्वनिषेधवा-
दाश्च एकस्य ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतं सर्वं चेतना-
चेतनं वदित्वति सर्वस्यात्मतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवाव-
स्थितमिति सुरक्षिताः । सर्वविलक्षणत्व-पतित्वेश्वर-
त्व-सर्वकल्याणगुणाकरत्व--सत्यकामत्व-सत्यसङ्करपत्वा-
दिवाक्यं तदभ्युपगमादेव सुरक्षितं । ज्ञानानन्दमात्र-
वादि च सर्वस्मादन्यस्य सर्वकल्याणगुणाग्र्यस्य सर्वेश्वर-

रस्य सर्वशेषिणः सर्वाधारस्य सर्वोत्पत्तिस्थितिप्रलयहे-
 तुभूतस्य निरवद्यस्य निर्विकारस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य
 ब्रह्मणा स्वरूपनिरूपकधर्मो मूलप्रत्यनीकानन्दरूप-
 ज्ञानमेवेति स्वरूपकाशतया स्वरूपमपि ज्ञानमेवेति च
 प्रतिपादनादनुपालितम् । ऐक्यवादाश्च शरीरात्म-
 भावेन सामानाधिकरस्य मुख्यार्थतोपपादनादेव सु-
 स्थिताः ॥

अत्र तु धर्मरत्नवातात् ज्ञानाद्यात्मपरत्वं युक्तमिति
 त्वात्पर्यविरोधः, त्वात्पर्यविरोधेऽपि श्रुतिब्रह्माहुर्नोत्तराज्य-
 त्वात्पर्यविरोधस्य सर्वशेषिणः सर्वोत्पत्तिस्थितिप्रलयहे-
 तुभूतस्य निरवद्यस्य निर्विकारस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य
 ब्रह्मणा स्वरूपनिरूपकधर्मो मूलप्रत्यनीकानन्दरूप-
 ज्ञानमेवेति स्वरूपकाशतया स्वरूपमपि ज्ञानमेवेति च
 प्रतिपादनादनुपालितम् । ऐक्यवादाश्च शरीरात्म-
 भावेन सामानाधिकरस्य मुख्यार्थतोपपादनादेव सु-
 स्थिताः ॥

एवं च सत्यभेदो वा भेदो वा ह्यव्यात्मकता वा
 वेदान्तवेद्याः कोऽयमर्थः समर्थितो भवति, सर्वस्य वेद-
 वेद्यात्वात् सर्वसमर्थितं, सर्वशरीरतया सर्वप्रकारं ब्रह्म-

वावस्थितमित्यभेदसमर्थितः, एकमेव ब्रह्म नानाभूत-
विद्विद्वस्तुमकारं नानात्वेनावस्थितमिति भेदाभेदी,
अविद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनश्चेत्प्रवरस्य च स्वरूप-स्वभाववै-
लक्षण्यादसङ्कराच्च भेदः समर्थितः ॥

पूर्वमुक्तं तदयुक्तम् एक्यज्ञानस्यापवर्गोपायत्वेन पर-
नार्थविषयत्वसात्त्रैव तात्पर्यमिति तदानुगुण्येन श्रुत्यन्तरं नेय-
मित्यभिप्रायेण बोधयति ननु चेति, परमपुरुषार्थलक्षणमोक्ष-
साधनमिति, उपासनाद्यः सगुणप्राप्तिकृपावांभीनमोक्षफला
इति तद्दृश्यावृत्तिः परमपुरुषार्थ-शब्देनाभिप्रेता गम्यत इति,
तत्त्वमसीत्येतावदेवात्र श्रूयते ऐक्यज्ञानं मोक्षसाधनमित्ययम-
र्थो न कश्चिदुक्तः अपि तु गम्यत इति भावः । परिहरति नैत-
देवमिति, तत इति उपाख्येयपदम् । अस्य प्रकृत्यर्थं उपाख्येय-
पृथक्त्वज्ञानादिति, प्रत्ययार्थं उपाख्येय इति, तेनेति
उपाख्येयपदं तद्दृश्यावृत्ते परमात्मनेति, जुष्टः जुषीमीतिसेव-
नयोः अनुग्रहीत इत्यर्थः । साक्षाच्छब्देन कश्चिदुक्तिर्विबक्षिता
जनेनैक्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वगम्यताउपावृत्तिः, पुनः शक्यते
ऐक्येति, परिहरति पृथक्त्वेति, पृथक्त्वज्ञानस्य मोक्षोपाय-
त्वश्रुतिविरोधादेक्यज्ञानमपरमार्थविषयं स्यादित्यर्थः । अन्यतर-
त्वापरमार्थविषयत्वमस्तु तत्रैक्यज्ञानस्य परमार्थविषयत्वं किमर्थं
नाभ्युपेतं भवतीति शक्यायानैक्यज्ञानस्यापरमार्थविषयत्वं ना-

ननु च तत्त्वमसि श्वेतकेतो ? तस्य तावदेव
चिरमिति ऐक्यज्ञानमेव परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधन-
मिति गम्यते, नैतदेवं पृथगात्मानं प्रेरितारं च सत्त्वा
जुष्टतस्तेनामृतत्वमेतीति आत्मानं प्रेरितारं चान्त-
र्यामिणं पृथग् सत्त्वा ततः पृथक्त्वज्ञानाद्धेतोस्तेन पर-

सात्मना जुष्टोऽमृतत्वमेति इति साक्षादमृतत्वप्राप्ति-
साधनमात्मनो नियन्तुश्च पृथग्भावज्ञानमेवेत्यवग-
म्यते ।

एवमते अपि स्वल्पतरस्य परमार्थविषयत्वे भन्वस्वापरमार्थवि-
षयत्वं प्रसज्येदिति त्वमते ऽनिष्टप्रसङ्गः कृत इत्यभिप्रायेणाह
एतदुक्तमिति, तुल्यप्रमाणभूतयोर्विरोधे ऽप्यतरस्य बाधे अन्य-
स्यापि बाधप्रसङ्गाद् द्वयोरप्यविरोधेन विषयो विवेचनीय इत्य-
र्थः । विषयभेदेनाविरोधं पृच्छति कथमिति, विषयविभागं दर्श-
यति अन्तर्यामीति, ऐक्यज्ञानस्य मोक्षोपायत्वकृतेर्विषयो दर्शित-
अन्तर्यामीति, पृथक्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायत्वकृतेर्विषयो दर्शितः
एवमिति, एवमभेदात्पर्यवङ्गा निराकृता । अथ भेदाभेद-
ज्ञानस्य मोक्षोपायतया तत्र तात्पर्यमिति शङ्कां व्युदस्यति
मोक्षेति, सद्धारकनद्धारकं चाकारप्रयमस्तीति त्रिविधं ब्रह्मे
त्यस्याः श्रुतेरर्थं विवक्षुः द्वारभूतयोश्चिद्वितोः स्वभावं दर्शय-
न्निदृशस्वभावं दर्शयति भोग्येति, अचेतना परार्थो च नित्या
सततविक्रिबा । त्रिगुणा कर्मिण्यां क्षेत्रं प्रकृतेरूपमुच्यते ॥ इ-
त्यस्यार्थोऽत्राभिप्रेतः, जीवस्वभावमाह भोक्तुरिति, सद्धार-
कनाकारद्वयनद्धारक एक जाकारश्चेति

ऐक्यवाक्यविरोधादेतदपरमार्थसगुणब्रह्मप्राप्ति-
विषयमित्यभ्युपगन्तव्यमिति चेत् पृथक्त्वज्ञानस्यैव
साक्षादमृतत्वप्राप्तिसाधनत्वश्रवणाद् विपरीतं कस्मा-
न्न भवति, एतदुक्तं भवति-द्वयोस्तुल्ययोर्विरोधे सत्य-
विरोधेन तयोर्विषयो विवेचनीय इति, कथमविरोध
इति चेत् अन्तर्यामिरूपेणावस्थितस्य परस्य ब्रह्मणः
शरीरतया प्रकारत्वाज्जीवात्मनस्तत्प्रकारं ब्रह्मैव त्व-

मिति--शब्देनाभिधीयते, तथैव ज्ञातव्यमिति तस्य
वाक्यस्य (१) विषयः, एवंभूतास्त्रीवात्तदात्मतयाऽव-
स्थितस्य परमात्मनो विखिलादीपरहिततया स्वय-
सङ्कल्पतथाद्यमवधिकातिशयासंख्येयकरणात्तुणाकरत्वेन

ब्रह्म त्रिविधं जीवान्तर्गमितया ऽवस्थाभनभिवन्तर्गा
नितयाऽवस्थानं स्वरूपेणावस्थानं चेति त्रिविधं ब्रह्मेत्यर्थः ।
ऐत्यज्ञानोपायपरत्वमुक्तिविरोधेन हि स्वस्वत्वज्ञानस्यापरमार्थ-
विषयत्वं शङ्कितं तेनैकस्वत्वपरत्वपरीक्षं तदवबन्धीति वाक्यं
समुपपरनितयाह तदवमिति, पूर्वार्थाद्येषु वाध्यकारणत्वं दर्श-
यति यथेति, युक्तमिति समुपसर्गैव ब्रह्मण उपासनेन समुपसर्ग-
प्राप्त्यं युक्तमित्यर्थः । एतत्तत्त्वोक्त्याप्यप्राधा(२)यंत्रणं दर्शय-
तिव्याख्यातं चेति, ब्रह्मदीत्यादिभिर्ब्रह्मिष्ठाद्ययंत्रणः तदुक्त्याच-
ष्टे शब्दितेति,

च यः पृथग्भाष्यः सोऽनुसन्धेय इत्यस्य धोक्तस्य
विषय इत्यदर्थः पूर्वोक्तेवासङ्गुक्तः । भोक्ता भोग्यं
प्रेरितारं च मत्वेति भोग्यरूपस्य वस्तुनोऽप्येतन्नत्वं
परमार्थत्वं उततं विकारास्पदत्वमित्याद्यः स्वभावा
भोक्तुर्धीवात्मनश्चासत्तापरिच्छिन्नज्ञानानन्दस्वभाव-
स्यैवानादिकर्मरूपाविद्याकृतमानाविधद्यानसङ्कोचवि-
काशी, भोग्यभूताचिह्नस्तुसंश्लेष परमात्मोपासनान्
मोक्षश्चेत्यादयः स्वभावाः, एवंभूतभोक्तृभोग्ययोरन्त-
र्यामिरूपेणावस्थानं स्वरूपेण चापरिमितगुणोद्गीश्रय-
त्वेनावस्थानमितिपूरस्य ब्रह्मसिद्धविधावस्थानं ज्ञा-

(१) अर्थः इति पा० ।

(२) द्रुमिष्ठाद्ययंत्रणमिति पा० ।

तद्यमित्यर्थः, तत्त्वमसीति सद्विद्यायामुपास्यं ब्रह्म
सगुणं सगुणब्रह्मप्राप्तिश्च फलमित्यभिव्युक्तैः पूर्वार्था-
चार्यैर्व्याख्यातं, यथोक्तं वाक्यकारेण 'युक्तं तद्गुण-
कोपासनादिति, व्याख्यातं च द्रमिडाचार्येण वि-
द्याविकल्पं वदता 'यद्यपि सच्चित्तो न निर्भुग्णदैवतं
गुणगणं मनसाऽनुधावेत् तथाऽप्यन्तर्गुणामेव देवतां
भजते इति, तथापि सगुणैव देवता प्राप्यते इति,
सच्चित्तः सद्विद्यानिष्ठः न निर्भुग्णदैवतां गुणगणं मन-
साऽनुधावेत्, अपहृतपाप्मत्वादि कल्याणगुणगणं दैव-
ताद्विभक्तं यद्यपि दहरविद्यानिष्ठ इव सच्चित्तो न
स्मरेत् ।

अन्तर्गुणाभिति पदस्य हेतुगर्भतां दर्शयन् वाक्यस्या-
र्थमाह देवतास्वरूपेति, प्रकृतसद्विद्याया आगारणत्वा-
भिहितजगत्कारणत्वमुक्तं प्रतिविद्यं अस्त्वित्यानां गुणानां
प्रदर्शनार्थम् आदि—शब्देन सर्वविद्यासाधारणानन्दत्वादयो
विकल्पिता, सर्वकल्याणगुण—शब्देन विकल्पितस्वरूपस्य गुणा
निवृत्तिः, दहरविद्यायां य इव आत्मामनुविद्य ब्रह्मन्त्ये-
तांश्च सत्यान् कामानिति देवतात्पुण्यग्रहणपाप्मत्वादिगुण-
जातं विनाशमुक्तपास्यं विहितम्, एवं सद्विद्यायां देवतायाः
पुण्यगुणजातमुपास्यत्वेन न विहितं, तथाऽपि जगत्कार-
णत्वादिकतिपयगुणविशिष्टत्वेनोपास्यसमानं ब्रह्म स्वतोऽप-
रिमितकल्याणगुणमिति सामान्येनापरिमितगुणत्वेनोपास्य-
मरहत्वात्तस्यापि प्राप्यं सगुणमेव ब्रह्मेत्यर्थः ।

तथाऽप्यन्तर्गुणामेव देवतां भजते देवतास्वरूपानु-
बन्धित्वात्सकलकल्याणगुणगणस्य कनचित्परदेवताऽसा-

धारणेन निखिलजगत्कारणत्वादिना गुणेनोपास्यमाना
ऽपि देवता वस्तुतः स्वकूपानुबन्धि सर्वकल्याणगुणवि-
शिष्टैवोपास्यते, अतस्सगुणमेव ब्रह्म तत्रापि प्राप्यमिति
सद्विद्या-दहरविद्ययोर्विकल्प इत्यर्थः ।

ननु च सर्वस्य जन्तोः परमात्मा ऽन्तर्यामी तन्नियाम्यं
च सर्वमेवेत्युक्तम्, एवं च सति विधिनिषेधशास्त्राणा-
मधिकारी न दृश्यते यः स्वबुद्धयैव

आमन्तस्य सर्वविद्यासाधारणत्वात् गुणतोऽऽप्यानन्त्यस्य
तदन्तर्गतत्वात्सामान्येनापरिमितगुणत्वं हि सर्वविद्यानुयायि
न चैतावता सर्वगुणानां निरूपकत्वम् अपरिमितानां गुणानां
स्वसद्वन्धेन मङ्गलानां च मङ्गलमिति प्रकारेण मङ्गलत्वापाद-
नक्षमत्वस्य निरूपकत्वात् । एवं स्तोत्रार्थस्य स्वबुद्धिविलसि-
तोत्प्रेक्षितत्वं उपावर्तिम् । अथ परमात्मनियाम्यत्वे विधिनि-
षेधशास्त्रानर्थक्यं प्रसङ्गैश्चोदति ननु चेति, परमात्मनिया-
म्यत्वमस्तु ततः किमित्यत्राह एवं च सतीति, कथमधिकार्यं भाव-
इत्यत्राह यः स्वबुद्धयैवेति, न चेति, एषः-अधिकारी, राजा-
दिनियाम्यत्वे सत्यपि प्रजानां विधिनिषेधयोग्यत्वं दृश्यते
तद्ददत्रापि स्यादित्यत्राह सर्वस्मिन्निति, स्वाधीनप्रवृत्तय एव
प्रजा अपराधादिकं कुर्वन्ति तत्फलदुःखानुभवादिष्वेष राज-
नियाम्यत्वं तासाम्, अत्र तु साधनानुष्ठानदशायामपि परमा-
त्मपराधीनप्रवृत्तय इत्यस्वाधीनानामचेतन—

प्रवृत्तिनिवृत्तिशक्तस्व एवं कुर्यान्न कुर्यादिति विधि-
निषेधयोग्यः, न चैष दृश्यते सर्वस्मिन्प्रवृत्तिजाते
सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा कारयितेति तस्य सर्वनियमनं
प्रतिपादितं, तथा च श्रूयते यं एष एव साधुं कर्म

कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति, एष एवा-
साधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषति, साध्वसा-
धुकर्मकारयितृत्वान्नैर्घृण्यं च, अत्रोच्यते सर्वेषामेव
चेतनानां चिच्छक्तियोगः प्रवृत्तिशक्तियोगः इत्यादिसर्वं
प्रवृत्तिनिवृत्तिपरिकरं सामान्येन संविधाय तन्निर्वहणाय
तदाधारो भूत्वान्तः—

वन्न विधिनिषेधयोग्यत्वमित्यभिप्रायेण सर्वस्मिन् प्रवृ-
त्तिजाते इत्युक्तं प्रेरितारमित्यादिभिः सर्वप्रेरकतया प्रतिपा-
द्यमानस्य परमात्मनः सर्वं नियमन सर्वत्र प्रवृत्तिजाते कारयि-
तृत्वपर्यन्तमित्यर्थः । कारयितृत्ववैषद्यार्थं श्रुतिं वदन् नैर्घृण्यं
च प्रसृजयति श्रूयते चेति, साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वान्न नैर्घृ-
ण्यं चेति, अत्र च—शब्दः अनुक्तसमुच्चयपरः, असाधुकर्म-
कारयितृत्वान्नैर्घृण्यं साधुकर्मकारयितृत्वाद्द्वैषम्यं चेत्यर्थः ।
परिहरति अत्रोच्यते इति, इह चिच्छक्तियोगस्य भगवन्नित्ये-
च्छाधीनत्वात्तन्नित्यत्वाविरोध इति भावः । आदि—शब्देन
निवृत्तिशक्तियोग इच्छाप्रयत्नौ च गृह्येते, इत्यादीति क्रियावि-
षणं प्रवृत्तिनिवृत्तिपरिकरं करणकलेवरं बाह्यप्रवृत्तिनिवृत्तिश-
क्तिं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नशक्तिं च सर्वचेतनानां सामान्येन
तत्स्वातन्त्र्यार्हं प्रदायेत्यर्थः । एवं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नेषु प्रवृ-
त्तेषु प्रकृत्यारम्भे न परमात्मापेक्षाऽस्ति अपि तु स्वयमेव प्रवृ-
त्तते तदानीं परमात्मोपेक्षकः, न चैतावता नियन्तृत्ववैकल्यं
परस्योपेक्षाया अपि स्वस्वातन्त्र्या(१)पिकत्वात् ।

प्रविश्यानुमन्तृतया च नियमनं कुर्वन् शेषित्वेना-
वस्थितः परमात्मा एतदाहितशक्तिस्सन् प्रवृत्तिनि-

(१) स्वस्वातन्त्र्याधीनत्वादिति पा० ।

वृत्त्यादि स्वयमेव कुरुते, एवं कुर्वाणमात्रमाणः परमा-
त्मोऽदासीन आस्ते, अतः सर्वसुखपन्नं, साध्वसाधुकर्म-
कारयितृत्वं तु अथवस्थितविषयं न सर्वसाधारणं, यस्तु
पूर्वं स्वयमेवातिमात्रमानुकूल्ये प्रवृत्तः तं प्रति प्रीतः
स्वयमेव भगवान् कल्याणबुद्धियोगदानं—

देहसम्बन्धदुःखसुखाद्यन्वयदानादिना मुखान्तरेण निय-
मनस्य विद्यमानत्वात् जीवस्य नियममार्हत्वानपगमाच्च ।
एवमुपेक्षकः सन् प्रथमप्रवृत्तौ सत्यां पश्चादनुमन्ता परमात्मा,
अत एव ह्यनुमन्ततया च नियमनं कुर्वन्निनित्युक्तं भवति अनु-
मन्तत्वं नाम प्रवृत्तिशेषिलापरिहारात्मकस्तत्फलपर्यन्तत्वहे-
तुवर्थावारः, न त्वप्र(१)वृत्तस्य प्रवर्तकत्वम्, एवं ज्ञानचिकीर्षाद-
स्वात्मन्प्रधाद्विधिनिषेधयोग्यत्वं नियमनवैकलयशङ्कापरिहारा-
र्थमनुमन्ततया नियमनं कुर्वन्निनित्युक्तं, सर्वप्रकारनियमनशक्तोऽ-
पि सन् सत्कूलपादेभानुमन्ततया नियच्छति, अनुमन्तत्वमपि
नियमनमेव तेन विना प्रवृत्तेः फलपर्यन्तत्वायोगात्, एवं निय-
मनप्रकारविशेषाभावेऽपि धारकत्वं शेषित्वं च सुस्थितमित्या-
त्मशरीरभावस्य च न हानिरित्यभिप्रायेणाधारो भूत्वा शेषि-
त्वेनावस्थित इति चोक्तं, पश्चादनुमन्तत्वमपि प्रथमप्रवृत्ते-
र्निग्रहरूपमेव, निग्रहश्चेन्न दोशः अनिग्रहश्चेन्न गुणः लोके
नियाम्ननिग्रहस्य गुणत्वदर्शनान्निग्राह्यानिग्रहस्य दोषत्वदर्श-
नाच्चप्रथमनिवर्तनशक्तस्यापि उपेक्षकत्वेऽपि हेतुः

कुर्वन् कल्याणे प्रवर्तयति, यः पुनरतिमात्रं प्रातिकू-
ल्ये प्रवृत्तस्तस्य क्रूरां बुद्धिं ददत् स्वयमेव क्रूरेष्वेवक-
र्मसु प्रेरयात् भगवान्, यथोक्तं भगवता-तेषां सततयु-

क्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं ये-
न मामुपयान्ति ते ॥ तेषामेवानुक्रम्यार्थमहमज्ञानजं
तमः । नाशयास्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥
तानहं द्विषतः

स्वातन्त्र्यमेवेति ब्रूमः, तर्हि तत्स्वातन्त्र्यं दोषरूपं कथं
लोके तथाऽऽदर्शनादेव एव व्यभिचलः दोषमापादयन् भवान्
किं परमात्मधर्मिणमभ्युपगम्य दोषमापादयति ततानभ्युपग-
म्यअनभ्युपगम्य अनभ्युपगम्य चेदाश्रयासिद्धिः, अभ्युपगम्य
चेद् धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः शास्त्रप्रवर्तनमुखेन सामान्येनाहि-
तनिवारणं च कृतभीश्वरेण तदतिलङ्घ्यं प्रवर्तमानानां प्रथ-
मप्रवृत्तौ उपेक्षक इति नास्त्येव दोष इत्यभिप्रायः । कारयित्-
त्वश्रुतेर्निर्धाहकमाह साधिवात, कारयित्त्वश्रुतेर्द्वयस्थितिवि-
षयत्वान्न विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यमिति भक्तः दयायास्तु
प्राचीनासंख्येयजन्मसु महापराधकारिणि परध्यासनप्राप्तिकू-
स्यव्यवसायनिवृत्तिमात्रेण तदपराधाननन्ताननादृत्य तस्य
निरतिशय(१)सुखप्रदानाय स्वयमेव भगवन् प्रवर्तते इति
सावकाशत्वम् । अथोपायस्वरूपं विशदयति सोऽयमिति,
पूर्वमुपायस्वरूपमत्रेदमित्यादां नातिविस्तृतं ततोऽत्र स्फुट-
मुच्यते ईश्वरविषया भक्तिः

क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपास्यजस्त्रमशुभाना-
सुरीष्वेव योनिषु ॥ इति, सोऽयं परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमो
निरतिशयपुण्यसंचयक्षीणाशेषजन्मोपचितपापराशिः प-
रमपुरुषधरधारविन्द शरणागतजगित्तदात्मिगुण्यस्य स
दाचार्योपदेशोपवृंहितशास्त्राधिगतात्समाधात्म्याव-
बोधपूर्वकाहरहरुपचीयमानशमदमलयः शीघ्रमार्जव-

न तु ब्रह्मविषयेति शङ्काठयावृत्त्यर्थे परब्रह्मभूतः पुरुषो-
 त्तव इत्युक्तं, जन्मान्तरमहस्त्रेषु तपोध्या(१)नसमाधिभिः ।
 मरणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥ इत्यस्यार्थं
 वृद्धिं निषायाह गिरतिशयेति, मामेव ये प्रपद्यन्ते इत्युक्ताङ्ग-
 प्रपत्तिस्वापेक्षत्वमाह परमपुरुषेति, सदाचार्योपदेशोपवृंहितेति
 उपवृंहितं-पुष्कलीकृतम्, अनेन पाणिहृत्यं च निर्विद्येति श्रुत्यर्थं
 सक्तः, तत्त्वयाथात्म्येति, धर्मिन्विपर्यासप्रकारविपर्यास-ठयावृ-
 त्यर्थी तत्त्वयाथात्म्यशब्दौ प्रकारविपर्यासो रजः कार्यः धर्मिन्वि-
 पर्यासस्तमः कार्यः तदुत्तराहित्यं विवक्षितं, शमदमौ अन्तःक-
 रणवाच्येन्द्रियजयी तपः-कृच्छ्रादिशौचं मानसवाचिकाधिकरूपे
 योति त्रिविधं, क्षमा दुःखसहिष्णुत्वं भगवदपचारादिना भी-
 रुत्वं, भयस्थानविवेकः तद्दूरक्षकत्वाध्यवसायादिना निर्भय-
 त्वम् अभयस्थानविवेकः, दया परदुःखासहिष्णुत्वम्, अहिंस-
 परदुःखाहेतुत्वं, वर्णाश्रमाचारवतेत्यादिवचनाभिप्रायेण परम-
 पुरुषाधनवेष इत्युक्तम्, उपसंहृतिरनुष्ठानं. भगवति ग्यस्त-
 मरत्वमाह परमेति, शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्भिर्जना-
 र्दनमित्यादिवचनागुण्येन शास्त्रज्ञानात्प्रभृतिभक्तिसापेक्षत्वा-
 त्पङ्क्तिकारितेत्युक्तं, स्तुतिर्गुणकथनं वन्दिदकृत्यं वा यतनं
 भयाभयस्थानविवेकदयाऽहिंसाद्यात्मगुणोपेतस्य वर्णा-
 श्रमोचितपरमपुरुषाराधनवेषनित्यनैमित्तिककर्मोपसं-
 हृतिनिषिद्धपरिहारनिष्ठस्य परमपुरुषचरणारविन्दयुग-
 लन्यस्तात्मात्मीयस्य तद्भक्तिकारितानवरतस्तुति—

भगवदुद्यानादिकरणं, कीर्तनं भगवन्नमोच्चारणं
 वचनं परेभ्यो भगवद्गुणानां प्रतिपादनं, ध्यान-शब्देनारम्भ,
 ज-संशीलनं विवक्षितं न त्वङ्गी, अनुष्वांनोपायस्योप्यमान-

तथात् नन्वर्चनप्रणामादेरङ्गिकोटिनिवेशः प्रागुक्तः वर्णाश्रम-
धर्मैतिकर्तव्यताकपरमपुरुषचरणयुगलध्यानार्चनप्रणामादिरि-
ति इह कथमर्चनप्रणामादेरङ्गत्वमुच्यते याश्चद्वारणासिद्धि क्रि-
यमाणमर्चनादिकमङ्गन्तः पश्चादनुप्रीयमानमङ्गीति विभाग
इति स्वान्तध्यानं पापमूलरजस्तमनी विषयस्य प्रियत्वाद-
स्य निरतिशयप्रियत्वम् अनुष्ठानरूपभक्त्येकलभ्य इति एवं-
विधानुष्ठानं शक्तिः तथैव लभ्य इत्यर्थः । यद्वा पूर्वमपि ध्या-
न-शब्देनाविच्छिन्नस्मृतिमन्ततिरूपध्यानमेवोच्यते, न त्वार-
म्भणसंशीलनं पश्चादनुष्ठानशब्देन दिव्यात्मस्वरूपानुस-
न्धानरूपः समाधिरुच्यते, स हि ध्यानसाध्यः तस्यैव कल्प-
नाङ्गीनं स्वरूपग्रहणं हि यन्मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः
सोऽभिधीयते इति वचनात् उपेयविरोधिनिरासकत्वं समाधे-
रेव, ध्यानमपि समाधिविरोधिनिरासकं यथाऽग्निरुद्धतशिखः
कक्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितोविष्णुर्गौगिनां सर्व-
किल्बिषम् मनसा ध्याननिष्पाद्यमित्युक्तेः,

स्मृति—व्रमस्कृति—वन्दन—यतन—कीर्तन—गु-
णश्रवण—वचन—ध्यानार्चन प्रणामादिप्रीतपरमका-
रुणिकपुरुषोत्तमप्रसादविध्वस्तस्वान्तध्वान्तस्यानन्यप्र-
योजनानवरतनिरतिशयप्रियविशदतमप्रत्यक्षतापन्नानु-
ष्ठानरूपभक्त्येकलभ्यः । तदुक्तं परमगुरुभिर्भगवद्या-
मुनाचार्यपादैः—उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिको-
त्यन्तिकभक्तियोगलभ्य इति, ज्ञानयोगकर्मयोगसंस्कृ-
तान्तःकरणस्येत्यर्थः

तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यलिःस्पृहा । तदुष्ठानं
- प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ? इति,—सेवेत योगी निष्का

सो योग्यतां स्वप्नो नयन् । यमनियमविधूनकल्पवाणाम् ॥
 सदा तद्भावभाविन इति, धारणापर्यन्तानामङ्गानां ध्याननि-
 ष्पादकत्ववद् ध्यानस्य समाधिनिष्पादकत्वमेवेति समाधेरे-
 वाङ्गित्वं, ध्यानस्यैव प्राधान्यं यत्रोच्यते तत्र ध्यान-शब्देन
 समाधिपर्यन्तध्यानं विवक्षितं समाधिनिष्ठेतापि ठ्युत्थानका-
 ले क्रियमाणमर्चनादिकर्माङ्गिकोटिनिविष्टं मन्मना भव सद्भ-
 क्तो भद्याजी मां नमस्कुत मामेवैष्यतीत्युक्त्वा प्राप्तेऽथव-
 हिनोपायत्वप्रतीतेः, तेनानुष्ठायमानो वर्णाश्रमादिधर्मस्त्व-
 ङ्गमेव, अतोयथोक्त एवार्थः, अस्यार्थस्य साम्प्रदायिकत्वमाह
 तदुक्तमिति, उभयपरिकर्मिण-शब्दं व्याचष्टे ज्ञानेति, उक्तार्थं
 प्रमाणानि दर्शयन्प्रथमं कर्मानुगृहीतत्वे प्रमाणमाह तथा
 चेति, अत्र कर्मव्याधिपदं किमित्यत्राह प्रत्रेति, अविद्या-
 शब्दस्य कर्मव्याधित्वे प्रयोगं दर्शयति तथोक्तमिति, ज्ञानव्य-
 पाश्रयः—शास्त्रजन्यज्ञानवान्, ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय—विवेकजं ज्ञा-
 नमवलम्ब्य उद्दिश्येत्यर्थः ।

तथा च श्रुतिः—विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वे-
 दीभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायाऽमृतम-
 श्नुते ॥ इति, अत्राविद्या—शब्देन विद्योतद् वर्णाश्र-
 माचारादिपूर्वोक्तं कर्मोच्यते विद्या—शब्देन च
 भक्तिरूपापन्नं ध्यानमुच्यते, यथोक्तम्—इयाज सोऽपि
 सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय
 यत्तु मृत्युमविद्यया ॥ इति, तमेवं विद्वानमृत इह
 भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते । य एनं विदुर-
 मृतास्ते भवन्ति, ब्रह्मविदाप्नोति परं तपो ह वै तत्परं
 वेद ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि वेदन—शब्देन ध्या-

नमेवाभिहितं निदिध्यासितव्य इत्यादिनैकाग्र्यात्,
तदेव ध्यानं पुनरपि विशिनष्टि—नायमात्मा प्रवचनेन
लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते स तेन
लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामिति

न हि विवेकजन्यज्ञानस्यो(१)पायत्वमुपपद्यते, भक्तेरुपा-
यत्वं कथमिति शङ्कायामुपायविधायिवाक्यान्यैकग्र्येण योज-
यति तमेवेति, ध्यानं विधेयमस्तु तत्क(२)थं भक्तेरुपायत्वम्
इत्यत्राह तदेवेति, नायमात्मा इत्यादिवाक्येन फलितार्थमाह
भक्तीति, केवलस्य निषेधकशब्दः क इत्यत्राह न मेधयेति,
न मेधयेत्युक्तेः केवलस्य निषेध इति कथमवगम्यते भक्तिवा-
विशब्दश्च न प्रतीयते भक्तेर्ध्यानविशेषत्वं वा कथमिति
शङ्कयामाह एतदुक्तमिति,

भक्तिरूपापन्नानुध्यानेनैव लभ्यते न केवलं वेदन-
मात्रेण न मेधयेति केवलस्य निषिद्धत्वात्, एतदुक्तं
भवति—योऽयं सुमुक्षुर्वदान्तविहितवेदनरूपध्यानादि-
विशि(३)ष्ट यदा तस्य तस्मिन्नेवानुध्याने निरवधि-
कातिशया प्रीतिर्जायते तदैव तेन लभ्यते परः पुरुष
इति, यथेत्तं भगवता—पुरुषः स परः पार्य ! भक्त्या
लभ्यस्त्वनन्यया । भक्त्या त्वनन्यया शक्यः ग्रहमेवं
विधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च पर-
न्तप ? ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि
तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥

(१) ज्ञानस्य प्रेर्यत्वमुपपद्यत इति पा० ।

(२) ततः किमिति पा० ।

(३) ध्यानादिनिष्ठ इति पा० ।

इति, तदनन्तरं मां तत एव भक्तितो विशते इत्यर्थः ।
भक्तिरपि निरतिशयप्रियानन्यप्रयोजनस(१)कलेतरवैतृ-
ष्यावहज्ज्ञानविशेष एवेति, तद्युक्त एव तेन परेणा-
त्मना वरणीयो भवतीति तेन लभ्यत इति श्रुत्यर्थः ।

उपासनदिविधाविधाकवाविरोधाय केवलश्रवणादिनि-
षेध इत्यवगमग्रन्थत इत्यभिप्रायेण वेदान्तविहितेत्युक्तं, यदा
तस्येति, ध्येयस्य निरतिशयप्रियत्वाद् ध्याने प्रीतिः ध्या-
नदशायां प्रीतिः ध्यानस्य प्रीतिरूपत्वमुक्तं भवति, एवं वर-
णीयत्वहेतुर्गुण उक्तः, तत्र प्रमाणमाह यथोक्तमिति, भक्त्या
सामानिजानानीत्यादिश्लोके भक्तिसाध्यं ज्ञानान्तरमपवर्गो-
पाय इति शङ्का सरभूदिति तद्द्वयः घटे तदनन्तरमिति, भ-
क्त्येति परभक्तिरुच्यते मङ्गक्तिं लभते परामिति स्मृत(२)त्वा
त्, अभिजानतीति परज्ञानमुच्यते, य इति धर्मिस्त्वरूपं,
यावानिति गुणविभूत्यादि विवक्षितं, तत इति परमभक्ति-
रुच्यते, साक्षात्काराभिनिवेशः परभक्तिः, साक्षात्कारः—पर
ज्ञानं पश्चादनुभवाभिनिवेशः परमभक्तिः, न च तत इति
साक्षात्कारपरामर्शः प्रवेष्टु भक्त्या त्वनन्यया शक्य इति
पूर्वोदाहृत्तत्त्वात्, विशत इति प्रकृतिबन्धविनिर्मुक्त
स्यानुभव उच्यते, भक्तिरपीति निरतिशयप्रियत्वादनन्यप्रयो-
जनत्वम् ।

एवंविधपरभक्तिरूपज्ञानविशेषस्योत्पादकः पूर्वो-
क्ताहरहरूपचीयमानज्ञानपूर्वककर्मणुगृहीतभक्तियोग

(१) श्वेतरेति पा० ।

(२) प्रकृतत्वादिति पा० ।

एव, यथोक्तं भगवता पराशरेण-वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते यन्था नान्यस्त-
तोषकारकः इति, निखिलजगदुद्धारणायामनितलेऽव-
तीर्णः परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमः स्वयमेवैतदुक्तवान्—स्व-
कर्म्मनिरतः सिद्धिं यथा—

अनेनैश्वर्यार्थभक्तियोगो ष्यावृत्तः, स्वैतरवैष्णवाग्रह इति
भक्तेः प्रियतमत्वातिशयात् भगवत्प्राप्तावपि नैरपेक्ष्यं भव-
तीत्यर्थः । उदाहृतश्रुत्यर्थमुपसंहरति तद्युक्त एवेति, एवं
विधेति, परभक्तिरूपज्ञानविशेषश्चेति, परज्ञानात्पूर्वभावि-
नी परभक्तिर्न विवक्षिता परमभक्तिरेवाभिप्रेता, ज्ञानपूर्वक-
कर्म्मोनुगृहीतो ऽहरहरभ्यस्यमानो भक्तियोगः परभक्तेरुत्पादक
इत्यर्थः, अहरहरभ्यस्यमान एव भक्तियोगः परभक्तिदशापन्नः
स्यादित्यर्थः । प्रीतिरूपध्यानेन निरतिशयानन्दरूपदिव्या-
त्मस्वरूपानुसन्धानं निरतिशयप्रियं सिद्ध्यति । तदेव साक्षा-
त्काररूपानुभवाभिनिवेशं जनयति सोऽभिनिवेशः परमभक्ति-
रिति यावत् । कर्म्मोनुगृहीतत्वे प्रमाणमाह यथोक्तमिति,
ततोषकारक इत्यनेन भगवतोषहेतुभूतज्ञानाङ्गत्वं सिद्धम् ।
भगवद्ब्रह्मणं दर्शयंस्तस्यातिशयमाह निखिलेति, स्वकर्म्मणा-
सिद्धिं विन्दतीति चेत्यर्थं भक्तेरुत्पाद्यत्वमित्यत्राह यथोदितेति
यथोक्तकर्म्मोनुगृहीतकर्मपरिणतभक्त्येकलभ्य इत्यर्थः । पूर्वमु-
पेयस्वरूपनिष्कर्षे स्वोक्तप्रकारस्य शिष्टपरिगृहीतव्याख्यानमू-
लत्वमुक्तम् । इदानीं तदपि विशदयन् उपासनस्वरूपस्य यथो-
दितप्रकारस्य तन्मूलत्वमाह बोधायनेति, टङ्को-ब्रह्मानन्दी-
शिष्टपरिगृहीत-शब्दोऽर्थविशेषणम्, उक्तार्थविरुद्धमुपायोपेयस्व-
रूपं वर्णयन्तो वादिनस्तर्कानुगृहीतश्रुतिविरोधादेव निरस्ता
इत्याह अनेनेति,

विन्दति तच्छृणु । यतः प्रवृत्तिभूतानां येन
 सर्वमिदं ततस् ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धं विन्दति
 मानवः ॥ इति, यथोदितक्रमपरिणतभक्त्येकलभ्य एव
 भगवद्बोधायन—टङ्क—द्रमिड—गुहदेव—कपर्दि—
 भारुचिप्रभृत्यविगीत-शिष्टपरिगृहीत-पुरातन-वेद-वे-
 दान्तव्याख्यान—सुव्यक्तार्थ—श्रुतिनिकरनिदर्शिताऽयं
 पन्थाः ॥

अीलूक्यः—कणादः, पतञ्जलिमतं हैरण्यगर्भनक्षपादा-
 दीनां वेदप्रामाण्याभ्युपगमेऽपि वेदविरुद्धार्थानां कुतर्कमूला नाम्
 अभ्युपगमाद्धेदस्य पीरुषेदत्वाभ्युपगमाच्च तन्मतानुसारिणः
 बाह्यसाम्याद्वाह्यत्वोक्तिः, वेदाखलस्त्रिणां कुट्टुष्टीनां निरासो
 बाह्यानामिव नोपपद्यते वेदाखलस्त्रिणां वेदैकरुषित्वमूलसर्व-
 गुणोद्देकादित्यत्राह वेदाखलस्त्रिणांमपीति, उत्पद्यन्ते तद्यथा
 च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् । तान्यर्थावशालिकतया निष्क-
 लान्यनृतानि च ॥ इति श्लोकेन बाह्या निरस्ता, अर्थावश-
 लिकतयेत्यनेन दोषमूलत्वं सूचितं, निष्कलानि तदर्थानुष्ठा-
 नेषु निष्कल्पम्, अनृतानि तत्त्वस्थितेरनृतत्वम्, एवं पूर्वश्लोके
 बाह्यानां निरस्तत्वाद् या वेदबाह्या इत्यादि श्लोके कुट्टुष्टीनां
 बाह्यसाम्यभेद विवक्षितमित्यभिप्रायः । कुट्टुष्टीनामपि वेदै-
 करुषित्वमूलसर्वगुणोद्देकात्तन्निरासानवपत्तिशङ्कां परिहरन् क-
 लितार्थमाह रज इति, रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं, तमोनिष्ठा हि
 ताः स्मृता इत्यत्र तमःशब्दोरजसोऽप्युपल-

अनेन चार्थावशालिक—शाक्यीलूक्याक्षपाद—क्षपण-
 क—कपिल—पतञ्जलिमतानुसारिणो वेदबाह्याः वेदा-

वलम्बिकुट्ट[१]ष्टिभिस्सह निरस्ताः, वेदावलम्बिनामपि यथाऽवस्थितवस्तुविपर्यस्तदूशां बाह्यसाम्यं मनुनैवोक्तं-या वैदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टपृथः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ इति, रजस्तमोभ्यामस्पृष्टमुत्तमं सत्त्वमेव येषां स्वाभाविको गुणस्तेषामेव वैदिकी [२]रुचिः, वेदार्थयाथात्म्यावबोधश्चेत्यर्थः—यथोक्तं मात्स्ये सङ्कीर्णाः—शास्त्रिकाश्चैव राजसास्तामसास्तथेति, ।

सणार्थः शुद्धसत्त्वव्यतिरिक्तत्वादित्यग्निप्रायेण रजस्तमोभ्यामिदमुक्तं, स्वाभाविक इत्यनेन सत्त्वगुणस्य स्थायित्वं विवक्षितम् । अनेन क्वचिदपि तत्प्रामादि(३)कलाठयावृत्तिः तेषामेव वैदिकी रुचिर्वेदार्थयाथात्म्यावबोधश्चेति वेदावलम्बिकुट्टादीनां वेदैकरुचिरसूत्रात्सत्त्वगुणसङ्गावेऽपि तदर्थयाथात्म्यावबोधहेतुभूतरजस्तमःसम्भवात् निरस्तनीया इत्यर्थः । बाह्यानामपि सत्त्वगुणव्यापारविषु दूष्टफलत्वात्तदनुष्ठानस्य न निष्फल्यमिति शङ्काठयावृत्त्यर्थं प्रेत्य—पदं, शुद्धसत्त्वव्यतिरिक्तानामप्रामाण्यहेतुत्वमभिप्रेत्य भात्स्यवचनं दर्शयति यथोक्त

(१) कुट्टपृष्टि-पदेन निर्विशेषाद्वैतवादिन उच्यन्ते, ते हि भगवत्करीरस्वरूपयोश्चिदचितोर्मिभ्यात्प्रमातिष्ठन्ते, अत एव तु दुर्दर्शनशालितया तथाऽभिहिताः, यथा चिदचितोर्मिभगवत्करीरस्वरूपयोर्मिभ्यात्प्रामानं न युक्तं तथा प्राचीनाचार्यैः सिद्धिचयश्रीभाष्यादिमहानिबन्धेषु सम्यगुपदर्शितं, तदेवासमाभिसत्त्वतत्र विशदीकृत्य श्वेदग्न्यर्थेषु दगावतारभाष्यादिषु बहुधा समालोक्य संशोधितमिति तत एव सुज्ञानं तत् ।

(२) वेदैकरुचिरिति पा० ।

(३) प्रमाद्यतोऽप्यावृत्तिर्गिति पा० ।

मिति, सङ्कीर्णा इत्यादिवचने प्रमाणाप्रमाणविभागकथनाभा-
वेऽपि सात्त्विकादिविभागकथनस्य प्रयोजनान्तराभावात्प्रामा-
ण्याप्रामाण्यनिर्णय एव प्रयोजननित्यभिप्रायः । उदाहृतश्लोकं
ठयाचष्टे केचिदिति, सङ्कीर्णादिशब्दानां विशेष्या ब्रह्मक-
रणाः—यस्मिन् कल्पे त्वित्युक्तेरिति भावः । कल्पानां
रजःप्रभृतिगुणप्राचुर्यं तस्मिन्कल्पे ब्रह्मणस्तद्गुणप्राचुर्यात्

केचिद्ब्रह्मकरणाः सङ्कीर्णाः, केचित् सत्त्वप्रायाः
केचिद्रजःप्रायाः केचित्तमःप्राया इति कल्पविभागमु-
क्तत्वात् सत्त्वरजस्तमोमयानां तत्त्वानां माहात्म्यवर्णनं च
तत्तत्कल्पोक्तपुराणेषु सत्त्वादिगुणमयेन ब्रह्मणा क्रियत
इति चोक्तं—यस्मिन् कल्पे तु यत्प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा
पुरा ।

यस्मिन्कल्पे इत्यादेरुदाहरिष्यमाणार्थमाह सत्त्वरज-
स्तमोमयानां तत्त्वानामिति, दैवतानामित्यर्थः । यस्मिन्निति
यस्मिन्कल्पे यत्पुराणं ब्रह्मणोक्तं तस्मिन्कल्पे तत्पुराण इत्य-
ध्याहारः, तस्य तस्येति न कल्पपरः शब्दः, न हि ब्रह्मणो
दिवसानां माहात्म्यं पुराणेषु वर्णयते अग्नेः शिशुक्येति देव-
ताविशेषवर्णनपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च तस्य तस्येति पदं तत्त-
द्द्वैताविशेषपरम्, अतः तस्मिन्कल्पे तस्मिन्पुराणे तत्तद्गु-
णप्राचुर्यस्य तस्य तस्य दैवतस्य माहात्म्यं वर्णयत इत्यर्थः
यद्वा कल्पमाहात्म्यप्रतिपादनं नाम तत्तत्कल्पानुगुणदैवता(१)
माहात्म्यप्रतिपादनं यथा पुरवर्णनं नाम तदसाधारणवृत्ता-
दिवर्णनं किं दैवतं किं गुणकमित्यन्नाह विशेषतश्चेति, जगत्स-
ष्टुतीश्वरस्य ब्रह्मणो गुणव(१)श्यत्वं न सम्भवति गुण-

(१) तत्तत्कल्पानुगुणदैवतेति पा० ।

विभागकथनस्य न किं प्रयोजनं सङ्कीर्णैः सार्विककाश्र्वे-
त्यादिब्रह्मणं किं गुणकेन ब्रह्मणः प्रोक्तं भूयसां बलीयस्त्वन्त्या-
यादिदं ब्रह्मणं बहुभिः पुराणैर्वाध्यमिति गङ्गायामाह —

तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्णयते
इति, विशेषतश्चोक्तम्—अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं
तामसेषु प्रकीर्त्यते । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्म-
णो विदुः सार्विकेषु (२) च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः
तेष्वेव योगसंसिद्धाः गमिष्यन्ति परां गतिम् ॥ सङ्की-
र्णेषु सर स्वत्याः पितृणां इत्यादि, एतदुक्तं भवति
आदिक्षेत्रज्ञत्वाद् ब्रह्मणस्तस्यापि केषुचिदहस्सु सत्त्व-
मुद्रिक्तं केषुचिद्रजः, केषुचित्तमः, यथोक्तं भगवता—न
तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वमप्रकृति-
जैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ इति, यो ब्रह्माणं
विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इति
श्रुतेः, ब्रह्मणोऽपि सृज्यत्वेन शास्त्रवश्यत्वेन च क्षेत्रज्ञत्वं
गम्यते ।

एतदुक्तं भवतीति, ब्रह्मणः क्षेत्रज्ञत्वं कथमित्यत्राह य
ब्रह्माणमिति, सृज्यत्वेन (३) शास्त्रवश्यत्वं श्रवणादपहृतपाठमत्वा-
दिब्रह्मणरूपावसादरहितजन्मवश्यत्वेनेति भावः । शास्त्रवश्यत्वेन
शास्त्रप्रदानं हि तत्सापेक्षस्येति भावः । ततः किमित्यत्राह
सर्वेति, भूयसां बलीयस्त्वन्नयं परिहरति तेषामिति, नैतद्
ब्रह्मणो विरोधात्तेषां बाधः किन्तु परस्परविरोधात् कृत्स्नपुरा-

(१) सार्विककोश्वेति पा० ।

(२) गुणवश्यमिति पा० ।

(३) श्रेष्ठत्वश्रवणादिति पा० ।

गानामर्थनिश्चयकत्वशक्तिविरहे सति तानि किं कातस्वर्येन
 तयाजयानि ? सल कानिचित्स्वीकार्याणीत्यपेक्षार्यां सखादिम-
 लत्वलक्षणवैषम्यपरनिर्दं अचनमनो न भूयसा बलीयस्तयाऽस्य
 बाध इत्यर्थः । प्रयोजनमाह पुराणेति, किंगुणकेनोक्तमित्यत्राह
 सखनिष्ठेनेति, स्वतःप्रमाणत्वादपवादकवचनात्तरादर्शनात्
 योह खलु बाऽस्येत्यादिमैत्रायणीऽश्रुत्या तत्तद्गुणकत्वेनाभि-
 मतस्य तत्तद्देवनाशिशेषस्य प्रतिपादकानां प्रबन्धानां तत्तद्गुण-
 मूलत्वस्योचितत्वरूपेण वस्तुनामर्थ्येन स्वतःसिद्धस्य प्रामाण्यस्य
 स्थिरीकरणाच्च प्रामाण्यहेतुभूतजस्तमोऽभिवचननिरासकस-
 खमूलत्वं सिद्धमिति भावः ॥

सत्त्वप्रयेष्वहस्सु तदितरेषु यानि पुराणानि ब्र-
 ह्मणा प्रोक्तानि तेषां परस्परावेरोधे सति सात्त्विकाहः-
 प्रोक्तमेपु पुराणं यथार्थं, तद्विरोध्यन्यदयथार्थमिति पु-
 राणनिर्णयार्थवैदं सखनिष्ठेन ब्रह्मणाऽभिहितमिति वि-
 ज्ञायत इति । सत्त्वादीनां कार्यं च भगवतैवोक्तं—स-
 त्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादसोहौ तम-
 सो भवतो ऽज्ञानमेव च ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्या-
 कार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ !
 सात्त्विकी ॥ यथा धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च

सात्त्विकादिविभागोऽस्तु तत्र कस्य प्रामाण्यं कस्याप्रा-
 माण्यमित्यत्राह सखादीनामिति, पुराणानां ब्रह्मप्रोक्तत्वे कथं
 पराशरादिप्रोक्तत्वं सङ्कटत इत्यत्राह सर्वानिति, पीरुषेयेषु हि
 विरोधे तु वक्तुर्गुणानुगुणप्रामाण्याप्रामाण्यविभाग उपपद्यते ।

अपीरुषेयश्रुतिवाक्येषु गुणानुगुणप्रामाण्याप्रामाण्यविभागे न
 निर्माहो नोपपद्यत इति शङ्कते अपीरुषेयेष्विति, परिहरति

तात्पर्येति, अग्नेदश्रुत्यादीनां पूठर्वापरपर्यालोचनादिना निर्वाहस्योक्तत्वात्तेनैव प्रकारेणात्राप्यविरोधनिर्वाह इत्यभिप्रायेण पूठर्वमेवोक्त इत्युक्तम्, एक एव रुद्र इत्यादि वाक्यस्य पूठर्वापरपर्यालोचनया क्रतुरेकदेशताकत्वपरं तद्वाक्यमिति निश्चीयते, हरिकेशायेति पदं पदाध्ययनपारम्पर्याठयारूपात्, सोमः

अथथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी ॥
 अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा ऽऽवृता । सर्वार्थान् विपरितांश्च बुद्धिः सा पार्थ ? तामसी ॥ इति, सर्वान् पुराणार्थान् ब्रह्मणः सकाशादधिगम्यैव सर्वाणि पुराणानि पुराणकाराश्चक्रुः, ययोक्तं—कथयामि यथा पूठ्वं दक्षाद्यैर्मुनिसन्तमैः । पूष्टुः प्रोवाच भगवानब्जयोनिः पितामहः ॥ इति अपौरुषेयेषु वेदवाक्येषु परस्परविरुद्धेषु कथमिति चेत् तात्पर्यान्वय्यादविरोधः, पूर्वमेवोक्तः । यदपि चेदं विरुद्धवद् दृश्यते प्राणं मनसि सह करणैर्नादान्ते परमात्मनि सम्प्रतिष्ठाप्य ध्यायीते गानं प्रध्यायीतैवं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे संतसूयन्ते न कारणं, कारणं तु ध्येयः सर्वेश्वर्यमम्पन्नः सर्वेश्वरः शम्भुराकाशमध्ये ध्येयः, यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।

पवत इत्यादावृग्वेदमन्त्रे सोम-शुद्धोऽपि सोमलतापरः योगाद्बुद्धेर्बलीयस्त्वात्समासविभागाभावेन पदक्रमाध्ययनात्सोमलताविषयस्य मन्त्रस्य विनियोगाच्च सोम-शुद्धस्यो-मा-सहितवाचित्वाभावात् । किञ्च सोम-शुद्धस्य देवतापरत्वेऽपि रुद्र्याऽवगतश्चन्द्र एव स्वरसतः प्रतीयते न योगाव-सेयो रुद्रः, अतो न किञ्चिदेतत् । अस्मिन्मन्त्रे जनितेति पदं च

प्रीतिजनकार्यम् । एषमन्यदपि प्रकरणपर्यालोचनादिभिः परि-
 हर्तव्यमित्यभिप्रायः । एवं वेदपूर्वभागवत्सं विरोधे निर्वा-
 होऽस्तु उपनिषद्भागेऽप्यपरत्वाद्यभावात् तत्रकथंनिर्वाह इत्य-
 आह यदपीति, आदि-शब्देनाप्यर्धशिरोवाक्यानि चतुर्मुखका-
 रणत्वपराणि हिरण्यगर्भः समवर्तताये धाता यथापूर्वमक-
 लपयत् प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यादीनि च वाक्यानि विव-
 क्षितानि । ततः किमित्यत्राह नारायण इति, परिहरति अ-
 तथत्वमित्यादिनातत्र प्रथमं स्वपक्षं प्रतिजानीते वेदविदि-
 वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण
 सर्वं ततो यदुत्तरतरं तद्रूपमनामयं य एतद्विदुरमृतास्ते
 भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति, सर्वाननशिरोग्रीवः
 सर्वभूतगुहाशयः सर्वध्यापी च भगवांस्तस्मात्सर्वगतः
 शिवः । यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चास-
 च्छिव एव केवलः । तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च
 तस्मात्प्रसृता पुराणीत्यादि, नारायणः परं ब्रह्मेति च
 पूर्वमेव प्रतिपादितं, तेनास्य कथमविरोधः ।

त्यादि श्लोकेन वेदवित्प्रवरप्रोक्तवाक्यन्यायोपवृंहिता इति
 स्मृतीतिहासपुराणमीमांसान्यायोपवृंहिता इत्यर्थः । तत्र स्व-
 पक्षस्य प्रतिज्ञातस्य प्रमाणमुपन्यसिष्यन्प्रथमं कारणवाक्यान्यु-
 दाहरिष्यन्सूत्रपुरःसरं लक्षणवाक्यमाह जन्मादीति, जग-
 त्कारणं वस्तु ब्रह्मास्तु तच्च जगत्कारणं किमित्यपेक्षायामाह
 तच्चचेति, जगत्सृष्टिमलयप्रकरणेष्वेवेति न तूपासनादिविधिपरेषु
 शम्भूराकाशमध्ये ध्येय इत्यादिष्वित्यर्थः । तत्र हि कारण-
 त्वानुवादेन ध्येयताविधिपरत्वं जगत्सृष्टिमलयप्रकरणेषु सद्ब्र-
 ह्मेत्यादिषुभिः शब्दैः कारणत्वप्रतिपादनात्नारायणस्यैव

कारणत्वसिद्धिरित्यत्राह सदेवेति, गतिसामान्य न्यायात्सर्वेषां
कारणवाक्यानामिदमकण्ठामिति प्रेत्य उदाहृतवाक्यैकार्थं वाक्या-
न्तरं दर्शयति अयमेवेति, कारणवाक्यजातेकार्थ्यसिद्धम् ।

अत्यल्पमेतत्—वेदवित्प्रवरप्रोक्त वाक्यन्यायोप-
वृंहिताः । वेदाःसाङ्गा हरिं प्राहुर्जगज्जन्मादिकारण-
म् । जन्माद्यस्य यतः, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्तभिसंविशन्ति तद्विजि-
ज्ञासस्य तद्ब्रह्मेति जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्यवगम्यते ।
तच्च जगत्सृष्टिप्रलयप्रकारणेष्वेवावगन्तव्यं, सदेव सोम्ये-
दमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयमिति जगदुपादानता—
जगन्निमित्तता जगदन्तर्यामितादिमुखेन परमकारणं
सच्छब्दे(१) नाभिहितं ब्रह्मेत्यवगतम् । अयमेवार्थः ब्रह्म
वा इदमेकमेवाग्र आसीदिति शाखान्तरे ब्रह्म—शब्देन
प्रतिपादितः, अनेन सच्छब्देनाभिहितं ब्रह्मेत्यवगतम्
अयमेवार्थः,—

सच्छब्दस्य ब्रह्म—शब्दार्थे पर्यवसानमाह अनेनेति, वा-
क्यान्तरमुक्तवाक्यैकार्थमाह अयमेवेति, अयमेवार्थः प्रतिपादित-
इत्यर्थः । सद्ब्रह्मशब्दयोरात्मपर्यवसानमाह तथेति, आत्म—श-
ब्दस्य सद्ब्रह्म—शब्दापेक्षया विशेषशब्दत्वेऽपि नारायण—शब्दापे-
क्षया सामान्यशब्दत्वात् तत्र पर्यवसानमाह तथा चेति, शिवस्य-
कारणत्ववादिनाऽऽप्यापेक्षिकसामान्यविशेषभावोऽभ्युपेत्य अ-
न्यथा बहुकारणत्वप्रसङ्गात्, तत्र शिवादिशब्दानामपिनारायण-
शब्दापेक्षया सामान्यशब्दत्वात् नारायणे पर्यवसानमिति भावः ।
यथा पशुना यजेतेत्यत्र पशुसामान्यवाचिपशुशब्दःकारणस्य कया-

(१) प्रतिपादितमिति ।

या मेदस इति मन्त्रस्य ऋग-शब्दोक्तविशेषे पर्यवस्यति, एवं स-
 ष्टुशब्दो बृहदवहृष्टुशब्दसाधारणत्वाद्ब्रह्मशब्दोक्तविशेषे पर्यव-
 स्यति चेतनाचेतनसाधारणो ब्रह्म-शब्दश्चेतनैकान्तात्म-शब्दो-
 क्तविशेषे पर्यवस्यति ।

तथा शाखान्तरे आत्मा वा हृदमेकमेवाग्र आ-
 सीत् नान्यतिक्रम्य न मिषदिति तथा सद्ब्रह्म—शब्दा-
 भ्यामात्मैवाभिहित इत्यवगम्यते तथा च शाखान्तरे एको
 ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे व्यावापुयि-
 वि न मक्षत्राणीत्यादिना सद्ब्रह्मात्मादिपरमका(१) रण-
 वादिभिः शब्दैर्नारायण एवाभिहित इति निश्चीयते,
 यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति इत्यादिना एनमूर्द्धं न तिर्य-
 ष्चं न मध्ये परिजग्रभवत् । न तस्येष्टे कश्चन तस्य-
 नाम महद्यशः, न सन्दूषे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा प-
 श्यति कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाऽभिकल्पतो य-
 स्मं विदुरमृतास्ते भवन्ती, इति,

तथाऽऽत्म-शब्दश्च सर्वचेतनसाधारणो नारायण एव
 विशेषे पर्यवस्यतीति नारायण एव सद्ब्रह्मात्मशब्दैरभिधीय-
 त इत्यर्थः । ननु एको ह वै नारायण आसीदित्यत्र अनुवाद-
 सूचक-ह वै-शब्दश्रवणात्सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशा-
 देव समुत्पद्यन्त इति वाक्यवदिदमपि वाक्यमनुवादपरमिति
 वाक्यान्तरसापेक्षं तत्र तद्वृत्तमेवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणमिति
 विधित्वसूचकैवकारवता न सन्न वासदित्यादिवाक्येनोक्तः शिव
 एवानूद्यत इति । अत्रोच्यते अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवदिति न्यायेन
 स्वतःप्राप्तस्य विधित्वस्य ह-वै-शब्दो न भङ्गकः, यथा यदाद्ये-

षोडशकपाल इत्यत्र ह्युत्तमोऽपि प्रायश्चित्तमित्याद्युद्धे इत्यलक्षणमि-
 त्यनुवादसूचकयच्छब्दसम्प्रायेऽपि अथानामि त्वपुर्व्वत्त्वादिति
 सूत्रेण विधित्वं स्थापितं प्रमाणान्तराप्राप्तत्वात् तथा उपरि
 हि देवैः चारयतीत्यत्र हि—शब्दसम्प्रायेऽपि विधित्वं चारणे
 अपुर्व्वत्त्वादिति सूत्रेण विधित्वं स्थापितं प्रमाणान्तराप्राप्त-
 त्वात्, तस्मान्मन्त्रतः प्राप्तविधित्वमङ्गकोह—वै—शब्दः । अपि तु
 प्रमाणान्तरेण विधित्वे भग्ने प्रयुक्त—शब्दस्य नतिप्रदर्शकः
 आकाशकारणत्ववाक्ये त्वयोग्यत्वादिना विधित्वमङ्गाद्—वै—श-
 ब्दोऽनुवादरूपतश्चापक, अत्र तु प्रमाणान्तराप्राप्तत्वाद्धिधित्व-
 मङ्गकाभावाच्च ह—वै—शब्दो न स्वतः प्राप्तविधित्वमङ्गकः, शिव
 एवेत्यनेन विधित्वं भग्नमिति चेन्न शिवास्ते सन्तु पञ्चानः
 शिवं कर्म्यास्तु शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम्, यो वः
 शिवतमो रस इत्यादिष्वर्थान्तरपरत्वदर्शनेन शिव—शब्दस्य
 साधारणत्वात् साधारणोऽपि विधित्वमङ्गक इति चेत्स-
 देवैः चारयतीत्यनुवादरूपत्वमस्तु तस्मात्साधा-
 रणः शिव—शब्दोऽपि नारायणपर्यवसायीति । एको ह्यै—वा-
 क्यस्य अनुवादरूपत्वमस्तु तथाऽपि विष्णुस्तदासीद्दुरितेषु
 निष्कल इत्यादिस्वसमानार्थवाक्यश्रवणात्तदनुवादित्वमेवेति
 न विरुद्ध्यर्थपरवाक्यानुवादित्वम् । किञ्च शिवस्य कारणत्व-
 मनुवदतीति चेत् न ब्रह्मा ज्येष्ठं इत्यनन्तरवाक्यव्याहृतिः
 उपसर्गशूलपाणिः पुरुषोऽजायत इत्युत्तरवाक्यव्याहृतिश्च,
 तस्मान्नारायणस्यैव परमकारणत्वप्रतिपादकमिदं वाक्यमि-
 त्यभिप्रायः । अत्र शिव—शब्दः साधारण एव ठ्युत्पन्नः त-
 स्मात्साधारणः शिव—शब्दोऽपि नारायणपर्यवसायीति अत्रैको
 ह वा इत्यादिवाक्यं नारायणकारणत्वविधायकमेवेति वि-
 ष्णुस्तदासीद्दुरितेषु निष्कल इत्यादीनि कारणवाक्यान्वयव-

नुमन्वेयानि । अथोक्तार्थं प्रमाणांतरं च ब्रह्मण्यर्थाद्विरपयण-
भंस्य कारणत्वशङ्कां च निराकरोति यमन्तरित्यादिना, अत्र
समुद्रशायित्वलिङ्गेन अस्य प्रकरणस्य नारायणपरत्वनि-
श्चयार्थं यमन्तस्त्वमुद्र इति वाक्यपनुवात्तम्, आदि-शब्देन
विद्युतः पुरुषादधीत्युक्तं विद्युद्बर्णपुरुषत्वं च विवक्षितं
वेदाहमेतं

सर्वस्मात् परत्वमस्य प्रतिपाद्य न तस्येष्टे कश्च-
नेति तस्मात्परं किमपि न विद्यते ।

महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु पार इति अत्रेर्विद्युद्बर्ण
पुरुषत्वं हि परमपुरुषलिङ्गं जगत्कारणत्व(१)पूर्वेश्वरत्वमोक्षप्र-
दत्वरूपपरत्वदर्शनाय नैवमूर्द्धमित्यादिवाक्यमुदाहृतम् अथाः
संभूत इत्युत्तरनारायणैकवाक्यत्वाच्चनारायणपरत्वनाह अ-
दस्य इति, अदस्यः संभूत इत्यनुवाकस्य कथं नारायणपर-
त्वमित्यत्राह तच्छेति, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं
तमसः परस्तादिति वाक्येन सहापुरुषप्रकरणत्वावगमाल्लक्ष्मी-
पतित्वलिङ्गाच्च अदस्यः संभूत इत्यनुवाकस्य नारायणपर-
त्वमित्यर्थः सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यनुवाकस्य कथं नाराय-
णपरत्वं पुरुष-शब्दोऽप्यन्यवाचीत्यादिति चेत् तच्छयते सह-
स्रशीर्षा पुरुष इत्युपहितं पुरुषेण नारायणेन यजमान उप-
तिष्ठते नारायणाम्बामुपस्थानम् उत्तरनारायणेनादित्यमुप-
तिष्ठते इत्यादिकल्पसूत्रकारनिर्देशान्नारायणपरत्वं सिद्धम् ।
अथर्ववेदोक्तच्छ्रुता दशमहाशान्तिवचनसु वैष्णव्यां महाशा-
न्त्यां श्रीपुरुषसूक्तं विनियुक्तं वैष्णव्यां पुरुषसूक्तमिति आ-
द्याया ऽऽशाहर्षेर्द्वेषश्च तु पुरुषोत्तममित्यादिनाश्रीनकादिभि-
र्भक्त्याऽनमादाधने च विनियुञ्जते, स्मृतिवचनं च पुरुषस्य हरेः
सूक्तमिति सुखालोपनिषदि च ब्रह्मेश्वर इत्येव च नारायण-
इत्यादिना

इति च प्रतिविध्य अहम्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टाविति तेनैकवाक्यतां गमयति, तच्च महापुरुष-प्रकरणं हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति च नारायण(१) स्यैवेति द्योतयति, अथमर्थो नारायणानुवाके प्रपञ्चितः

नारायणात्मकत्वं सर्वस्योक्तत्वा पुरुष एवेदं सर्वमिति पुरुषात्मत्वेकनोपसंहृतं सहस्रशीर्षं देवं, विश्वमेवेदं पुरुष इति नारायणानुवाकस्यसहस्रशीर्षपुरुषशब्दाभ्यां सहस्रशीर्षा पुरुष इति प्रत्याभिष्टापिताभ्यां च तयोर्नारायणपरत्वं गम्यते, महा-देवं महापुरुषं वाचयेदिति प्रयोगाच्च वेदाहमेतं पुरुषं महास्त-मिति पुरुष-शब्दस्य साधारणशङ्का दूरोत्कारिता । एवं पुरु-ष-शब्दस्य नारायणपरत्वं निश्चीयते अम्भस्यपार इत्याद्या-नुवाक एवोक्तभ्यां समुद्रशापित्व-विद्युद्द्वर्णपुरुषत्वलिङ्गाभ्यां महापुरुषप्रकरणत्वलङ्घनीपतित्वलिङ्गान्वितोत्तरनारायणेनैकवा-क्यत्वाच्चेदं प्रकरणं नारायणपरम्, एतदेकवाक्यत्वाद्द्विरण्यगर्भः समवर्तताग्रइत्यादिकमपि नारायणपरमित्यर्थः । एवं नारायण-स्यैव परमकारणत्वे श्रीपुरुषसूक्तादिकं प्रमाणतपोक्तं, चतुर्मुख-कारणत्वं च अर्थान्तरत्वं हिरण्यगर्भ इत्यादीनामूषां जग-त्समासाद्यने ह्यविर्निवेदने विनियोगाच्च हिरण्यगर्भाभूगर्भ इति जगदिति प्रयोगाच्च हिरण्यगर्भशब्दस्य नारायणपत्वर सिद्ध्यति । अथ नारायणानुवाकमपि प्रमाणत्वेनाह अथमर्थ इति, प्रपञ्चित इति, न केवलं समुद्रशापित्वादिना लभ्यते अपि तु कण्ठात्क इत्यभिप्रायः । नारायणानुवाकः कः तत्रार्थस्य प्रपञ्चितत्वं कथमित्यत्राह सहस्रेति, प्रपञ्चितश्चमुपपादयति सर्वेति, इदं तावत्सर्वविद्योपास्य-विशेषनिर्णयपरं दहरविद्याप्रकरणत्वादेव तच्छेषभूतमिति चेन्न प्रकरणादपि खलीयसा वाक्यप्रमाणेन सर्वविद्याशेषत्वा-द्यगमात्प्रकरणान्तराधीतविद्यानां प्रकरणान्तरस्यसिद्धं कथमु-

पास्यविशेषसमर्पकमिति चेदुच्यते यथा प्रकरणान्तररूपेण
 जुहुवा जुहोतीति वाक्येन होमसाधनतया विहितमपि जुहुं
 प्रकरणान्तररूपमपि यस्य पर्यमयी जुहुरिति वाक्यं जुहु-शब्द-
 प्रत्यभिज्ञापितामनूद्य तस्याः पर्जन्यत्वं विदधाति जुहुवा द्रव्य
 विशेषस्याकाङ्क्षित्वाद्योग्यत्वात्, एवं तत्तद्विद्यासपास्वत्वेन
 विहितं वस्तु किमित्यपेक्षायां तत्तच्छब्दप्रत्यभिज्ञापितं तत्तदनूद्य
 तस्य नारायणत्वं विधीयत इत्युपपन्नमित्येतदभिप्रायेण सर्व
 शाखासु इत्युक्तं, तत्तद्गुणयोगेन तत्तच्छब्दार्णं नारायणवाचि-
 त्वमित्याह तत्तदिति, विश्वमेवेदं पुरुष इति नामानाधिरण्य-
 स्यार्थमाह समस्तस्येति, तदायत्तत्त्वं-तन्निवार्यत्वंतच्छेव-
 त्त्वं-तद्दृष्ट्याप्यत्वेस्तादात्म्यमित्यर्थः । तदिदमत्रैव स्पष्टं
 ठ्याप्य नारायणः स्थितः, पतिं विश्वस्य तद्विश्वसुपजीवति ।
 पतित्वं शेषित्वं विश्वोपजीव्यत्वं धारकत्वेन नियमनं चार्थं सि,
 हम् । एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्योचन्द्रसती विधुतौ ति-
 ष्ठत इत्यादिना नियमनेन धारकत्वप्रवणान्तरमाद्यथोक्त एव-
 सामानाधिकरण्यस्यार्थः नारायणपरं ब्रह्मेत्यत्र नारायणात्पर-
 मिति केचिद्वैदिका विदुः तदुक्तं महोपनिषदि नारायणः परं
 ब्रह्मेति पदविच्छेदेनाधीत्वात्, तत्त्वं नारायणः पर इत्यादिप्र-
 करणविरोधात् नुपां सुलुगित्यादिना लुप्तविभक्तिकनिर्दं पद
 समस्तऽपि निषादपक्ष्यतिरुपायेन पथमाविभक्त्यर्थत्वमेव व्याच्य-
 स् । लैङ्गे च-अहमेव परं ब्रह्म परमतत्त्वं पितानहः । अहमेव परं
 उयोसिः परमात्मा त्वहं विमुः ॥ इति भगवद्ब्रह्मनाम्न प्रथमार्थः ।
 स ब्रह्मा स शिव इति सामानाधिकरण्यस्यार्थमाह ब्रह्मेति,
 इन्द्रादीस्तादि-शब्देन परमस्वराडिति सुक्तसामानाधिकरण्यं
 विश्वमेवेदं पुरुष इति विश्वजगतसामानाधिकरण्यं च विवक्षि-
 तम् । इन्द्रसामानाधिकरण्यनुक्तसामानाधिकरण्यं विश्वजग-
 त्सामानाधिकरण्यं च हि विभूतित्वकृतं, तद्देवं ब्रह्मशिवसा-

नामाधिकरणयं चेत्यर्थः परमस्वराडिति मुक्तात्मोच्यते तत्र परम-शब्देन कैवल्यमोक्षोपावृत्तिः । यद्वा जीवस्यावस्थासु सर्वोच्चतः परं निरतिशयावस्थान्तरं नास्तीति परम-शब्दार्थः ननु एतदनुवाक्यानुवाक्यजातं शम्भुशिवादिशब्दानुगुण्येन नेयं न स्थितरानुगुण्येन तेषां नेयत्वमिति शङ्कायां वैषम्यमाह केवलेति, अत्रानुवाके कस्यचिदर्थान्तरस्य विधानादर्शनादिद्-मनस्त्वपरमुपास्यविशेषैकनिर्णयपरमित्यर्थः । अस्याति त्वस्यप-राणीत्याह अस्मिन्निति, यथा यस्य पर्णमयी जुहूरिति वा-क्ये परममयत्वेनोक्तस्य जुह्वा जुह्वीतीति होमसाधनत्वविधिस्त-थाऽत्र सर्वस्मात्परत्वेनोक्तस्य नारायणस्य ब्रह्म विदात्पत्नी-त्यादिषु मुमुक्षुपास्यत्वविधिरित्यर्थः । दहरं विपात्नमित्यादिना पूठ्वानुवाकौक्तस्यार्थस्य पदमकोशप्रतीकाशमित्यत्र प्रतिपादि-तत्वाद्दहरोपासनपरमिति चेद् दहरविद्यायाः प्रकृताया उपा-स्यविशेषाकाङ्क्षायां न केवलमस्यामेवोपास्यो नारायणः अपि-तु सर्वासु विद्यासु स एवोपास्य इति दहरविद्याप्रसङ्गेन सर्ववि-द्योपास्यविशेषनिर्णय एवात्र क्रियते इति वाक्यप्रमाणावगत-त्वात्सर्वविद्याशेषभूतम् ।

सहस्रशीर्षं देवमित्यारभ्य स ब्रह्मा स शिवस्से-न्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराडिति सर्ववाक्सासु परतत्त्वप्र-तिपादनपरामक्षर—शिव—शम्भु परब्रह्म—परज्यो-तिः—परतत्त्व—परायण—परमात्मादि—सर्वशब्दान् तत्तद्गुणयोगेन नारायण एव प्रयुज्य तद्दृश्यतिरिक्तस्य समस्तस्य तदायत्ततां तद्दृश्याप्यतां तदाधारतां तन्निय-म्यतां तच्छेषतां, तदात्मकतां च प्रतिपाद्य ब्रह्मशिवयोर-पीन्द्रादिसमानाकारतया तद्विभूतित्वं च प्रतिपादित-

म् । इदं च वाक्यं केवलपरतत्त्वप्रतिपादनैकपरम् अन्यत् किञ्चिदप्यत्र न विधीयते ।

तत्र दहरविद्याया अप्युपास्योऽनेन निर्णीतो भवतीति, तत्र पूर्वप्रसृतते दहरं विपाठनमित्यादौ कथंशसदभाषात्तदत्रोक्तमिति नात्रोपासनविधिपरत्वम् । एवं स्वपक्षसाधनत्वेन कारणवाक्यानि श्रीपुरुषसूक्तं नारायणानुवाकवाक्यं घोदाहृतम् । अयं क्रमो भगवद्यामुनाचार्यानुरोधेन कृतः, तत्प्रणीते(१)स्तोत्रे नावेकमे इत्यादिना कारणवाक्यानि विवक्षितानि, वैदिकः क इत्यनेन श्रीपुरुषसूक्तं विवक्षितं, वैदिको-वेदाध्यायीइदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पठ्यते इति जघनात्, न हि कश्चिदपि वैदिकः श्रीपुरुषसूक्तानध्यायीति वैदिक-शब्दाभिप्रायः, पूर्व-ब्रह्मा(२) शिवःशक्तमख इति नारायणानुवाकोपसंहारवाक्यस्मरणेन नारायणानुवाको विवक्षितः, नारायणेति संबुद्ध्या नारायणानुवाकं स्मारयन् कारणवाक्यानां श्रीपुरुषसूक्तस्य च नारायणपरत्वं सूचयति, अतस्तदनुरोधेन अयं क्रम उक्तः । अत्र कठवल्लयादिश्रुतयो ऽप्यनुसन्धेयाः, कठवल्लयां सर्वे वेदा यत्पदमानन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यद्विद्वन्तो ब्रह्मचर्यं धरन्ति तस्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये(३) इत्यारभ्य सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परम पदमिति श्रुतम्

अस्मिन्वाक्ये प्रतिपादितस्य सर्वस्मात्परत्वेनावस्थितस्य ब्रह्मणो वाक्यान्तरेषु ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिषूपसनादि विधीयते, अतः प्राणं मनसि सह करणैरित्यादिवाक्यं सर्वकारणे परमात्मनि करणप्राणादि

(१) आबुवन्दारशतत्रे ।

(२) अयमपि आबुवन्दारशतत्रयः श्लोकः ।

(३) ब्रवीत्येवम् इति पा० ।

सर्वं विकारजातमुपसंहृत्य तमेव परमात्मानं सर्वस्ये-
शानं ध्यायीतेति परब्रह्मभूतनारायणस्यैव ध्यानं वि-
द्धाति ।

एवं सर्वे वेदा यत्प्रदमाननन्तीति सर्ववेदवेद्यवस्तुकथ-
नापक्रमेण अनन्यपरं हि तत्प्रकरणम् । तथा मैत्रा(१)यणीयो-
पनिषदि च-एवं सवितुर्वरेण्यं ध्रुवमक्षयमसृतं विष्णुसंज्ञ-
सर्वाधारं धामेति ध्रुवत्वाच्चलत्वादिभिश्चिष्टतया वेदान्तेऽदि-
तस्य अस्तुनो विष्णुसंज्ञत्वं विधीयते । अथ पूर्वपक्षे उदाहृत-
श्रुतीर्ष्याचष्टे अत इत्यादिना, अतः कारणवाक्यैः श्रीपुरुष
सूक्तेन अनन्यार्थनारायणानुष्वाकादिभिश्च नारायणस्य पर-
मकारणत्वेन प्रतिपन्नत्वाद् ब्रह्मशिवयोस्तत्सृष्टपत्व-तत्संहार्य-
त्वादिप्रवणोच्येत्यर्थः । प्राणमित्यादिश्रुतेरर्थं संग्रहेणाह सर्व-
कारणेति, उपसंहृत्य परमात्मनि विकारजातोपसंहारमनुस-
न्धाषेत्यर्थः । सर्वस्येशानं ध्यायीतेति सर्वस्य वशीति पूरक-
वाक्यान्वयप्रदर्शनं, तद्वर्धनाह परेति, ईशानत्वादिकं नारा-
यणस्यैव मुख्यमीतीशानादिशब्दास्तस्यैव वाचका इत्याह
प्रतिमिति, सर्वेश्वर्यं इत्यादिवाक्यस्यार्थमाह अत इति, वि-
श्वारूयं विश्वशम्भुमिति नारायणवाचित्वेन शम्भु-शब्दस्य
प्रयोगदर्शनाच्छम्भुः स्वयंभूर्द्रिहिण इत्यर्थान्तरविषयत्वेन
निघण्टुदर्शनाच्चेति भावः । शम्भुराकाशमध्ये ध्येय इति
वाक्ये कारणत्वमपि विधेयं स्यादित्यत्राह-

पतिं विश्वस्येति, न तस्येष्टे कश्चन, इति च
तस्यैव सर्वस्येशानता प्रतिपादिता, अत एव सर्वेश्वर्यस-
म्पन्नः सर्वेश्वरः शम्भुराकाशमध्ये ध्येय इति

कश्चेति, कारणत्वानुवादेन ध्येयताविधिपरमिदं वाक्य
प्रतियते कश्च ध्येयः कारणं तु ध्येय इति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां,
न हि किं कारणत्यत्र प्रश्नस्येदङ्कारणमिति प्रतिवचनं श्रूयते,
तस्मात् कारणत्वानुवादेन ध्येयत्वं विधीयत इति निश्चीयते,
कारणत्वानुवादश्च तत्प्रतिपादकवाक्यान्तरसापेक्षः अतस्तदानुगु-
ण्येन अनुवादः कर्तव्य इति अनुवादरूपत्वात् कारण(१)स्यैव ध्ये-
यत्वविधिरित्यर्थः । अनुवादरूपत्वमस्तु तथाऽपि शिब एव कार-
णत्वेनानुग्रहतामित्यत्राह, तस्यैवेति, परमकारणता शम्भुशब्दवा-
च्यता चेति, अपमभिप्रायः अनुवादरूपत्वेन वाक्यान्तरसापे-
क्षत्वात् तद्विरुद्धार्थप्रतिपादनायोगात् नारायणस्यैव ध्येयत्ववि-
धिः । कारणत्वं विधीयतां नाम तथाऽपि सद्ब्रह्मात्मादिशब्दव-
च्छम्भु-शब्दस्य सामान्यशब्दत्वान्नारायण एव पर्यवसानं न्याय्य-
मिति शिवादिशब्दानां नारायण-शब्दापेक्षया साधारणत्वा-
द्ब्रह्मीषूपनिषत्सु नारायणादिशब्दनिर्देशात् तत्राप्येकैकत्र नारा-
यण-शब्दाभ्यासाच्च तदानुगुण्येनार्थो वर्णनीय इति चात्रानु-
सन्धेयम् । ततो यदुत्तरतरमित्यादिश्रुतेरर्थमाह यदपीत्यादिना
तदपि प्रत्युक्तमित्यन्वयः ततो यदुत्तरमिति वाक्यात्पूर्वम् य-
स्मात्परमित्यादिवाक्यान्तरस्यार्थं वक्तुमन्वयमाह यस्मादप-
रमिति, यस्मादिति पञ्चम्यन्तपदेन पर-शब्दस्यान्वये सति
समनिषेधो-

नारायणस्यैव परमकारणस्य शम्भु—शब्दवा-
च्यस्य ध्यानं विधीयते, कश्च ध्येय इत्यारभ्य कारणं तु
ध्येय इति कार्यस्याध्येयतापूर्वककारणैकध्येयतापर-
त्वाद्वाक्यस्य, तस्यैव नारायणस्य परमकारणता शम्भु-
शब्दवाच्यता च परमकारणप्रतिपादनैकपरे नारायणा-

नुवाक एव प्रतिपन्नेति तद्विरोधयर्थान्तरपरिकल्पनं
कारणस्यैव

न कृतः स्यात्, अपर-शठदेन पञ्चम्यन्तपदस्यान्वये
सति समास्यधिकोभयनिषेधः कृष्यात्, तथा सति नान्यः पन्था
इति पुरुषवेदनस्यैव मोक्षोपायत्वप्रतिज्ञानस्य प्राकरणिकस्या-
प्यानुगुस्यं पञ्चम्यन्तपदस्यान्य-शठदेनान्वयश्च श्रुतिस्मृतिषु
दृश्यते इति नेत्येतस्मादन्यत्परमस्ति तस्माद्द्वान्वयत्वं परं
किञ्चनास एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् तदच्युतो नास्ति
परं किञ्चनास एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् तदच्युतो
नास्ति परं ततोऽन्यदित्यादिषु न तत्समश्चास्यधिकश्च दृश्यते
इति श्रुत्यैकार्थ्यं च । यस्मात्परमित्यन्वयेऽपि पुरुषादन्यस्य
परत्ववादोऽनुपपन्न एव । कैश्चिदेवं व्याख्यातं परमित्युत्कृष्ट-
निषेधः अपरम् इति समनिषेधइति, तदयुक्तम् अन्यपर्याय-
स्यापर-शठदस्य समवाचित्वा(१)भावात् समानविभक्त्यन्त-
पदयोः स्वतःप्राप्तमानानानाधिकरणयभङ्गात् षडधिकरणत्व
सूचकशठदाद्यभावाच्च तस्माद्यथोक्त एवार्थः । यस्मान्माणोयो
न ज्यायोऽस्ति कश्चिदित्येतद्दूष्याच्चष्टे अणीयस्त्वमिति,
ज्यायस्त्वमिति, ज्यायस्त्वं धारकत्वं नियन्तृत्वादिगुणैरुत्कृ-
ष्टत्वमत्र च नियन्तृत्वेन ज्यायस्त्वं विवक्षितं प्रशासितारं
सर्वेषामणीयांसमणीयसानित्यादिष्वनानुमारात् यस्मात्पर
स्नापरमित्यादिवाक्ये

ध्येयत्वेन(२) विधिवाक्ये न युज्यते । यदपि
ततो यदुत्तरतरमित्यत्र पुरुषादन्यस्य परतरत्वं प्रतीयत
इत्यभ्यधायि तदपि यस्मात्परं नापरमस्ति, किञ्चिद्व्य-

(१) समवाचित्वास्वारस्यादिति पा० ।

(२) ध्येयत्वविधिवाक्ये इति पा० ।

स्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् यस्मादपरं यस्मा-
दन्यत् किञ्चिदपि परं नास्ति केनापि प्रकारेण पुरुष-
व्यतिरिक्तस्य परत्वं नास्तीत्यर्थः, अणीयस्त्वं—सहम-
त्वं, ज्यायस्त्वं—सर्वेश्वरत्वं सर्वव्यापित्वात् सर्वेश्वर-
त्वादस्य, एतद्व्यतिरिक्तस्य वा कस्याप्यणीयस्त्वं
ज्यायस्त्वं च नास्तीत्यर्थः । यस्मान्नाणीयो न ज्या-
योऽस्ति कश्चिदिति पुरुषादन्यस्य कस्यापि ज्यायस्त्वं
निषिद्धमिति

पुरुषादन्यस्य परत्वनिषेधात् तद्विरुद्धं तदप्यस्याधिक-
त्वप्रतिपादनपरत्वं व्याहृतमित्यर्थः । यस्मात्परमिति वाक्ये
परत्वनिषेधो वक्ष्यमाणपरत्वव्यतिरिक्तविषयः गोश्लीवर्दन्त्याया-
दिति शङ्कायाम् अनन्यथानिदुस्यैव सङ्कोचकत्वात् ततो यदुत्तर-
मिति वाक्यस्य चान्यथासिद्धत्वाद् यस्मात्परमिति वाक्ये
पर-शब्दो न सङ्कोचपितव्य इति सिद्धान्तितो मतमभिप्रेत्य
अस्य वाक्यस्य अन्यथा निर्वाहः कथमित्याह कस्तर्हीति,
अस्वार्थं वक्तुं प्रकरणं योजयति अस्वेति, उक्तप्रकरणवाक्या-
नुगुण्येन ततो यदुत्तरतरमिति वाक्यस्यार्थमाह यत इति,
अरूपं-कर्मकृतप्रकृतिसम्बन्धरहितम् । अनामयं-तत्कृतसुख-
दुःखादिरहितमित्यर्थः । तत इति पञ्चम्यन्तपदं हेत्वर्थपर-
त्वेन योजितम् । अन्यथा दूषणमाह अन्यथेति,

तस्मादन्यस्य परत्वं न युज्यते इति प्रत्युक्तं, कस्त-
र्हस्य वाक्यस्यार्थः-अस्य प्रकरणस्योपक्रमे तमेवं विदि-
त्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति
पुरुषवेदनस्यामृतत्वे(१) हेतुतां तद्व्यतिरिक्तस्यापथतां
च प्रतिज्ञाय—यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित्तेनेदं

पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्येतदन्तेन पुरुषस्य सर्वस्मात् परत्वं प्रतिपादितं, यतः पुरुषतत्त्वमेवोत्तरतरं ततो यदुत्तरतरं पुरुषतत्त्वं तदेवारूपमनामयं ये एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अयेतरे दुःखमेवापियन्तीति पुरुषवेदनस्यास्मृतत्वहेतुत्वं तदितरस्य चापयत्वं प्रतिज्ञातं सहेतुकमुपसंहृतम्, अन्ययोपक्रमगतप्रतिज्ञाभ्यां विरुध्यते पुरुषस्यैव शुद्धिगुणयोगेन शिव—शब्दाभिधेयत्वं शाश्वतं शिवमच्युतमित्यादिना ज्ञातमेव पुरुष एव शिवशब्दाभिधेय इत्यनन्तरमेव वदति—महान्

उपक्रमगतप्रतिज्ञाभ्यां पुरुषवेदनस्य सुक्तिहेतुत्वप्रतिज्ञया तदन्वेषणानुपायत्वप्रतिज्ञया चेत्यर्थः । हेत्वर्थत्वाभावेऽपि न पुरुषादन्यत्वसिद्धिः प्रथमादिनिर्दिष्टस्य शाब्दप्राधान्यं वैयाकरणस्यायसिद्धिमिति पुरुषेण सर्वमिति सर्व—शब्दार्थस्य जनतः प्रथमानिर्दिष्टत्वात्कथं तद्वत्त्वात् तदुक्तस्य तत्परामर्शित्वस्यैव युक्तत्वात्त इति पदेन तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति प्रथमानिर्दिष्टं जगद् गृहीतम् इति जगत उत्तरः परः पुरुष एवाभिधीयते इति केचिदाचार्याः, तदुच्यते पन्नम् एवमुपक्रमगतप्रतिज्ञाऽनुरोधेन यस्मात्परमित्यादिवाक्यकृताधिकनिषेधानुरोधेन च ततो यदुत्तरतरमिति वाक्यं पुरुषस्यैव परत्वपरमुक्तम् । सर्वाननशिरोग्रीव इत्यादिवाक्यापगतस्य शिव—शब्दस्य अर्थमाह पुरुषस्यैवेति, आदि—शब्देन सर्वः सर्वः शर्वः शिवः स्यात्, शिवं कर्म्मोत्तिष्ठत्यादिप्रयोगे विवक्षितः, सर्वाननशिरोग्रीवत्वं च सहस्रशीर्षं पुरुष इत्यस्य प्रत्यभिज्ञापकं, भगवच्छब्दस्तु पुरुषज्ञापक इति अनुसन्धेयम् । उत्तरत्रापि पुरुषप्रतिपादनाच्छिव—शब्दः पुरुषपर इत्याह पुरुष इति, महान्

प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तक इत्यत्र एष-इति पदेन शिव-
शब्दाभिहितः प्रत्यभिज्ञापितः, एवं कारणावाक्यबलादुपास्य-
विशेषनिर्णयपरनारायणानुवाकेन च नारायणस्यैव परत्व-
मुक्तम् । एषं देवतान्तरस्यापि परत्वे न सन्न चासदिति
कारणावाक्यं यः परः स महेश्वर इत्युपास्यविशेषनिर्णयपर-
वाक्यं चास्तीत्यग्राह उक्तैर्नैवेति, उक्तैर्नैव न्यायेन, कारणावा-
क्यैर्नारायणस्यैव परमकारणत्वप्रतिपादनादनन्यपरनारायणा-
नुवाकादिभिस्तस्यैव सर्वस्मात्परत्वनिश्चयाद्ब्रह्मरुद्रादीनां
तत्सृज्यत्व-संहार्यत्वअव्रणारुच्यार्थान्तरेषु दृष्टप्रयोगाणां शिवम-
हेश्वरादिशब्दानां साधारणत्वात्तेषां नारायणपरत्वेन प्रयोग-
दर्शनाद्ब्रह्मीषूपनिषत्सु नारायणादिशब्दनिर्देशादेकैकैवोपनि-
षदि नारायणादिशब्दाभ्यासाच्च शिवादिशब्दोऽपि सद्ब्र-
ह्मादिशब्दवत् नारायणपर्यवसायीत्यर्थः । तत्र यद्वेदादौ स्वर
इत्यादिवाक्यस्य न केशलं प्रकरणान्तरवाक्यैर्नारायणपरत्वनि-
श्चयः अपि तु तस्यैव पूर्वोपरपर्यालोचनया च नारायणपर-
त्वं गम्यत इत्याह जिज्ञोति, अस्य वाक्यस्य पुरुषादन्यस्यो-
त्कर्षपरत्वं प्रथमानुवाकोक्तपुरुषव्यतिरिक्तपरत्वनिषेधठया-
हृतमिति दर्शयितुं न तस्येशे इत्याद्युक्तं, यद्वेदादावित्यस्या-
र्थमाह वेदाद्यन्तेति, वेदस्य प्रणव उत्पादकत्वादादिस्तल्लय-
स्थानत्वादान्तश्चेत्यभिप्रायेण वेदाद्यन्तरूपतयेत्युक्तम्, अत
एव वेदबीजभूतः प्रणवः । तस्य प्रकृतिलीनस्येति पदं ठयाच-
ष्टे प्रकृतिभूताकारवाच्यनयेति, प्रकृतिलीनत्वं नाम प्रकृतिभूता-
कारावस्थानम् ।

प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः । इति, उक्तैर्नैव
न्यायेन न सन्न चासच्छिव एव केवल इत्यादि सर्वं नेयं,
किञ्च न तस्येषे कश्चनेति निरस्तसमाभ्यधिकसम्भावन-
स्य पुरुषस्याणोरणीयानित्यस्मिन्ननुवाके वेदाद्यन्तरू-

पतया वेदबीजभूतप्रणवस्य प्रकृतिभूताकारवाच्यतया महेश्वरत्वं प्रतिपाद्य दहरपुण्डरीकमध्यस्याकाशान्तरवर्तितयोपास्यंत्वमुक्तम् ।

अकारावस्य प्रणववाच्यत्वं नामाकारवाच्यत्वमेवेत्यर्थः । अकारेणोच्यते विष्णुः सर्वलोकेश्वरो हरिः । अकारो विष्णुकाचक इति श्रुतिस्मृतिवचनादकारवाच्यस्य नारायणस्यैव महेश्वरत्वमुक्तमित्यर्थः । दहरेति यद्वेदाविति वाक्ये देवतान्तरस्य परत्वकथनात्तदेव दहरपुण्डरीकान्तरूपास्यमिति चेत् तत्रापि नारायणस्यैव महेश्वरत्वप्रतिपादनात् एव दहरपुण्डरीकेऽप्युपास्य इत्यर्थः । अस्थिन् वाक्ये प्रणववेद्योरकारप्रणवयोश्च प्रकृतिविकृतिभावः कथमवगतः अकारप्रसङ्गश्च कः तद्वाच्यत्वपरः शब्दः क इत्यपेक्षायामाह अथमर्थ इति, यद्वेदादौ स्वः प्रोक्तो वेदाग्ने च प्रतिष्ठित इत्यनेनैव प्रकृतिविकृतिभावः सिद्धः, प्रकृतिलीनस्येत्यनेन अकारश्चावगतः, यः पर इति पर-शब्देन वाच्यत्वं चावगतम्, इदं परस्तात् पर इत्यादिषु पर-शब्दस्य वाच्यत्वकार्यत्वादित्यर्थः । तर्ह्यकारस्य पर इति वक्तव्यं प्रकृतिलीनस्येति वचनठयक्तेः कोऽभिप्रायः अकारवाच्यस्यैव महेश्वरत्वे कथं नारायणस्य परत्वसिद्धिरित्यत्राह सर्ववाचकेति,

अथमर्थः सर्वस्य वेदजातस्य प्रकृतिः प्रणवः उक्तः, प्रणवस्य च प्रकृतिरकारः, प्रणवविकारो वेदः स्वप्रकृतिभूते प्रणवे लीनः, प्रणवोऽप्यकारविकारभूतः स्वप्रकृतावकारे लीनस्तस्य प्रणवप्रकृतिभूतस्याकारस्य यः परो वाच्यः स एव महेश्वर इति सर्ववाचकजातप्रकृतिभूताकारवाच्यः सर्ववाच्यजातप्रकृतिभूतनारायणायः स महेश्वर इत्यर्थः ।

वाच्यजातप्रकृतिभूतो वाचकजातप्रकृतिभूतेन वाच्य इति ज्ञापनं प्रकृतिहीनस्येति वचनश्रुतेः प्रयोजनं वाच्यजातप्रकृतिभूतस्य नारायणत्वं वाच्यान्तरावगतमिति भावः । भगवतो नारायणस्य वाच्यजातप्रकृतित्वे अकारस्य वाचकजातप्रकृतित्वे च भगवद्भवनमाह यथोक्तमिति, अक्षराणामकारोऽस्मीत्यनेन वाच्यवाचकभावसम्बन्धश्च सूक्तः । नारायणस्य अकारवाच्यत्वे श्रुतिमाह अ इति ब्रह्मेति, अकारस्य वाचकजातप्रकृतित्वेऽपि श्रुतिमाह अकारो वै इति, वाचकजातस्य अकारप्रकृतित्वमिति ज्ञायत इत्यर्थः ब्रह्मणो वाच्यजातप्रकृतित्वं श्रुतिसिद्धमित्याह वाच्येति, उक्तं निगमयति अत इति, एवं महेश्वर-शब्दस्य साधारणत्वात्तत्प्रकरणापर्यालोचनया च नारायणपरत्वमुक्तं नारायणस्यैव तत्तच्छब्दवाच्यस्य परत्वसुतरानुवाके अगतीकमपीत्याह तस्यैवेति, विश्वामिको रुद्रो महर्षिः प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यादिष्वन्येऽपि वाक्येषु शिषादेः कारणत्वमाशङ्क्याह अनेनेति, विश्वामिको रुद्र इत्यादिवाक्यान्वपि अस्य परत्वादुक्ताथोत्तुगुणत्वेन सर्वनीयानीत्यर्थः । केनापि शब्देन प्रतीयमानं तद्देवास्तु ततः किमित्यत्राह तदेतदिति,

यथोक्तं भगवता—अहं कुत्सनस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । अतः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ! अक्षराणामकारोऽस्मि इति, अ इति ब्रह्मेति च श्रुतेः, अकारो वै सर्वा वागिति च वाचकजातस्याकारप्रकृतित्वं, वाच्यजातस्य ब्रह्मप्रकृतित्वं सुस्पष्टम् । अतो ब्रह्मणोऽकारवाच्यताप्रतिपादनादकारवाच्यो नारायण एव महेश्वर इति सिद्धं, तस्यैव सहस्रशीर्षं देवमिति केवलपरतत्त्वविशेषप्रतिपादनपरेण नारायणानुवाकेन सर्वस्मात्परत्वं प्रपञ्चितम्, अनेनानन्यपरेण प्रतिपादितमेव परतत्त्वमन्यपरेषु सर्ववाक्येषु

इन्द्रादितुल्येति आदि-शब्देन विश्वमुक्तात्मविवक्षाऽ-
स्ति । प्रसिद्धब्रह्मशिवयोः परत्याभावे द्रुष्टात्तमाह क्वचिदि-
ति, विश्वाधिको रुद्र इत्यस्यायमर्थः-अत्र स नो देवः शुभ-
या स्मृत्या संयुक्तु इति स्वाभिमतप्रार्थनात्तात्पर्याद्विरण्यगर्भं
प्रति कारणत्वमनूयते एव अनुवादस्य च वाक्यान्तरमापेक्षस्य
तदानुगुण्येन वर्णनीयत्वात्केनचिद्गुणयोगेन रुद्र-शब्दो नारा-
यणपरः चतुर्मुखकारणत्वं च तस्यैवेति स्पष्टं पश्यत, । अप-
श्यत्स्वस्माज्जायमानम् इत्युपाहारः । एवं वा योजना
रुद्र-शब्दः प्रसिद्धरुद्रपर एव स च महार्घिः त्रिकालज्ञानवसत्या
सर्वोत्कृष्टः स स्वकारणभूतं हिरण्यगर्भमपि कालत्रयज्ञान-
वश्या जायमानावस्थमपश्यत् । य एवमपश्यत्स शुभया स्मृत्या
भगवत्स्मरणेन सां संयुनसिप्रत्यर्थः, ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेत्,
उपायोऽहं सदा विप्राः, उपायोऽस्मि हरेः स्मृत्तौ, । शङ्करस्य
तु यो भक्तः सप्तजन्मान्तरं नरः । तस्यैव तु प्रसादेन विष्णु-
भक्तः स जायते ॥ इत्यादिसीरुद्रस्य भगवज्ज्ञानप्रदत्वप्रतिपा-
दनात् ॥

केनापि शब्देन प्रतीयमानं तदेवेत्यवगम्यत-
इति शास्त्रद्रुष्ट्या तूपदेशो वामदेवदिति सूत्रकारेण
निर्णीतं, तदेतत्परं ब्रह्म क्वचिद् ब्रह्मशिवादिशब्दाद-
वगतमिति केवलब्रह्म-शिवयोर्न परतस्वत्वप्रसङ्गः ।
अस्मिन्ननन्यपरेऽनुवाके तयोरिन्द्रादितुल्यतया तद्वि-
भूतित्वप्रतिपादनात्, क्वचिदाकाशप्राणादिशब्देन परं
ब्रह्माभिहितमिति भूताकाशप्राणादेर्यथा न परत्वम् ।
यत्पुनरिदमाशङ्कितम् अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं
पुण्डरीकं वैश्वं दहरोऽस्मिन्नन्तर-

हिरण्यगर्भकारणत्ववादिनः प्रष्टव्याः किमग्रहान्तर्वर्ति-
 सृष्टिः प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्युच्यते उत परमकारणत्वमु-
 च्यत इति प्रथमकल्पोऽभ्युपेतः, द्वितीयस्तु प्रजापत्यादिश-
 ङ्दानां साधारणत्वादन्यत्र यच्चतुर्नुखादेः सृष्टयत्रादिश्रवणा-
 ष्ववहुकारणत्वाख्यातिरोचेन नेप इति प्रत्युक्त इति । अथ
 व्योमातीशवादं हृदि निधाय तं समूलमुन्नूलयितुं तत्परिपा-
 टीमुपन्यस्यति यत्पुनरिति, आकाशान्तर्वर्तिनः कस्यचिद-
 न्वेष्टव्यता स्यात् ततः किमित्यत्राह अस्येति, एतत्प्रतिक्षिपति
 अनधीतेति, अनधीतवेदानाम् अदृष्ट(१)शास्त्रविदामिदं चोद्य-
 मिति दहरविद्यायाः पूठार्थपरक्षाकल्पनप्यनधीतं, वाक्यकारण-
 न्यादयश्चादृष्टास्तेरिति भावः । कथमित्यत्राह यत इति,
 कथं श्रुतिरेव परिहरतीत्यत्राह दहरोऽस्मिन्निति, अस्याकाश-
 शब्दवाच्यस्येति,

आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव
 विजिज्ञासितव्यमिति, अत्राकाश—शब्देन जगदुपा-
 दानकारणं प्रतिपाद्य तदन्तर्वर्तिनः कस्यचित्तत्त्ववि-
 शेषस्यान्वेष्टव्यता प्रतिपाद्यते । अस्याकाशस्य नामरु-
 पयोर्निर्वाहकत्वश्रवणात्पुरुषसूक्ते पुरुषस्य नामरूपयोः
 कर्तृत्वदर्शनाच्चाकाशपर्यायभूतात्पुरुषादन्यस्यान्वेष्टव्यता-
 योपास्यत्वं प्रतीयत इति, अनधीतवेदानामदृष्टशास्त्र-
 विदामिदं चोद्यं यतस्तत्र श्रुतिरेवास्य परिहारमाह,
 वाक्यकारश्च दहराऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तत्र

(१) शास्त्रविदोऽपि यैर्न दृष्टास्तेषां शास्त्राध्ययनकथा तु
 दूरनिरस्तेति भावः ।

विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति
चोदिते यावान्वाऽयमाकाशस्तावनेषोऽन्तर्हृदय आ-
काश इत्यादिना

यस्य भागगुणभातमाकाशान्तर्वेति स्वल्पत्ववस्तुत्वगतमिति
शङ्काशमनाय यावान् वाऽयमाकाशस्तावनेषोऽन्तर्हृदय आकाश
इति वाक्यस्याकाश-शब्देन पूर्वोक्त आकाश-शब्दः स्मारितः
स्पष्टम् । ननु किं तत्र विद्यत इति चोद्यानन्तरमुक्ते अस्मिन्
द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादिना इत्यादिना
द्यावापृथिवीविद्युत्तन्त्रादीनामाकाशवर्तित्वं प्रतीयत इति न
गुणभातस्य प्रतीतिरिति शङ्कायामाह एतदुक्तं भवतीति, उक्त-
द्युपृथिव्यादीनां स्रष्टृत्वधारकत्वादिगुणगणोऽपहृतपाप्मत्वादि-
गुणगणश्च विवक्षित इत्यर्थः । कथं वाक्यकारेण परिहृतमित्य-
त्राह तथा चेति, काम्यस्पृहात्मराः कामा इति निघण्टुः ।
गुणित्यतिरेकेण कथं गुणानामुपास्यत्वमिति शङ्कायामाह एत-
दुक्तमिति, उभयमप्यन्वेष्टव्यं तच्छब्दनिर्दिष्टस्यैवान्वेष्टव्यत्वान्नो
भयमिति चेन्न तच्छब्द उभयपरो नेयः । यच्छब्दनिर्दिष्टं गुणा-
ष्टकमेवेति तच्छब्दो गुणमात्रपर इति चेन्न

अस्याकाश—शब्दवाच्यस्य परमपुरुषस्यानवधिक-
महत्त्वं सकलजगत्कारणतया सकलजगदाधारत्वं च प्रति-
पाद्य—तस्मिन्काशासमाहिता इति अपहृतपाप्मत्वा
दि सत्यकाम—शब्देन सत्ययङ्कल्पत्वपर्यन्तगुणाष्टकं नि-
हितमिति परमपुरुषवत्परमपुरुषगुणाष्टकस्यापि पृथग्
विजिज्ञासितव्यत्वप्रतिपिपादविषया तस्मिन् यदन्तस्त-
न्वेष्टव्यमित्युक्तमिति श्रुत्यैव सर्वं परिहृतम्, एतदुक्तं भ-
वति किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यमित्यस्य चोद्यस्मा-
स्मिन्सर्वस्य जगतः स्रष्टृत्वमाधारत्वम्

तच्छब्द एवोभयपरः । मनु यः आकाशः यद्गुणजात-
 मिति पुल्लिङ्गनपुंसकलिङ्गरूपयच्छब्दद्वयं स्यात्तदत्र नास्तीति
 चेत् त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति त्यदादीनामेकशेषत्वविधाना-
 तदन्यतम—यच्छब्दस्यैकशेषत्वमवगम्यते, नपुंसकामनपुंसककेनै-
 कवच्चाभ्यतरस्यामिति सूत्रेण नपुंसकानपुंसकसन्निपाते नपुंस-
 कस्यैकशेषत्वमेकवद्भावश्च विधीयत इति अत्र योयदिति
 पुल्लिङ्गनपुंसकरूपयच्छब्दद्वयोपनिपाते यदिति नपुंसकस्यैक-
 स्यैकशेषत्वमेकवद्भावश्चेति निश्चीयते, तस्माद्यच्छब्देनोभय
 विवक्षितमिति निखिलजनदुदयेत्यादिविशेषणमाकाशो ह वै
 नामरूपयोर्निर्वहितेलि श्रुत्युक्तस्मारणम् । ननूभयस्याभ्येष्टव्य-
 त्वे प्रामाणिके सति हि यच्छब्दस्यैव निर्वाहः कार्य इत्यत्राह
 यथाऽऽहेति, छान्दोग्ये आकाश—शब्दस्य परमात्मपरत्वमा-
 खित्ये हि सर्वत्राकाश—शब्दानां परमात्मपरत्वमापाद्य तद-
 न्तर्वर्तिनः स्वतन्त्रवस्त्वन्तरत्वं व्योमातीतवादिभिरुच्यते अत्र
 छान्दोग्यश्रुतिनिर्वाहान्तेषां मूलघातः कृत इत्यभिप्रायेणैता-
 वता विरतिः, यत्राकाशशब्दनिर्दिष्टस्य परमात्मसाधारणगुण-
 अर्थणं तत्र स्वारस्यभङ्गेनाकाशशब्दस्य परमात्मपरत्वमा-
 खीयते ।

नियन्तृत्वं श्रेयित्वमपहतपाप्मत्वाद्यो गुणाश्च
 विद्यन्त इति परिहार इति, तथा च वाक्यकारवच-
 नं—तस्मिन् यदन्तरिति कामव्यपदेश इति, काम्यन्त
 इति कामाः अपहतपाप्मत्वाद्यो गुणा इत्यर्थः ।
 एतदुक्तं भवति—

अन्यत्र तु प्रविष्टिप्राप्त्यर्थात्स्वतः प्राप्त एवार्थः स्वीकृत
 इत्यर्थः, अनेन तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्त-

स्तदुपासितव्यमित्यत्र विशोकशब्देन विशोको विजिघत्सोऽपि
 पिपास इत्यादिममानप्रकरणोरुगुणस्वरणात्तदन्तर्वर्तिनो गुण-
 जातस्यान्वेष्यत्वं प्रसिद्धतस्याकाश-शब्दनिर्दिष्टस्याकारवा-
 च्यत्वान्नारायणस्य महेश्वरत्वमुक्तं यद्देदादाविति यत्र त्वाका-
 श-शब्दनिर्दिष्टस्य परमात्मासाधारणगुणाश्रयत्वं तत्राकाश-
 -शब्दस्य प्रसिद्धार्थपरत्वात्तदन्तर्वर्तिनो नारायणत्वं स्यादिति
 च स्थितम् । अथ ब्रह्मविष्णुऋद्धेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्ते इति
 विष्णोः कार्यत्वश्रवणात् परत्ववैकल्पशङ्कां ऋदुदस्यति यः पुन-
 रिति, कारणस्य ध्येयताप्रतिपादनपरे वाक्य इति कश्च
 ध्येय इति कारणं तु ध्येय इति कारणत्वानुभावेन ध्येयतावि-
 ध्यत्यपरत्वाद्वाक्यान्तरसापेक्षो ऽनुवादः सदानुगुण्येन स्या-
 दित्यनन्यपरत्वाक्योक्तं नारायणस्यैव परत्वं स्थितं, तस्य
 स्वेच्छया लोकरक्षणार्थमवतार इति

यदेतद्देहराकाशपदवाच्यं निखिलजगदुदयविभव-
 लयलीलं परं ब्रह्म तस्मिन् यदन्तर्निहितमनवधिकाति-
 शयमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं तदुभयमप्यन्वेष्यत्वं वि-
 जिज्ञासितव्यमिति, यथाऽऽह—अथ य इहात्मानमनु-
 विन्द्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु का-
 मचारो भवतीति, यः पुनः कारणस्यैव ध्येयताप्रतिपाद-
 नपरे वाक्ये विष्णोरनन्यपरत्वाक्यप्रतिपादितपरत्व-
 भूतस्य कार्यमध्ये निवेशः स स्वकार्यभूतत्वसंख्यापूरणं-
 कुर्वतः स्वलीलया जगदुपकाराय स्वेच्छावतार इत्यव-
 गन्तव्यः, यथा लीलया देवसंख्यापूरणं कुर्वत उपेन्द्रत्वं
 परस्यैव, यथा च सूर्यवंशोद्भवराजसंख्यापूरणं कुर्वतः
 परस्यैव ब्रह्मणो दाशरथिरूपेण स्वेच्छावतारः, यथा च

सोमवंशसंख्यापूरणं कुर्वतो भगवतो भूभारणावतारणाय
 स्वेच्छया वसुदेवगृहे अवतारः, सृष्टिप्रलयप्रकरणेषु नारा-
 यण एव परमकारणतयाः, प्रतिपाद्यत इति पूर्वमेवो-
 क्तम् । यत्पुनरथर्वशिरसि

श्रुतिस्मृतिषूक्तः, तत्र ब्रह्मि से व्यतीतानि जन्मानि तत्र
 चार्जुनेति ब्रह्मणादुत्पत्तिब्रह्मणो ब्रह्मरुद्रादेभंगक्षत्राभ्युपग-
 म्यते, तत्र भगवज्जन्मनो हेतुः प्रयोजनं विलक्षणं प्रसाणान्तरेण
 प्रतिपन्नमिति तद्विरोधेनाप्रापि प्रतिपाद्यमानं भगवतो जन्म
 विलक्षणहेतुमद्विलक्षणप्रयोजनब्रह्माभ्युपगम्यतन्वेषां जन्मनो हे-
 तुफले कर्म—तत्फलानुभवो, तस्माद्गामादिबदवतार इत्यर्थः
 त्रिमूर्तिसंख्यान्तर्भावमात्रं न साम्प्रै प्रयोजकमित्यभिप्रायेण
 संख्यापूरणं कुर्वत इति मुबुरुक्तं, स्वलीलया जगदुपकारायेति
 हेतुप्रयोजनवैलक्षण्यमुक्तं, न तु कर्मणा तत्फलानुभवायेत्यर्थः,
 जगत्सामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजेति ब्रह्मनात् । मनुष्या-
 दिषु स्ववतारः कथं देवेष्विति शङ्कः कथावृत्त्यर्थमाह यथा लील-
 येति, तर्हि देवेष्ववतारद्वयं कथमित्यत्राह यथा चेति, स्वमना-
 नगणनागण्यत्वरूपोत्कर्षं परेषां ददातीत्यभिप्रायेण सोमवंशस-
 ङ्ख्यापूरणं राजसङ्ख्यापूरणमित्युक्तं, तद्वत् त्रिमूर्त्यन्तर्भावो न
 तत्साम्यायेत्यभिप्रायः । परत्वे प्रामाणिके सति चोच्यं निर्वोह
 इत्यत्राह सृष्टीति,

रुद्रेण स्वसर्वेश्वर्यं प्रपञ्चितं तत्सोऽन्तरादन्तरं
 प्राविशदिति

अथाऽप्यथर्वशिरोनिर्वहति यत्पुनरिति, देवा इ वै स्वर्गे
 लोकमवगमन् तं देवा रुद्रमपृच्छन् कोभवामिति सोऽब्रवीत्
 अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चि-
 न्मत्तो व्यतिरिक्त इति सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदिति शशान्तरं

प्राविशत्सोऽहं नित्यानित्योन्नत्साहं ब्रह्मत्यादि सोऽन्तरादन्तरं
 प्राविशत् इत्यतः पूर्वं सोऽब्रवीदिति प्रक्रम्य रुद्रवचः अस्य
 वाक्यस्योपर्यपि सोऽहं नित्यादिकं रुद्रवचः अतो मध्येऽपि रुद्र-
 वाक्यं न समाप्तमित्यभिप्रायेण प्रपञ्चितमित्युक्तम्, अत्रेदं
 विचार्यते सोऽन्तरादन्तरम्प्राविशत् दिशश्चान्तरं सम्प्रावि-
 शदिति इतीदं किरुद्रवाक्यम् उत केवलं श्रुतिवाक्यं पूर्वमितिक-
 रणेन रुद्रवचसः समाप्तत्वादिदं श्रुतिवाक्यमिति चेत् न, सोऽहं
 नित्यादेरुपर्यपिरुद्रवाक्यस्य दर्शनादिदमपिरुद्रवाक्यमेव नो चे-
 त्सोऽब्रवीदित्युत्तरथग्रन्थाहारः स्यात्, न स दोष इति करणा-
 वैयर्थ्यादर्थवत्त्वादिति चेतननहीतिकरणस्य समाप्तिरेवार्थः अपि
 तु हेतुः प्रकारोऽप्यर्थः—इति—हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्ति-
 ष्विति निघण्टुदर्शनात्, तस्मात्पदान्तरान्तराध्याहारेणैव निवा-
 हेसम्भत्यध्याहारसापेक्षार्थस्वीकारोऽनुपपन्नः, तस्मादयमर्थः
 रुद्रेण को भवानिति पृष्टेन प्रथममहमेकः प्रथममासं वर्तामी
 त्यादिना स्वस्य सर्वात्मकत्वेऽक्ये परमात्मनो हि सर्वात्मकत्वं
 कथं सङ्घटत इत्यपेक्षायामित्यमिति प्रकारार्थोऽयमिति—शब्दः
 सोऽन्तरादन्तरमिति ध्वन्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः । यद्वा अत्रेति हे-
 तौ सोऽन्तरादन्तरम्प्राविशत् दिशश्चान्तरं सम्प्राविशत् इति
 परमात्माऽनुप्रवेशात् सर्वात्मकत्वमित्यर्थः, इति—शब्दस्य
 हेतुपरत्वमभिप्रेत्य परमात्मप्रवेशादित्युक्तं, यद्यपीति—शब्दस्य
 समाप्तिरेवार्थः । अर्थान्तरं न स्यात् तथाऽपि धर्मिकत्वमातो
 वरं धर्मिकत्वनेति न्यायात् प्रयुक्तस्येति शब्दस्य रुद्रवाक्यवा-
 सानेऽन्वयज(१)ल्पनं न्याय्यं न त्वप्रयुक्तपदान्तराध्याहार
 इति, तस्माद्रुद्रवाक्यमेवेदं स इति परमात्मोच्यते ब्रुवित्येवत्वा-
 त्परमात्मनः, सोऽन्तरादन्तरं शरीरादन्तरस्य प्राणादेरप्यन्तरं
 जीवम्प्राविशत् दिशश्चान्तरं दिक्शब्देन समस्तजगद्वृत्तिव-

(१) कल्पनमिति पा० ।

पासनं वाक्यकारेणोच्यते इत्यन्वयः । चेतनानां नित्यत्वात् सर्वस्य तन्निष्पत्तिर्नापपद्यत इत्यत्राह कार्यावस्थ इति, विशिष्टाद्विशिष्टस्योत्पत्तिः सा च चिदचित्सवरूपनित्यत्वेऽप्यवस्थाभेदेन उपपद्यते इत्यर्थः । सूत्र दर्शयति आत्मेति, सामान्येन सर्वजीवानां परमात्मात्मकत्वे सिद्धेऽपि ब्रह्मशिवयोः परमात्मात्मकत्वं विशेषतो दर्शयितुमाह महाभारते चेति, तत्र ममेत्युक्ते ब्रह्मशिवयोरप्रतिपत्तिः स्यादिति तत्प्रतिपत्त्यर्थं ब्रह्मरूपस्य वाद् इत्युक्तं, तद्वाचष्टे रुद्रस्येति नारायणस्यात्मान्तरव्यावृत्त्यर्थः परमेस्वर-शब्दः । रुद्रस्येश नारायणरूपकत्वे वचनमाह तथेति, वचनात्परमात् तत्रैवेति, अत्र भगवदात्मकत्वं कथं प्रतीतमित्यत्राह अन्तरात्मनयेति, केचिद्वैदिका भगवत उपादानत्वं रुद्रस्य निमित्तत्व च वदन्ति-उपादानं तु भगवान् निमित्तं तु महेश्वरः ॥ इति तन्निराकरोति-

सूत्रकारेणैवमादीनामर्थः प्रतिपादितः—यथोक्तं प्रह्लादेनापि—सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः, मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं जनातने इत्यादि, अत्र सर्वगत्वादनन्तस्येति हेतुरुक्तः, स्वशरीरभूतस्य सर्वस्य चिदचिद्रस्तुन आत्मत्वेन सर्वगतः परमात्मेति सर्वे शब्दाः सर्वशरीरं परमात्मानमेवाभिदधतीत्युक्तम्, अतोऽहमिति —शब्दः स्वात्मप्रकार(१)प्रकारिणं परमात्मानमेवाचष्टे अत इदमुच्यते आत्मत्वेव तु गृह्णीयात्सर्वस्य तन्निष्पत्तेरित्यादिना ऽह—ग्रहणोपासनं वाक्यकारेण कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्रस्तुशरीरः परमात्मैवेति त्वस्य तन्निष्पत्तेरित्युक्तम्, आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति

(१) स्वात्मप्रकारिणमिति पा०

निमित्तोपादानयोरिति, सूत्रश्रुतिविरोधाभवां वेदवाह्य-
त्वमुपादानयोरिति जन्मादीति, सदेवैत्युपादानत्वम्, अद्वितीय-
तदैक्षतेत्यादिना तस्यैवनिमित्तत्वं ब्रह्म स ब्रह्म आसीदिति-
उपादानता ब्रह्माध्यतिष्ठति तस्यैव निमित्तत्वं, सर्वनि-
मेषा इति कालविशिष्टस्य निमेषादीन् प्रत्युपादानत्व न
तस्येशे इति निमित्तत्व, नेह नारसीत्युपादानत्वम्

सूत्रकारेण च महाभारते च ब्रह्मरुद्रसंवादे ब्रह्मा
रुद्रं प्रत्याह—तवान्तरात्मा मम न ये चान्ये देहिसंज्ञि-
ताः । इति रुद्रस्य ब्रह्मणश्चान्येषां च देहिनां च परमे-
श्वरो नारायणोऽन्तरात्मतयाऽवस्थित इति, तथा तत्रै-
व—विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः । तस्मा-
द्धनुर्ज्यासंस्पर्शं स विषेहे महेश्वरः । इति,

सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन अब्रह्मात्मकत्वनिषेधात् सर्वस्य
वशीति निमित्तत्वं, पुरुष एवेदं सर्वमिति निमित्तत्वमुपादान-
त्वं च उतामृतत्वस्येशान इति तस्यैव मुक्तिदत्त्वं, नान्य इति
व्यतिरिक्तोपादाननिषेधः । नारायणस्यैव परमकारणत्वे उपवृह-
णवचनानि दर्शयति इतिहामेति, तत्र रजस्तमोमूलत्वात् श्रुति-
विरोधाच्च कारणदोषवाचकप्रत्ययवतः प्रबन्धान् जिहाय सात्त्व-
केषु प्रबन्धेषु सर्वलोकाविगानपरिशुद्धीते महाभारते वचनानि
दर्शयति यथेति, श्रीविष्णुपुराणे नारायणस्यैव परमकारणत्व-
पराणि उपवृहणवचनानि वक्ष्यंस्तदापितं दर्शयति प्राच्येति-
द्वैचित्परिग्रहव्यावृत्त्यर्थं

तत्रैव—एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसदक्रोधजौ
स्मृतौ । तदादर्शितपन्थिर्चनौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥ इति

अन्तरात्मतयाऽवस्थितनारायण(१)दर्शितपन्थानौ ब्रह्म-
रुद्रौ सृष्टिसंहारकार्यकरावित्यर्थः, निमित्तोपादानयोस्तु
भेदं वदन्तो वेदब्राह्मण एव स्युः, जन्माद्यस्य यत प्रकृ-
तिश्च प्रतिज्ञाद्रूपान्ताऽनुपरोधादित्यादिवेदवित्प्रणीत-
सूत्रविरोधात्, सदेव सोम्येदमग्र आमीदेकमेवाद्वितीयं
ब्रह्म स ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेयि ब्रह्म यनं ब्रह्म स
वृक्ष आसीद्यतो व्यावापृथिवि निष्ठुतक्षुः ब्रह्माध्यतिष्ठ-
द्भुवनानि

प्राच्यादिग्रहणं कल्पियपरिग्रहव्यावृष्ट्यर्थः सर्वं—शब्दः,
अनुष्ठाने तत्त्वस्थितौ च प्रमाणतया परिग्रहीतमित्याह सर्व-
धर्मसर्वतश्चव्यवस्थापानिति, अनुयेदान्तस्य अनधीतशास्त्रार्थ-
नुभूतसया प्रश्न इत्याह जन्मादीति, अस्थानन्यपरताद्योतना-
र्थमाह जन्मादिहारणं किमिति, प्रश्नपूर्वकभिति अयमितिप्रा-
यः—ज्ञानान्यद्विषयप्रश्नस्य विशेषविषयोत्तरमुखेन प्रवृत्तत्वं
च प्रागारणहेतुः अनन्यपरत्व हि तद् विशेषप्रश्नपूर्वकं चेत्

धारयन् सर्वं निरीषा जज्ञिरे विशुतः पुरुषादधि,
न तस्येशे कश्च तस्य नाम सहद्वयः, नेह नानाऽस्ति
किञ्चन, सर्वस्य वशी सर्वत्येशानः, पुरुष एवेदं सर्वं
यद्भूदं यञ्च भव्यस् उतामृततास्येशानः, नान्यः पन्था
अयनाय विद्यत इत्यादिष्वर्थश्रुतिगणविरोधाच्च, इति-

(१) दर्शितपथाविति द्वाविडपुस्तकपाठी युक्तः ऋक्पुरव्यूःपथा-
मानसो इति पाणिनीयानुशासनेन सामासिके प्रत्यये दर्शितपन्थानांवि-
त्वस्यायुक्तत्वात् वैष्णवपुराणपाठस्त्वर्थ इति न स लौकिकप्रयोगसाधु-
भावायालमिति तज्ज्ञा एव विदाङ्कुर्वन्तु ।

हासपुराणेषु च स्थिति[१]प्रलयकरणयोरिदमेव परत-
त्त्वमित्यवगम्यते यथा महाभारते—केन सृ[२]ष्टिमिदं
सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ प्रलये च कसमभ्येति तन्नो ब्रू ह
पितामह ? । इति पृष्टो नारायणो जगन्मूर्तिरनन्ता-
त्मा सनातन इत्यादि च वदन्—ऋषयः पितरो देवा
महाभूतानि धातवः । जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणो-
द्भवम् ॥ इति च प्राच्योदीच्य—दाक्षिणात्य—पा-
श्चात्यसर्वशिष्टैः सर्वधर्मसर्वतत्त्वव्यवस्थायामिदमेव
पर्याप्तमित्यवि(३)गीतपरिगृहीतवैष्णवं च पुराणं,
जन्माद्यस्य यत इति जगज्जन्मादिकारणम्

प्रष्टुरभिमतार्थे उक्तः स्यात्, सामान्यविषयप्रश्नपूर्व-
कत्वेन तत्त्वस्थितिः प्रतिपादिता भवति, तस्मादत्रापि सामा-
न्यविषयप्रश्नपूर्वकत्वात् प्राप्तायं स्पष्टमिति सामान्यविष-
यप्रश्नपूर्वकविशेषविषयत्वप्रदर्शनाय उदाहृतेन विष्णोः सका-
शादित्यादिश्लोकेन प्रबन्धोपक्रमस्य भगवत्परत्वमुक्तमभवति ।
उपसंहारस्य भगवत्परत्वमाह तथेति, परमकारणत्वमुक्तं प्रकृ-
तिर्येतीति, स च परमात्मा नारायण इति वदति परमात्मेति,
आधार इति शरीरात्मभावः, परमेश्वर इति परमात्मन
ईश्वरानतिरिक्तत्वं स चक इत्यत्राह—

ब्रह्मेत्यवगम्यदे, जज्जन्मादिकारणं किमिति
प्रश्नपूर्वकं विष्णोः सकाशादुद्भूतमित्यादिना ब्रह्म-
स्वरूपविशेषप्रतिपादनैकपरतया प्रवृत्तमिति सर्वसम्मतं,

(१) सृष्टिप्रलयप्रकरणयोरिति पुस्तकान्तरपाठो युक्तः ।

(२) कुतः सृष्टिमिति पा० ।

(३) अविगानपरिगृहीतमिति पा० ।

तथा तत्रैव—प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥ परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥ इति, सर्ववेदवेदान्तेषु सर्वैः शब्दैः परमकारणतयाऽयमेव गीयत इत्यर्थः । यथा सर्वासु श्रुतिषु केवकपरब्रह्मस्वरूपविशेषप्रतिपादनायैव प्रवृत्तो नारायणानुवाकस्तथेदं वैष्णवं च पुराणं सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञ श्रोतुं त्वत्तो तथा जगत् ।

विष्णुनामा स देवेषु वेदान्तेषु च गीयत इति, वेदेषु इति वेदान्तेषु च कथं विष्णोरेव वाच्यत्वम् अग्न्यादीनामपि प्रतिपाद्यमानत्वादिति शङ्कायां तद्व्याचष्टे सर्वेति, अग्न्यादिशब्दा अपि परमात्प्रभूतभगवत्पर्यन्ता इत्यर्थः । पूर्वं संग्रहेणोक्तमनन्यपरत्वं विवृणोति यथेति, सामान्यविषयप्रश्नपूर्वकत्वं प्रश्नश्लोकेन दर्शयति सोऽहमिति, यत इति निमित्तोपादानयोः सह प्रश्नः श्रुतवेदान्तस्य प्रश्नत्वात्तुच्छत्व—विधत्तत्त्व—परिणामत्व—मद्वारकत्वाद्द्वारकत्वादिप्रकारज्ञापनार्थं यथेति, प्रश्नः, तत्र कालभेदेन सृष्टिकारणप्रकारभेदोऽनधीतश्रुत्यन्तरोक्तः किमित्याप्तप्रायेण बभूव भविष्यतीति प्रश्नः, यतो बभूव यथा बभूव यतो भविष्यति यथा भविष्यतीति प्रश्नः, लयेऽप्येवम् उत्पत्तिकारणतत्प्रकारविषयप्रश्नानां मध्ये यन्मयमित्यनेन ठयवधानमुत्पत्तिकारणतत्प्रकारयोः पृथग्ज्ञातव्यत्वाद्दन्तराकृतं, यन्मयमिति स्थितिकारणप्रश्नः, मयट् प्राचुर्यार्थः, विकारार्थत्वमनपेक्षितं यत इत्युपादानस्यापि स्पष्टत्वात्, न च तत्सङ्कोचोऽपेक्षितः स्थितिप्रश्नवचनमनपेक्षितवचनं च यथा भवति तथा सङ्कोचानुपपत्तेः

बभूव भूयश्च यथा महाभाग ? भविष्यति ।
यन्मयं च जगद्ब्रह्मन् यतश्चैतञ्जराचरम् ॥ लीनमासी-
द्यथा यत्र[१] लयमेष्यति यत्र च । इति,

तस्मात् प्राञ्चुर्यार्थोमपट्, आन्तरस्थितिकारणप्रश्नोऽ-
यम् अन्तःप्रविश्य धारकतयाहि स्थितिः प्रतीयते, यन्मयंचेति-
च-शब्देन बाह्यस्थितिकारणप्रश्नो विवक्षितः, लयमेष्यति
यत्र चेति चकारेण भूतभविष्यलनयकर्तृप्रश्नद्वयमभिप्रेतम् ।
एवं सामान्यविषयप्रश्न इत्याह परं ब्रह्म किमितीति, प्रक्र-
म्य प्रवृत्तमिति उत्तरत्राग्वयः, विशेषविषयोत्तरसङ्घेपश्लोकमा
ह विष्णोरिति, विष्णोः सकाशात्-सकाश-शब्दःपञ्चम्यनति-
रिक्तार्थः, चतुर्थ्यर्थं कृते इतिवत्, गुरुसकाशादितिचच । यद्वा
सकाशात् काशः-प्रकाशः सङ्कल्परूपज्ञानसहितादित्यर्थः ।
यद्वा सकाशः पार्श्वः शरीरैकदेशादित्यर्थः, विष्णु-शब्दस्य
रुढ्या देवताविशेषनिर्णयः, देवतापारमार्थ्यं च यथावद् ज्ञा(२)
स्यते भवानिति हिवरप्रदानं पारमार्थ्यं-शब्देन धर्मविपर्या-
साभावः, यथावच्छब्देन प्रकारविपर्यासाभावश्च विवक्षितः,
रजस्तमःकालुष्यपराहित्यं ऋलितमनेन, एवं वरप्रदानानुगुणदे-
वताविशेषनिर्णयो रुढ्या विष्णुशब्दस्य अवयवशक्त्या प्रकारप्र-
श्नोत्तरमुक्तम्, अनेनोपादानत्वं हि सद्धारकमित्युक्तं भवति,
यत्रेति लयस्थानप्रश्नस्योत्तरमाह तत्रेति, तत्रैव-विष्णावेव,
अत्रापि विष्णु-शब्देन लयस्थानत्वं सद्धारकमिति सिद्धम्-

परं ब्रह्म किमिति प्रक्रम्य-विष्णोस्सकाशाद्
द्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम् । स्थितिसंयमकर्त्ताऽस

(१) तथा तत्रेति पा० ।

(२) वेत्स्यते इति पा० ।

जगतोऽस्य जगच्च सः ॥ परः पराणारूपरमः परमात्मा-
त्मसंस्थितः । रूपवर्णादिनिर्देश विशेषणविवर्जितः!!

अपक्षयविनाशाभ्याम्—

अविशेषणोक्तत्वात् कालविशेषप्रश्नोऽपि दत्तोत्तरः,
लयकर्तृप्रश्नस्य च—शब्दाव(१)गतस्योत्तरं बाह्यस्थितिकर्तृत्व
चाह स्थितिसंयमेति, आन्तरस्थितिकारणप्रश्नोत्तर—जगच्च
स इति, अनेन सामानाधिकरण्यात् धार्यधारकत्वादि सिद्धम् ।
अथ नमस्कारश्लोकानामनन्तरस्यानि वचनान्याह पर इति-
तत्र ब्रह्मणो निखिलजगत्कारणत्वोपपत्तये अपरिच्छिन्नत्वमु-
च्यते, परिच्छिन्नं हि परिमितकार्यकारणं तस्मात्कृतस्त्रकारण-
त्वोपपत्त्यर्थमपरिच्छिन्नत्वमुच्यते, श्रुतिमिश्र सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेत्यादिभिस्त्रिविधापरिच्छेद उक्तः, तत्र त्रिविधपरिच्छेदं
विस्तरेण बह्यन्, प्रथमं संग्रहेणाह परः पराणामित्यर्हन्,
ब्रह्मादीनामपि परः परमः, अनेन कालपरिच्छिन्नेभ्यः परत्वा-
दस्य कालानवच्छेदः कलितः, परमात्मेति देशापरिच्छेदः
आप्नोतीति ह्यात्मा । वस्तुनवच्छेदमाह आत्मसंस्थित इति,
आत्मनि संस्थितः—स्वनिष्ठः अनेनान्येषामेतन्निष्ठत्वात्तद्वा-
चिशब्दा एतत्पर्यन्ताः, सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहर्तृत्वं वा-
त्वनवच्छेदः इदमत्र नान्यत्रेति देशावच्छेदः, इदमिदानीमेव
नान्यदेति कालावच्छेदः, इदमिदं न भवतीति वस्तुवच्छेद-
त्तद्विपर्ययस्तत्तदनवच्छेदः स यथोक्तप्रकार एव, तत्र प्रथमं
कालापरिच्छेदं विस्तरेण बह्यन्, कालपरिच्छिन्नत्वव्यावृत्तिमाह
रूपेति, रूपं जातिः जातिगुणौ च रूपिणां रूपे इति वचनात्,
वर्णां गुणः, आदि-शब्देन क्रिया दण्डकुण्डलादिद्रव्यं
विवक्षितं तद्वाचिशब्दोरूपवर्णादिनिर्देशः, विशेषणानि रूपा-

दीनि तान्येष्व रूपवर्णादिषाचिशब्दैस्तद्वाच्यरूपवर्णादिभिश्च
 वज्जितं इत्यर्थः । रूपवर्णादीति पाठे रूपं गुणः, वर्णो जातिः
 देशवर्णो मनुष्यवर्ण इति वर्णरूपत्वात् तस्याः । यद्वा रूपवर्णादि-
 लक्षणैः तत्तन्निर्देशलक्षणैश्च विशेषणैर्विवर्जितः, अन्यत्तुल्यं
 षड्भावविकारराहित्यमाह अपक्षयेति, जन्म-शब्दो जायतेऽस्ती-
 ति विकारद्वयस्योपलक्षणार्थः, अपक्षयादिश्रजितं तत्त्वात्तद्वाचिश-
 ब्दागोच(१)रत्व चेति सिद्धम् । तर्हि कथम् वक्तुं शक्यत इत्याह-
 शक्यते वक्तुं यः सदाऽस्तीति केवलमिति, केवल-शब्देनापक्ष-
 यादिषाचकशब्दव्यावृत्तिः, सदा-शब्देन कादाचित्कास्तित्व-
 व्यावृत्तिः, एवं कालपरिच्छेदश्रमां जात्यादिकल्पनान्वयोऽपक्ष-
 याद्यन्वयश्च तदुभयषां विशब्दागोचरत्वं च दृष्टं तदभावाद्ब्रह्म
 कालापरिच्छिन्नमित्युक्तं, नामनिर्वचनमुखेन देशापरिच्छेदमाह
 सर्वत्रेति, ब्रह्मणो हि त्रिविधापरिच्छेदः कथमत्र वासुदेवस्य त्रि-
 विधापरिच्छेदः उच्यते इत्यत्राह तद्ब्रह्मेति, वासुदेवपरामर्शि-
 नस्तच्छब्दस्य नपुंसकत्वं ब्रह्मविशेषणत्वात् अजमक्षयमव्ययनि-
 त्यनेनविकारान्तरराहित्यमप्युपलक्षितं, तस्मान्निमित्यमिति(२)
 चिदचिद्द्वयावृत्तिः

परिणामद्विजन्मभिः ॥ वर्जितः शक्यते वक्तुं यस्सदाऽ-
 स्तीति केवलम् । सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति
 वै यतस्ततस्स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ तद्ब्रह्म
 परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम् । एकस्वरूपं च सदा हेया-
 भावाच्च निर्मलम् ॥ (३)सदेव सर्वमेवैतद्दृश्यक्ताव्यक्तस्व-
 रूपवत् ।

(१) शब्दागोचरश्चेति सिद्धम् पा० ।

(२) एषमचिद्द्वयावृत्तिः ।

(३) तदेवेति पा० ।

हेयाभावाच्च निर्मलमिति ब्रह्मव्यावृत्तिः सदा निर्मल-
त्रिति मुक्तव्यावृत्तिः एकस्वरूपं चेति नित्यसिद्धव्यावृत्तिः, ते
हि बहवः ब्रह्म तु समाभ्यधिकरहितं वासुदेव एवैवंविधं परं
ब्रह्मेत्यर्थः । यद्वा अजं जायतेऽस्तीति विकारद्वयव्युदासः, अक्ष-
यमठ्यमित्यपक्षयविनाश निषेधः, एकस्वरूपमिति विपरिणामते
विवर्द्धते इति मध्यमविकारद्वयनिवृत्तिः, परममिति नित्यसू-
रिठयावृत्तिः, अन्यत्तु लयम्, एवं देशापरिच्छेदमुखेन देवतावि-
शेषनिर्णयश्च कृतः, तथा श्रुतिश्चानन्त्यं वर्द्धति देवताविशेष-
निर्णयञ्चाह सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति, अनन्त शब्दस्याक्षयव-
शक्त्या त्रिविधापरिच्छेदः सिद्धः । रूढ्या देवताविशेषनिर्णयः,
तर्हि पुँल्लिङ्गत्वं पुँल्लिङ्ग एवानन्त-शब्दो द्वितीयाविभक्त्य-
न्नः यो वेद निहितं गुहायामिति वेदेति पदेनान्वयात्, एवं
श्रुत्यनुसारादत्र वासुदेवस्य परब्रह्मत्वमुक्तम् । अथ वस्तुनव-
च्छेदमाह तदेवेति, ठ्यक्ताव्यक्तस्वरूपवदित्यत्र स्वरूप-शब्दो
वस्तुनतिरिक्तार्थवाची व्यक्ताठ्यक्तस्वरूपवत् पुरुषरूपेण काल-
रूपेण च स्थित् सर्वमेवैतत् जगत्तद्ब्रह्मैवेत्यर्थः । अनेन वस्तु-
परिच्छेद उक्तः, सर्वसामानाधिकारणयार्हत्वं हि वस्तुपरिच्छेदः,
एवमुपक्रमगतवचनजातमुक्तम् । उपसंहारगतवचनजातान्याह
स सर्वेति,

तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् । स सर्व-
भूतप्रकृतिं विकारान् गुणादिदोषांश्च मुने व्यतीतः ।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा । तेनास्तृतं यद्भुवनान्त-
राले ।

सर्वभूतानां प्रकृतिः प्रधानं विकारा महदादयः गुणाः
सत्त्वरजस्तमांसि, आदि-शब्देन तत्प्रयुक्तरागद्वेषदुःखादयः

विवक्षिताः, आवरणं—ज्ञानसङ्कोचः सर्वविषयज्ञानावरणं हि तत् अस्विलामेति पदं विवृणोति तेनास्तृतमिति । एवं धर्मि-स्वरूपस्य हेयप्रत्यनीकत्वमुक्तम् । अथ दिठयात्मस्वरूपस्य कल्याणगुणत्वमाह समस्तेति, कल्याणगुण—शुद्धी धर्मपरः, दूष्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्र दूष्येक—शुद्धवत्, द्वित्वैकत्व-योरर्थयोरिति हि वृत्तिः, समस्तकल्याणत्वं गुणोपस्य स सम-स्तकल्याणगुणः, एवं विधं दिठयात्मस्वरूपं यस्यस समस्तकल्या-णगुणात्मकः, दिठयात्मस्वरूपमनापासेन सर्वघारकनित्याह-स्वशक्तीति, विग्रहवैलक्षण्यमाह इच्छेति, तत्प्रयोजनमाह संसा-धितेति, षाद्गुरुरयमाह तेज इति, गुणादिदोषानिति पूर्वोक्ता विवृणोति सकला इति, आदि—शुद्धेन कर्मविपाकाशय-विवक्षिताः । अत एव परः पराणाम् एवमुभयलिङ्गत्वेन विल-क्षणस्य कथं जगत्सामानाधिकरण्यामित्यत्राह स ईश्वर इति, जगच्छरीरकत्वादित्यर्थः । व्यष्टि—समष्टिशुद्धौ कार्यकारणावस्थ-जीवविषयी अठयक्तयक्तशुद्धावुत्तपावस्याच्चिद्विषयी ईश्वरा-तिरिक्त(१)ब्रह्मशङ्कानिरासार्थः

समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृत-भूतवर्गः ॥ इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषज-गद्धितोऽसौ ॥ तेजोबलैश्वर्यमहावबोधस्वधीर्यशक्त्यादि-गुणैकराशिः । परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेण्ये ॥ ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपोऽव्यक्तस्वरूपः

(१) जगन्मिथ्यात्ववादिनो हि श्रीराम—कृष्णाद्यवतारानवतारिणं भगवन्तं च न ब्रह्मस्वरूपमाचक्षते किन्त्वतिरिक्तमिति तन्मतव्यावृत्तये प्रथम ईश्वर —शुद्ध इति भावः, यथा चेद् मतं न साधीयस्तथा समा-र्तयं षाधु पराक्रम्य दशावतारभाष्ये इति विशेषस्तत एवाधिगम्यो धि-कं जिज्ञासमानैः ॥

प्रगटस्वरूपः । सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्ति
परमेश्वराख्यः ॥ संज्ञायते येन

प्रथम ईश्वर-शब्दः, सर्वेश्वरः-सर्वनियन्ता अनेन जगच्छ-
रीरकत्वमुपपादितं भवति तदेकनियाम्यद्वयं हि शरीरं सर्वदृक्
सर्ववेत्ता सर्वपदार्थस्वरूपं तत्प्रकारांश्व जानातीत्यर्थः, सर्वतोदृ-
क्सर्वेषां चक्षुर्भूत इति वा ज्ञानप्रद इत्यर्थः । ईश्वरान्तरनिषेध-
परं परमेश्वराख्य इति पदं, संज्ञायत इति अस्तदोषं विकार-
रूपदोषरहितम्, अनेन प्रकृतिठयावृत्तिः, शुद्धं-कर्मवश्यतादो-
षरहितमनेन बद्धुठयावृत्तिः, निमलं कर्मसम्बद्धार्हत्वदोषरहितम्
अनेन मुक्ताव्यावृत्तिः, एकरूपं समाभ्यधिकरहितम्, अनेन नित्य-
सिद्धुठयावृत्तिः, एवं विधं तत्परं ब्रह्म येनागमोत्पन्नानेन ज्ञायते
येन साक्षात्काररूपेण ज्ञानेन दृश्यते येन परभक्तिरूपदशापन्ने-
गम्यते अनुभूयते साक्षात्कृतस्य अनुभवाभिनिवेशः परमभक्तिः ।
एवंविधत्वात्परमुत्कृष्टं यन् ज्ञान तदेव ज्ञानम् अन्यदज्ञानमित्य-
र्थः संज्ञायत इति पाठेऽप्ययमर्थः स ईश्वरो येन तत्तद्दशापन्ने-
न ज्ञानेन ज्ञायते साक्षात्क्रियते गम्यते तज् ज्ञानम् अस्तदोषं
शुद्धं निर्मलम् एकरूपम् अर्थनैव विशेषो हि निराकारतया
धियामिति न्यायात् ज्ञानस्यास्तदोषत्वादिकं

तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् । संदृश्यते
वाप्यधिगम्यते वा । तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥
इति परब्रह्मस्वरूपविशेषनिर्णयायैव प्रवृत्तम्, अन्यानि
सर्वाणि पुराणान्यन्यपराण्येतद्विरोधेन नेयानि ।

विषयविशेषकृतं विकाररूपदोषास्पदप्रकृतिविषयज्ञानवि-
लक्षणत्वाद्स्तदोषं प्रकृतिसम्बन्धदोषवद्विषयत्वाभावाच्छुद्ध-प्र-
कृतिसम्बन्धाहृतादोषवद्विषयत्वरहितत्वात्कर्मकम्, एकरूपम् अ-

नेकरूपमित्यसिद्धविषयज्ञानठयावृत्तमेकरूपमित्यर्थः । एवं सा-
मान्यविषयप्रश्नपूर्वकं विशेषविषयोत्तरवचनप्रवृत्तत्वादनन्य-
परमित्याह परेति, अन्येषां पुराणानामन्यपरत्वादेतद्विरोधेन
वा नेयानित्याहुः अन्यानीति, कथमन्यपरत्वमित्यत्राह अन्य-
परत्वं चेति, तत्तदारम्भप्रकारैः विशेषविषयप्रश्नपूर्वकैरित्यर्थः
अविरोधेन नेतुमशक्यं चेत्कथं स्यादित्यत्राह सर्वात्मनेति,
विरोधे रत्नपेक्ष स्यादिति न्यायात् त्याज्यानीत्यर्थः । ता-
मसत्त्वादिति रजस्तमोमूलत्वाच्छ्रुतिविरोधाच्चकारणदोषबाधक
प्रत्ययवत्त्वाद्याथाश्यादित्यभिप्रायः । साम्यशङ्कया चोदयति
नन्विति, त्रिमूर्त्तिसाम्यप्रतीतेर्विष्णोरेव सर्वस्मात् रत्नम्
अनुपपन्नमित्यर्थः । परिहरति नैतदेवमिति, कस्तर्ह्यर्थ इत्यत्राह
एक एवेति, अस्मिन्प्रकरणे इत्यर्थः । तादात्म्यकथनं किम-
त्रापेक्षितमित्यत्राह जगच्चेति, पूर्वं संग्रहेणोक्तस्य तादात्म्यस्य
विवरणमपेक्षितमित्यभिप्रायेण विवृणोतीत्युक्तं, कृत्स्नप्रपञ्चता-
दात्म्यं कथमत्र प्रतीयत इत्यत्राह स्रष्टा सृजतीति,

अन्यपरत्वं च तत्तदारम्भप्रकारैरवगम्यते सर्वा-
त्मना विरुद्धांशस्तामसत्त्वादानादरणीयः । नन्वस्मिन्नपि-
सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम स संज्ञां
यपति भगवानेक एव जनार्दनः ॥ इति त्रिमूर्त्तिसाम्यं
प्रतीयते, नैतदेवम् एक एव जनार्दन इति जनार्दनस्यैव
ब्रह्मविष्णुशिवादिकृत्स्नप्रपञ्चतादात्म्यं विधियते । जग-
च्च स इति पूर्वोक्तमेव

ठयाह निशङ्कापरिहारार्थं तद्व्याघटे स्रष्टृत्वेनेति, सर्वं
स्य विष्णुनादात्म्यस्योपदेशाज्जगच्च स इत्यस्य विवरणमत्र
क्रियत इत्यर्थः । विष्णुः सृजति स्रष्टा ब्रह्मा विष्णुरित्यर्थः ।
आत्मानं विष्णुः सृजति सृज्यं वस्तु जातं विष्णु-श-

वदार्थः । ततः किं प्रस्तुतः साभ्यपरिहारायेत्यत्राह सृज्यसंहा-
र्यति, सृज्यसामानाधिकरण्यात् सृज्यस्यैव स्रष्टृसामानाधिकर-
ण्यात् स्रष्टुरपि विभूतित्वमित्यर्थः । एवं संहार्यसंहर्त्रोरपि विभू-
तित्वं तर्हि विष्णोरपि विभूतित्वप्रसङ्ग इत्यत्राह जनार्दनेति ।
ब्रह्मशिवादिप्रपञ्चस्य परब्रह्मविभूतित्वे तत्रैव वचनान्तरं दर्श-
यति, यथेदमिति, यथोक्तमनन्तरमेवोच्यते इत्यर्थः । सामाना-
धिकरकरणेन स्वरूप्यैक्यप्रतीतिव्यावृत्त्यर्थमाह अत्रेति, उपपा-
द्यांशः कः कश्चोपपादकांश इत्यपेक्षायाम्

विवृणोति-स्रष्टा सृजति चात्मानं विष्णुः पाल्यं
च पाति च । उपसंह्रियते चान्ते संहर्ता च स्वयं प्रभुः ॥
इति च स्रष्टृत्वेनावस्थितं ब्रह्माणं सृज्यं च संहर्तारं
संहार्यं च युगपन्निर्दिश्य सर्वस्य विष्णुनादात्म्योपदे-
शात्सृज्यसंहार्यभूताद्वस्तुनः स्रष्टृसंहर्त्रोर्जनार्दनविभूति-
तित्वेन विशेषो दृश्यते जनार्दनविष्णुशब्दयोः पर्या-
यत्वेन ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकामिति विभूतिमत एव
स्वेच्छया लीलार्थं विभूत्यन्तर्भाव उच्यते, यथेदमनन्त-
रमेव उच्यते-पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च
सर्वेन्द्रियान्तःकरणं पुरुषाख्यं हि यज्जगत् । स एव
सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यतोऽव्ययः सर्गादिकं ततोऽस्यैव
भूतस्थमुपकारम् ॥ स एव सृज्यः स च सर्गकर्ता स एव
पालयन्ति च पालयते च । इति, ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेष-
मूर्तिः विष्णुर्वरिष्ठोवरदो वरेण्य इति,

उक्तं विवृणोति सर्वेश्वरेश्वर इति, । हेत्वंशं तथाचष्टे
सर्वभूतानामयमिति, रूप-शब्दस्य शरीरपरत्वनिश्चयाय वच-
नान्तरमाह वक्ष्यतीति, विश्वरूपोयतोऽव्यय इत्यत्र अठय-शब्दः

किमर्थमित्यत्राह एतदुक्तमिति, अथप—शब्दो विरोधशङ्काऽनुवादपर इत्यर्थः । भगवतो निरवद्यत्वाद्युपपत्त्यर्थमाह आत्मेति, सर्गादिकमित्यादिश्लोकार्थ उच्यते भूतस्थं सर्गादिकं सर्वप्राणिगतसर्गादिदयापारजातम् अस्यैवोपकारकं परमात्मनो लीलारसनित्यादकरवात्तस्यैव शेषभूतमित्यर्थः । तत्र हेतुस्तत इति विवक्षित इति विश्वरूपत्वादित्यर्थः

अत्र सामानाधिकरण्यनिर्दिष्टं हेयमिअप्रपञ्चतादात्म्यं निरवद्यस्य निर्विकारस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्य ब्रह्मणः कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य स एव सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यतोऽव्यय इति स्वयमेवोपपादयति स एव सर्वेश्वरेश्वरः परब्रह्मभूतो विष्णुरेव सर्वं जगदिति प्रतिज्ञाय सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यतोऽव्यय इति हेतुरुक्तः, सर्वभूतानामयमात्मा वि(१)श्वरूपो यतोऽव्यय इत्यर्थः, वक्ष्यति च तत्सर्वं वै हरेस्तनुरिति,—एतदुक्तं भवति अस्याव्ययस्यापि परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्विश्वशरीरतया तादात्म्यमविरुद्धमिति, आत्मशरीरयोश्च स्वभावा व्यवस्थिता एव, एवंभूतस्य सर्वेश्वरस्य विष्णोः प्रपञ्चान्तर्भूतनियाम्यकोटिनिविष्टब्रह्मादिदेव—

एवं शरीरशरीरिभावनिबन्धन सामानाधिकरण्यमाह स एवेति, सृज्यो मनुष्यादिः सर्गकर्ता ब्रह्मा च स एव तदुभयशरीरकः परमात्मेत्यर्थः पालयते चेति चकारेणाद्यते चेति विवक्षितम् । ब्रह्माद्यवस्थाभिः—ब्रह्मत्वाद्यवस्थाभिः । अवस्थायोगः सद्धारक इत्याह अशेषमूर्तिरिति, वरद इत्युपायत्वं, वरेण्य इत्युपेयत्वं, वरिष्ठ इति तदुपयोगिगुणवत्त्वं चाभिप्रेतम्, एवंभूतस्येति पूर्वोक्तब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्त इति

एतदर्थोपपादने षोक्त इत्यर्थः । अत्रैव प्रथमोऽयमर्थः स्पष्ट
इत्याह तदेतदिति, हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापति-
रित्यारभ्याशुद्रास्ते उमस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोग्य इत्यन्तेन
कर्मवश्यत्वमुक्तमित्यर्थः । समस्तःशक्तपश्चैता इत्यारभ्य
जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तिकेत्यन्तेन स्वेच्छावतार
उक्त इत्यर्थः ।

तिर्यङ्मनुष्येषु तत्तत्समाश्रयणीयत्वाय स्वेच्छाऽ-
वतारः पूर्वोक्तः, तदेतद्ब्रह्मादीनां भावनात्रयान्वयेन
कर्मवश्यत्वं भगवतः परब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य निखि-
लजगदुपकाराय स्वेच्छया स्वेनैव रूपेण देवादिष्ववतार
इति च षष्ठेऽंशे शुभाश्रयप्रकरणे मुख्यमुक्तम्, अस्य दे-
वादिरूपेणावतारेष्वपि न प्राकृतो देह इति महाभार-
ते—न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः । इति
प्रतिपादितः, श्रुतिश्च अजायमानो बहुधा विजायते,
तस्य धीराः परिजानन्ति येऽनिमिति, कर्मवश्याना ब्र-
ह्मादीनामनिच्छतामपि

वियहवैलक्षण्ये प्रमाणं महाभारते दर्शयति—अस्येति-
उक्तार्थविषयां श्रुतिमाह श्रुतिश्चेति, अपाततोऽव्याहति शङ्का-
परिहारार्थं तद्व्याचष्टे कर्मवश्यानामिति, शुभेतरजन्माकुर्व-
न्नीत्यन्तेन अजायमान इति पदं व्याख्यातं, स्वेच्छयेत्यादिना
बहुधा विजायत इत्येतद् व्याख्यातं ब्रह्मादीनां जन्महेतुतत्फ-
लवपुंषि यानि न तान्यस्येत्यजायमानशब्दस्यार्थः हेतुः कर्म-
तत्फलं तदनुभवः, प्राकृतं च वपुस्तेषां तद्विलक्षणहेतुफलवपुर-
न्वितोऽवतार इति बहुधा विजायत इत्यस्यार्थः हेतुः स्वेच्छा,
फलं जगदुकारः, वपुरप्राकृतं चेति तस्य धीराः परिजानन्ति

योनिमित्तयेतद्द्व्याचष्टे तस्येति, योनि-शब्दस्पोपादानकारण-
परत्वव्यावृत्त्यर्थं जन्मेत्युक्तं, धीरशब्दस्य धैर्यगुणान्वितपर-
त्वव्यावृत्त्यर्थं तद्द्वयाचष्टे धीमताग्रेसरा इति, धियमीरय-
न्तीति ष्युत्पन्नो धीर-शब्दः, अतो यथोक्त एवार्थः ।

तत्तत्कस्मानुगुणप्रकृतिपरिणामरूपभूतसंघसंस्था-
नविशेषदेवादिशरीरप्रवेशरूपं जन्मावर्जनीयम्, अयं तु
सर्वेश्वरः सत्यसङ्कल्पो भगवानेवंभूतशुभेतरजन्माकुर्वन्नपि
स्वेच्छया स्वेनैव निरतिशयकल्याणरूपेण देवादिषु जग-
दुपकाराय बहुधा जायते, तस्यैतस्य शुभेतरजन्माकुर्वतो-
ऽपि स्वकल्याणगुणानन्त्येन बहुधा योनिं बहुविधजन्म
धीरा—धीमतामग्रेसराजानन्तीत्यर्थः, तदेतन्निखिल-
जगन्निमित्तोपादानभूतात् जन्माद्यस्य यतः,

न च स्वरूपेण च नित्यत्वमजायमानत्वं विग्रहद्वारकं
जायमानत्वमिति वाच्यम् अस्मदादीनामपि तुल्यत्वाद्धीराः
परिजानन्तीति वक्तुमयोगात्, अत एवाजायमानत्वं परमार्थः
जन्म तु कालपनिकमित्यपि परास्तम् अतो यथोक्त एवार्थः ।
अवैदिकप्रतिपत्तेः पर्वत्रयं दृश्यते प्रकृतिरूपादानं रुद्रो निमि-
त्तमित्येकं, नारायणकारणत्वे श्रुतिभिरुपपादिते नारायण
उपादानं रुद्रोनिमित्तमित्येकं मतं, तत्र निमित्तोपादानयोरे-
क्ये दर्शिते जगत्कारणं मुक्तिदं मुक्तप्राप्यमन्यत् परमस्तीत्येकं,
तत्र पूर्वाक्तं मतद्वयं पूर्वमेव निरस्तम् । अथ कारणादन्यस्य
प्राप्यत्व निरस्यति तदेतदिति, तदेतच्छब्दौ शब्दान्तरैः सम-
स्ती तस्मादेतस्मादित्यर्थः । पूर्वपक्षशङ्कापरमत इत्यादिसूत्रम्
अन्यानि सिद्धान्तसूत्राणि तेषामर्थो भाष्ये विस्तरेणानुसन्धेयः ।
एष सेतुर्विधरण इत्यादौ सेतु-शब्दोऽसङ्करत्वावार्थः । असृत्-

स्यैव सेतुरित्यपि स्वयमेव स्वस्य प्रापक इत्यर्थः । चतुष्पाद् ब्रह्म षोडशकलमित्यादिपरिच्छेदोऽनुसन्धानार्थः । तथापि आलोकस्य विनियोगाय वातायनादिपरिच्छेदयत् ततो यदुत्तरतरमित्यादयः पूर्वमेव ठयाख्याता इति न जगत्कारणादन्यस्य प्राप्यत्वमित्यर्थः ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्ताऽनुपरोधादित्यादिमूत्रैः प्रतिपादितात् परस्माद्ब्रह्मणः परमपुरुषादन्यस्यकस्यचित्परतरत्वं परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्य इत्याशङ्क्य सामान्यान्तु बुद्ध्यर्थः पादवत्, स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत्, उपपत्तिश्च, तथाऽन्यप्रतिषेधात्, अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्य इति सूत्रकारः स्वयमेव निराकरोति,

पूर्वं श्रुतौ चतुर्मुखस्य परमकारणत्वशङ्का पराम्ता । अ-
षोपष्टहणे चतुर्मुखकारणत्वशङ्का निराक्रियते मानवे चेति,
प्रादुरासीत्तमोऽनुद इति यद्वै प्रोक्तं गुणसाम्यं प्रधानं तद्वै विधाः
प्रवदन्त्यनिरुद्धमित्यनिरुद्धोऽक्ताधिष्ठाता प्रादुर्गासीदिति दर्श-
यितुं चतुर्मुखोत्पत्तेः पूर्वमण्डकारणत्वं तत्परिकरत्वं च चतुर्मुख-
स्थानुपपत्तिमिति दर्शयितुं च प्रादुरासीत्तमोऽनुद इति वाक्यमु-
पात्तं सिसृजुर्विबिधाः प्रजा सृज्यस्य चतुर्मुखस्य स्वसृष्टौ सिसृ-
क्षुत्वानुपपत्त्या न तस्य परमकारणत्वमित्यभिप्रायः । अप एव,
ससर्गादौ, तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मेति वचनद्वयमण्डोत्पन्नचतुर्मु-
खस्याण्डकारणत्वस्रष्टृत्वानुपपत्त्या पूर्वश्लोकस्य स्वयंभू-श-
ब्दोऽपि नारायणपर इत्यभिप्रायेणोपात्तं जन्मश्रवणादिति क्षेत्र-
ज्ञत्वापवादकस्यावताररूपत्वस्याश्रवणे सत्युच्यमानं जन्म स्व-
ठयापककर्मसंबन्धापेक्षकत्वात् क्षेत्रज्ञत्वसाधकमित्यभिप्रायः ।
इश्वरेण स्वरूपैक्याद्ब्रह्मणो जन्मपरध्यानादिकर्मं च लीलेति
चेत् इन्द्रेऽपि तथा किं न स्यात्, जन्मकर्मणोर्लीलारूपत्वात्
स्वरूपैक्यं स्वरूपैक्याज्जन्मकर्मणोर्लीलास्वमिति

मानवे च शास्त्रे—प्रादुरासीत्तमोनुदः सिसृक्षुर्वि-
विधाःप्रजाः । अप एव ससर्जादौ तामु वीर्यमपासृ-
जत्, तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मेति ब्रह्मणो जन्मश्रवणात्तस्य
क्षेत्रज्ञत्वमेवावगम्यते, तथा च स्रष्टुः परमपुरुषस्य तद्वि-
सृष्टस्य च ब्रह्मणः—अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः
स्मृतः तद्विसृष्टस्व पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ इति
नामनिर्द्देशश्च

अन्योन्याश्रयणं स्यादिति चेत् चतुर्मुखादीनामपि तुल्यं
परमपुरुषस्योत्तरनारायणोऽवताररूपं जन्मेति प्रतिपादितं तदेव
चतुर्मुखजन्मनोऽवताररूपत्वे प्रमाणमिति चेत् इन्द्रजन्मनस्तथा-
त्वे तदेव प्रमाणं किं न स्यात् प्रागुक्तान्योन्याश्रयणादिति चेत्
चतुर्मुखेऽपि तुल्यमित्याद्यनुसन्धेयम् । चतुर्मुखस्य परमकारण-
त्वानुपपत्तिं तत्प्राकरणिकग्रन्थेनोपपादयति तथा चेति, मान-
वश्लोकार्थनिर्णायकत्वेन श्रीविष्णुपुराणवचनमाह तथा चेति,
भावनात्रयान्वयादिति अनुष्ठेयविषय आन्तरः प्रयत्नो भावना,
सा त्रिविधा यथः—त्रिविधा भावना, भूपविश्वमेतन्निबोध
ताम् कर्म्मरूपा ब्रह्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका ॥ कर्म्मभा-
वात्मिका श्लोका ब्रह्मभावात्मिका परा उभयात्मिका तथैवा-
न्या त्रिविधा भावभावना ॥ मनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया
युताः । कर्म्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावरावराः ॥ हिर-
ण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्म्मरूपात्मिका द्विधा । अधिकारबोधयुक्तेषु
विद्यते भावभावना ॥ अक्षीणेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्म्मसु ॥
इति, विश्वमेतत् त्रिविधा भावना भावनात्रयान्वितमि-
त्यर्थः, तां त्रिविधां भावनां निबोध भावनामवच्छेदकसञ्ज्ञया
निर्द्दिशति कर्म्मरूपायेति, कर्म्मरूपा कर्म्मभावनेत्यर्थः, एक-
स्यैव सञ्ज्ञात्रयकृत्पिशङ्काऽप्यावृत्त्यर्थमाह कर्म्मभावात्मिकेति,

तथा च वैष्णवे पुराणे हिरण्यगर्भादीनां भाव-
नात्रयान्वयादशुद्धत्वेन शुभाश्रयत्वानर्हतोपपादनात्
क्षेत्रज्ञत्वं निश्चीयते ॥

भावभावना भावार्थाःकर्मशब्दास्तेभ्यः क्रियाः प्रतीयेर-
 न्निति षचनात्, भावोऽनुष्ठेयः, अतोऽनुष्ठेयविषयभावना प्रा-
 न्तर उद्योगोभावभावना सा कर्मभावात्मिका कर्मरूपानुष्ठे-
 यविषया, ब्रह्मभावात्मिका उपामनरूपानुष्ठेयविषया, उभया-
 त्मिका कर्मोपासनरूपोभयानुष्ठेयविषयेति त्रिविधेत्यर्थः ।
 मनन्दनादय इति ब्रह्मभावभावनया युताः उपासनरूपानुष्ठेय-
 विषयभावनान्विता इत्यर्थः । अत्र ब्रह्म-शब्द उपोसनरूपज्ञान-
 पर्यायः-प्रागनोत्थं विवेकाच्च द्वेषा ज्ञानं तथोच्यते । शब्दब्र-
 ह्मागममयं परं ब्रह्मविवेकजम् । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये द्वे विद्या
 वेदितव्ये वै इति चेति, ब्रह्म-शब्दस्य ज्ञानविद्याशब्दनिर्दिष्टाग-
 मजन्योपासनरूपज्ञानद्वयपर्यायत्वेन भगवता पराशरेशैव ठया-
 रुयातत्वात्स्थावरावरा इति स्यावर-शब्देन तदभिमानिदेवता
 विवक्षिता, सनन्दनादीनां समाधिना विरोधिसकलकर्मज्ञ-
 यात्समाधिनिष्पत्तिपौष्कल्येनानवरतब्रह्मानुसन्धानैकतानत्वात्
 कर्मोपासनानुष्ठानावसरः, प्रधानाविरोधेन च्यङ्गानुष्ठानं, तस्मात्ते
 ब्रह्मभावनया युताः, हिरण्यगर्भादयो जगन्निर्वाहाधिकृतत्वात्क-
 दाचित्कर्मोपासनं कदाचिदुपासनं चेति उभयभावनाऽन्वि-
 ताः । इतरे देवमनुष्याद्याः कर्मभावनयाऽन्विताः, सनन्द-
 नादयो हिरण्यगर्भादयः देवाद्या इत्यादि-शब्दस्य को विषय
 आदि-शब्दस्यासङ्कोचाम्मुक्तेष्वपि भावनाद्वयप्रसङ्ग इति शङ्का-
 ठयावृत्त्यर्थं प्रयोजकमाह अधिकार इति, कर्मण्यैश्वर्यबोधो
 ऽधिकार इति अधिकारलक्षणं स्वप्रयोजनसाधनत्वात् कर्मणि
 स्वकीयत्वबुद्धिरधिकार इत्यर्थः, अधिकारबोधयुक्तेषु-अधिका-
 ररूपबोधयुक्तेषु अनुष्ठेयविषयस्वकीयत्वबुद्धियुक्तेष्वित्यर्थः ।
 मुमुक्षोरूपामने स्वकीयत्वबुद्धिर्बुभुक्षोः कर्मण स्वकीयत्वबुद्धिः ।
 अधिकारबोधश्च क्वेष्टित्यत्राह अक्षीणोऽपि, विशेषज्ञानकर्मणु
 विशेषज्ञानं देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिज्ञान विशेषज्ञाने तद्वेतु-

यु च कर्मसु विद्यमानेष्वधिकारबोधः सम्भवति तद्युक्तेषु भाव-
नात्रयान्त्वय इति न मुक्तेषु प्रसङ्ग इत्यर्थः । एवं हिरण्यगर्भा-
दीनां भावनात्रयान्त्वयेनाशुद्रुत्वात् मुमुक्षुभिस्ते अनुपास्या इति
श्रीविष्णुपुराणे प्रतिपादनात् क्षेत्रज्ञत्वनिश्चय इत्यर्थः । एवं
श्रुतिवाक्येषु स्वपक्षसाधनप्रमाणोपन्यास- परमतशङ्कानिरासौ
कृतौ, तथोपबृंहणेष्वपि पूर्वं स्वपक्षसाधनत्वचनान्युपन्यस्य पर-
मतशङ्कानिरासश्च कृतः, एवं प्रथमश्र्लोकोक्तं विवृण्वे इति पदं
विवृतं भवति ॥ उक्तार्थस्थेन सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यभाववाद् व्युद्-
स्यति तन्निरामश्च सर्ववेदान्त्यभिमतः । तत्र पूर्वपक्षमाह यद्
पीत्यादीना, अर्थवादादिषु सिद्धार्थपरत्वव्यावृत्त्यर्थं सर्वस्येत्युक्तं
विधिभागस्य तावत् कार्यपरत्वं सुव्यक्तम्, अर्थवादभागस्य विधे-
यस्तुतिपरत्वेन मन्त्रभागस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशनपरत्वेन च तयोः
कार्यपरत्वमित्यभिप्रायः । कुत इत्याह व्यवहारादिति, व्यवहारः
प्रवृत्तिः- गामानयेति प्रयोजकवृद्धप्रयुक्तवाक्यश्रवणसमनन्तरभा-
विनी प्रयोजकवृद्धस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । सामान्येन शब्दस्य कार्य-
रूपोऽर्थ इति निश्चिते आवापोद्वापभेदेनानुवृत्तशब्दस्यानुवृत्त-
स्य, व्यावृत्तस्य च व्यावृत्तमर्थं च जानामीति प्रातिस्विकव्युत्पत्तिः
स्यात्, विभक्त्यर्थव्युत्पत्तिश्च तथा पुत्रस्ते जातः, नायं सप्यौर-
ज्जुरेवैषेत्यादिवाक्येषु हर्षमयनिवृत्तिहेतुवाचित्वावगमेऽपि हेतु-
विशेषनिर्द्धारणायो गान् तत्र सिद्धार्थविषया व्युत्पत्तिः ।

यदपि कैश्चिदुक्तं सर्वस्य शब्दजातस्य विध्य-
र्थवादमन्त्ररूपस्य कार्याभिधायित्वेनैव प्रामाण्यं वर्ण-
नीयं व्यवहारादन्यत्र शब्दस्य बोधकत्वशक्त्यवधारणा-
सम्भवाद् व्यवहारस्य च कार्यबुद्धिमूलत्वात् कार्यरूप एव
वेदार्थः, न परिनिष्पन्ने वस्तुनि शब्दः प्रमाणमिति अ-
त्रोच्यते प्रवर्तकवाक्यव्यवहार एव शब्दानामर्थबोधक-
त्वशक्त्यवधारणम्-

अस्य शब्दस्यायमर्थे इति व्युत्पत्तिश्च न प्रथमं सम्भवतीति व्युत्पन्नकतिपयशब्दस्यैव हि मा, तस्मात्प्रथमव्युत्पत्तिर्व्यवहारादेवेति सा कार्यार्थविषया, तत्र वाक्यान्तरेष्वपि प्रथमव्युत्पत्तौ कार्यपरतयाऽवगतकतिपयशब्दसमाभिव्याहृतपदान्तरेषु तत्समाभिव्याहारखलात्कार्यपरत्वं निश्चिनोतीत्याद्यभिप्रेतं विस्तराद् नुक्तं, परिहरति अत्रोच्यत इति, केयं राजाज्ञेति न हि प्रामाणिकमित्यभिप्रायः । अत्यन्तसुकरमिति यादृच्छिकव्युत्पत्तौ बुद्धिपूर्वकव्युत्पत्तौ च सुकरमिति भावः । तदुपपादयति तथा हीति, प्रथमं यादृच्छिकव्युत्पत्तेः सिद्धार्थविषयत्वं दर्शयति केनचिदिति, हस्तचेष्टादिकृत् तज्जशच द्वौ पुरुषौ, चेष्टाभिज्ञो व्युत्पित्सुरेकः दण्डापेक्षी चैक इति चत्वारः पुरुषाः, तत्र व्युत्पत्तिर्हस्तचेष्टादिज्ञानस्य कतिपयव्युत्पत्त्यपेक्षा नास्तीति दर्शयितुं मूकवदित्युक्तम्, आवापोद्वापभेदेन शब्दविशेषाणामर्थविशेषव्युत्पत्तिरत्रापि तुल्या । अथ बुद्धिपूर्वकव्युत्पत्तिरेव लोके प्रचुरेति तां दर्शयति तथेति, तातादयः सम्बन्धिशब्दाः मनुष्यादयस्संबन्धिशब्दा बालानां प्रथमं सम्बन्धिशब्दव्युत्पत्तिर्जायत इति लोकसिद्धं, सा च बुद्धिपूर्वकशिक्षयैवोपपद्यते

कर्त्तव्यमिति किमियं राजाज्ञा, सिद्धवस्तुषु शब्दस्य बोधकत्वशक्तिग्रहणमत्यन्तसुकरं तथा हि केन चिद्धस्तचेष्टादिना अपवरके दण्डः स्थित इति देवदत्ताय ज्ञापयेति प्रेषितः कश्चित्तज्ज्ञापने प्रवृत्तोऽपवरके दण्डः स्थित इति शब्दं प्रयुङ्क्ते मूकवद्धस्तचेष्टामिमां जानन् पार्श्वस्थोऽन्यः प्रागव्युत्पन्नोऽप्येतस्यार्थस्य बोधनायापवरके दण्डःस्थित इति शब्दस्य प्रयोगदर्शनादस्यार्थस्यायं शब्दो बोधक इति जानातीति किमत्र दुष्करं, तथा बालस्तातोऽयमियं माताऽयं मातुलोऽयं मनुष्योऽयं मृगश्चन्द्रोऽयमयं च सर्प इति मातापितृप्रभृभिः शब्दैः शनैः

शनैरङ्गुलीनिर्देशेन तत्र तत्र बहुशः शिक्षितस्तरैरेव
शब्दैस्तेष्वर्थेषु स्वात्मनश्च बुद्ध्युत्पत्तिं दृष्ट्वा तेष्वर्थेषु

न हि प्रयोजकवृद्धो व्युत्पित्सुप्रतियोगिकमातुलादिविश-
ये मातुलादिशब्दं प्रयुङ्क्ते अपि तु स्वप्रतियोगिकविषय एव प्र-
युङ्क्ते, अतो बालस्य स्वप्रतियोगिकमातुलादिविषये व्युत्पत्ति-
जायमाना वृद्धव्यवहारान्नोपपद्यत इति युद्धिपूर्वकव्युत्पत्तेः प्रथ-
मभावित्वमभ्युपेत्यमिति सम्बन्धिशब्दप्रयोगाभिप्रायः, तस्मि-
न्नेत्रार्थे तस्यैव शब्दस्याङ्गुलिनिर्देशपूर्वकं बहुशः प्रयोगेन बुद्धौ
वासितत्वात्तच्छब्दप्रयोगे तत्तदर्थबुद्धिर्जायते तस्मादस्यार्थ-
स्यायं बोधक इत्यभिप्रायेण अङ्गुलिनिर्देशः कृत इति बालो
जानातीत्यर्थः । सम्बन्धान्तराभावादिति प्रत्यक्ष सम्बन्धसत्त-
या ज्ञापकं लिङ्गशब्दो ज्ञाततया ज्ञापकौ, तत्र लिङ्गं जन्यजनक-
भावादिसम्बन्धान्तरज्ञानमापेक्षं ज्ञापकं शब्दस्य तु बोधयबोध-
कभावसम्बन्धो ज्ञातव्यः, अतो बोध्यबोधकभावातिरेकेण सम्ब-
न्धाभावादित्यर्थः, एतस्य व्युत्पादकोऽपि पुरुषः कार्यार्थेषु
व्युत्पत्तिमानिति न वक्तव्यं सिद्धार्थं व्युत्पत्तिमद्भिर्भालैः शब्द-
प्रयोगदर्शनात्, तद्व्युत्पादको वाक्यप्रयोक्ता पुरुषो ऽपि सिद्धा-
र्थं व्युत्पत्तिमानिति दृष्टप्रकारेणाम्युपगम्यतामित्यभिप्रायेण
स्वयमपि सर्ववाक्यजातं प्रयुङ्क्ते इत्युक्तम्, एवं व्युत्पत्तौ न
ह्यभिहितान्धयप्रसङ्गः प्रातिस्विकव्युत्पत्तेरन्विताभिधानव्युत्प-
त्युपयोगित्वात्, यथा कार्यार्थव्युत्पत्तिपक्षे आवापोद्वा परूपेण
पाश्चात्यप्रातिस्विकपदव्युत्पत्तिनान्विताभिधानविरोधनी

तेषां शब्दानामङ्गुलिनिर्देशपूर्वकः प्रयोगः संब-
न्धान्तराभावात् सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानाच्च बोधकत्वनिब-
न्धन इति क्रमेण नि^(१)श्चित्य पुनरप्यस्य शब्दस्या-
यमर्थ इति पूर्ववृद्धैः शिक्षितः सर्वशब्दानामर्थमवगम्य
स्वयमपि सर्ववाक्यजातं प्रयुङ्क्ते ।

अपि तु तदुपयोगिन्येव तथेत्यर्थः । अन्विताभिधानप-
क्षाभ्युपगमश्च कल्पनालाघवार्थः अभिहितान्वयपक्षे पदानां
स्वार्थभिधानशक्तिः तत्रापि यथा पदार्थानां परस्परान्वयबोध-
नार्हत्वं भवति तथा स्वार्थबोधनशक्तिः तत्तत्पदार्थानां च पर-
स्परान्वयबोधनशक्तिश्च कल्पनीया । अन्विताभिधानपक्षे तु
पदानां स्वार्थबोधनशक्तेरेवान्वयपर्यन्तत्वमात्रमेवेति न कल्प-
नागौरवमिति, एवं यादृच्छिकी वा बुद्धिपूर्विका वा आद्या
व्युत्पत्तिः सिद्धार्थविषयाऽस्तु ततः किमित्यत्राह एवमेवेति, सर्वा
पदानां लौकिकवैदिकाविभागेनेत्यर्थः । यथाऽवस्थितसंसर्गविशे-
षबोधकत्वं चेति सिद्धार्थपरं वाक्यं सिद्धपरमेष स्यात् का-
र्याभिधायि वाक्यं कार्यपर । स्यात् न तु सिद्धार्थपराणां का-
र्यार्थपरत्वं कल्पनीयमिति भावः । इत्यादिनिर्वन्ध इति,
आदि-शब्देन सर्वशब्दानां कार्यपरत्वं कृत्स्नस्य वेदस्य कार्या-
भिधायित्वं च ग्रह्यते सिद्धार्थे व्युत्पत्तिस्मभवात् कार्यार्थ एव
व्युत्पत्तिरित्यादिनिर्वन्धोऽनुपपन्न इत्युक्तं ततः किमित्यत्राह
अत इति, एवं सिद्धार्थि आद्या व्युत्पत्तिरुक्ता तदभावेऽपि, ब्रह्मणः
सिद्धिमुपपादयति अपि चेति, विशिषन् विषयः अत्रच्छेदकः
कार्यस्यावच्छेदका यागदानादयः अत्रोपासनं विषयः उपासनाव-
च्छिन्नकार्याधिकृतः तत्राधिकारी तत्र तादृश्यबोधनान् तस्य
विशेषणं फलं फलत्वेन सिद्धौ

एवमेव सर्वपदानां स्वार्थाभिधायित्वं, संघातवि-
शेषाणां च यथाऽवस्थितसंसर्गविशेषवाचित्वं च जाना-
तीति कार्यार्थ एव व्युत्पत्तिरित्यादिनिर्वन्धो निर्निबन्ध-
नः, अत परिनिष्पन्ने वस्तुनि शब्दस्य बोधकत्वशून्यव-
धारणात्सर्वाणि वेदान्तवाक्यानि सकलजगत्कारणं सर्व-
कल्याणगुणाकरमुक्तलक्षणं ब्रह्म बोधयन्त्येव । अपि च
कार्यार्थ एव व्युत्पत्तिरस्तु वेदान्तवाक्यान्व्य प्युपासनवि-
षयकार्याधिकृतविशेषणभूतफलत्वेन

उदाहरणत्रयं दर्शयति विधिवाक्यप्रतिपन्नस्वरूपस्य फल-
स्याप्यर्थवादोक्तविशेषणत्वाभ्युपगमे उदाहरणं दुःखासम्भि-
द्वत्यादि फलरूपस्यैवार्थवादप्रतिपन्नस्याभ्युपगमे उदाहरणं
रात्रिसत्रप्रतिष्ठा न केवलं विहितफलस्यैव विधेयविरोधिकल-
स्याप्यर्थवादोक्तस्याङ्गीकारे उदाहरणम् अपगोरणशतयातना-
साध्यसाधनभावः । उपासनवाक्यं किं तत्र ब्रह्मण फलत्वं
कथमित्यत्राह तथा हीति, अस्मिन्वाक्ये न विधिप्रवणमिति-
शङ्कायां फलितमर्थसाह परप्राप्तीति, फलसम्बन्धप्रवणे विधि-
कल्पनस्य न्याय्यत्वादितिभावः स्वर्गविशेषणदुःखासम्भिन्नत्वा-
दित्रय ब्रह्मस्वरूपेण सह तद्विशेषणस्यापि सिद्धिरित्याह अत्रेति-
ब्रह्मस्वरूपं तद्विशेषणं च सिद्ध्या तु ततः किमित्यत्राह तदन्तर्ग-
तमिति, तदन्तर्गतं ब्रह्म तद्विशेषणान्तर्गतमित्यर्थः एवमौप-
निषदोपासनविधीनां फलत्वेन ब्रह्मणः सिद्धिरुक्ता । अथ
सर्वविधिसाधारणोक्तिरुच्यते एवं चेति, अर्थवादानां स्ताव-
कत्वसिद्धयर्थं स्वार्थं तात्पर्यमत्रोच्यते, एवं च सति विद्यु-
पयोग्यर्थैवभ्युपगन्तव्येषु मतिस्वत्यर्थः

दुःखासम्भिन्नदेशविशेषरूपस्वर्गादिवद्रात्रिसत्रप्र-
तिष्ठावदपगोरणशतयातनासाध्यसाधनभाववच्च कार्यो-
पयोगितयैव सर्वं बोधयन्ति—तथा हि ब्रह्मविदाप्रोति-
परमित्यत्र ब्रह्मोपासनविषयकार्याधिकृतविशेषणभूतफ-
लत्वेन ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते, परप्राप्तिकामो ब्रह्मविद्यादि-
ति, एतन्न प्राप्यतया प्रतीयमानं ब्रह्मस्वरूपं तद्विशेषणं च
सर्वं कार्योपयोगितयैव सिद्धं भवति तदन्तर्गतमेव जग-
त्स्रष्टृत्वं संहर्तृत्वमाधौरत्वमन्तरात्मत्वम् इत्याद्युक्तम-
नुक्तं च सर्वमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

प्रमाणान्तरविरुद्धत्वे तत्प्रतिपादयितुं न शक्नोति शास्त्र-
मित्यविरुद्धा इत्युक्तं, प्रमाणान्तरविरुद्धत्वेऽप्यनुवादः स्यादि-
त्यपूठर्वाश्वेत्युक्तम् । विध्युपयोगित्वेनार्थवादानामपि स्वार्थं
प्रामाण्ये द्रमिडाचार्यग्रन्थमाह यथोक्तमिति, असद्गुणकथनं हि
स्तुतिः तत्कथमसता स्तुत्यनुपपत्तिरित्याह एतदुक्तमिति, अयं
प्यायो न कैवल्यमवदानस्तुतिमात्रविषयः अपि तु स्वार्थवाद-
साधारण यति च दर्शयितुमेतदुक्तं भवतीत्यारम्भः, अदृष्टरू-
पानुगुणानित्यनेनानुवादरूपत्वं बाधितत्वं च ठयावृत्तम्, आरा-
ध्यदेवतास्तुतिद्वारा कर्मणः स्तुत्या च कर्मणि प्ररोचनां
कुर्वन्तोऽर्थवादास्तद्गुणासद्भावे तत्कृतोत्कर्षोऽपि नास्तीति
कर्मणि प्ररोचनां जनयितुं न शक्ताः स्युरित्यर्थः । अनयैव
दिशेति वीध्यपेक्षीतार्थसिद्धिण्यायान्नासता स्तुतिरुपपद्यते

एवं च सति मन्त्रार्थवादगता ह्यविरुद्धा अपूठर्वा-
श्वार्थाः सर्वे विधिशेषतयैव सिद्धा भवन्ति । यथोक्तं
द्रमिडभाष्ये—ऋणं हि वै जायते इति श्रुतेरिति उपक्रम्य
यद्यप्यवदानस्तुतिपरं वाक्यंतथाऽपि नासता स्तुतिरु-
पपद्यत इति, एतदुक्तं भवति सर्वो ह्यर्थवादभागो देव-
ताराधनभूतयागादेः साङ्गस्याराध्यदेवतायाश्चादृष्टरूपान्
गुणान् सहस्रशोः वदन् सहस्रशः कर्मणि प्राशस्त्यबुद्धि-
मुत्पादयति तेषामसद्भावे प्राशस्त्यबुद्धिरेव न स्यादिति
कर्मणि प्राशस्त्यबुद्ध्यर्थं गुणसद्भावमेव बोधयतीति
अनयैव दिशा सर्वे मन्त्रार्थवादावगता ह्यर्थाः सिद्धाः ।
अपि च कार्यवाक्यार्थवादिभिः किमिदं कार्यत्वं नामेति
वक्तव्यं कृतिभावभाविता कृत्युद्देश्यतेति चेत् किमिदं
कृत्युद्देश्यत्वं यदधिकृत्य कृतिर्वर्तते तत्कृत्युद्देश्यत्वमि-
ति चेत्

इति न्यायाच्चेत्यर्थः । मन्त्रार्थवादगता इति अर्थवादव-
न्मन्त्रगता अर्था अपि सिद्धा इत्यर्थः । ज्ञानस्य वपाया मेदस
इति मन्त्रोक्तच्छागः पशुना यजेतेति विधेरपेक्षितत्वात्तदभ्युपग-
तो हि धात्वर्थः । स्तुतिपराणामपि मन्त्राणां स्वार्थं तात्पर्यं न
चेत्स्तावकत्वं न सिद्ध्यति अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वमपि मन्त्राणां
स्वार्थं तात्पर्याभावे न सिद्ध्यति ईदृशदेवताकङ्कर्मिति हि तत्प्र-
काशनं, तच्च देवतास्वरूपादौ तात्पर्यादेव सिद्ध्यतीत्यर्थः । एवं
सिद्धार्थं ठमुत्पत्तिस्तदभावे ऽपि विधिशेषतया ब्रह्मणः सिद्धिश्चो-
क्ता । अथ परोक्तं कार्यमनुपपन्नमित्याह अपि चेति, भावार्थ-
स्य कर्मणोऽपि कृतिसाध्यत्वमस्ति स्वर्गादेरिष्टत्वमस्तीति
तदुभयव्यावर्तकं कृतिप्राधान्यं कृत्युद्देश्यत्वमिति तृतीयाकारः
कार्यस्याभ्युपगम्यते परैस्तस्य प्राधान्यादेव कृत्स्नवेदतात्पर्यभूमि-
त्वं बोधयते, उक्तं कार्यमर्थं प्रतिपादयतो वेदस्य प्रामाण्यमिति
टीका, कार्यमर्थं प्रधानतया प्रतिपादयत । इति च पञ्चिका, कृति-
साध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयते इति

पुरुषठ्यापाररूपायाः कृतेः कोऽयधिकारो नाम
यत् प्राप्तीच्छया कृतिमुत्पादयति पुरुषः तत्कृत्युद्देश्य-
त्वमिति चेत् हन्त तर्हि इष्टत्वमेव कृत्युद्देश्यत्वम् ।

अथैवं मनुषे इष्टस्यैव रूपद्वयमस्ति इच्छाविषयत-
या स्थितिः, पुरुषमेरकत्वं च, तत्र मेरकत्वाकारः कृत्यु-
द्देश्यत्वमिति, सोऽयं स्वपक्षाभिनिवेशकारितो वृथा-
ग्रमः, तथा हि इच्छाविषयतया प्रतीतस्य

च, तत्प्रकरणं स तृतीयाकारोऽत्र दूषयते, किमित्यादिस्प-
-तं साध्यत्वदर्शनाय कृतिभावभावितेत्युक्तं, सा स्वर्गादेरिष्ट्यस्ती-
ति तद्व्यावृत्त्यर्थं कृत्युद्देश्यतेत्युक्तं, तां दूषयितुं पृच्छति किमि-
दमिति, परिहरति यदधिकृत्येति, स्वप्रयोजनसाधनत्वात्स्वकी

यत्स्वबुद्धिर्ह्यधिकारः, यदधिकृत्येति यत्साध्यतयाऽवलोक्येत्यर्थः ।
 पुरुषबुद्धिरूपोऽधिकारः पुरुषव्यापाररूपकृतेन सम्भवतीत्यभि-
 प्रायेणाह पुरुषेति, अत्राह यत्प्राप्तीति, कृतिमत्पुरुषेष्टत्वमिति-
 कलितं दूषयति ह्यन्त तर्हीति, एव तृतीयाकारस्य परोक्तस्य तयो-
 रन्यतरात्मकत्वे पर्यवसानमुक्तम् । पुनः परमतं शङ्कते अथैवमि-
 ति, सोपालम्भं परिहर्तुमुपक्रमते सोऽयमिति, कथं वृथाश्रम इ-
 त्यत्राह तथा हीति, यदेष्टस्योपायान्तरेण सिद्धिः तदा न स्वयं
 प्रवर्तते यदा स्वप्रयत्नादपि न सिद्ध्यति तदाऽपि न प्रवर्तते यदा
 स्वप्रयत्नादेव सिद्ध्यति तदा प्रवर्तते इति प्रेरकत्वं नाम कृतिसा-
 धयत्वात्तर्भुतमित्यर्थः । ननुस्वकृतिसाध्यत्वसत्तया न प्रवृत्तिः
 अपि तु तज्ज्ञानादेव प्रवृत्तिरिति तज्ज्ञातत्वमेव तृतीयाकार
 इत्यत्राह इच्छायां निति, ज्ञेयमेवाकारत्रयमभ्युपेतं भवता अस्माकं
 त्वाकारद्वयमेव ज्ञेयं तत्र कृतिसाध्यत्वम्,

स्वप्रयत्नोपपत्तिमन्तरेणासिद्धिरेव प्रेरकत्वं तत
 एव प्रवृत्तेः, इच्छायां जातायामिष्टस्य स्वप्रयत्नोत्पत्तिम-
 न्तरेणासिद्धिः प्रतीयते चेत् ततश्चकीर्षा जायते ततः
 प्रवर्तते पुरुष इति तत्त्वविदां प्रक्रिया । तस्मादिष्टस्य
 कृत्यधीनात्मलाभत्वातिरेकिकृत्युद्देश्यत्वं नाम किमपि
 न दृश्यते—अथोच्येत इष्टताहेतुश्च पुरुषानुकूलता,
 तत्पुरुषानुकूलत्वं कृत्युद्देश्यमिति चेत् नैवम्—पुरुषा-
 नुकूलं सुखमित्यनर्थान्तरं तथा पुरुषानुकूलं दुःखपर्या-
 यम्, अतः सुखव्यतिरिक्तस्य कस्यापि पुरुषानुकूलत्वं न-
 सम्भवति

ज्ञानतया प्रवृत्तिहेतुः, यस्तृतीयाकारो ज्ञाततया प्रवृत्ति-
 हेतुरुक्तस्तथा स एवाकारद्वयान्तर्भूत इत्युक्तमित्यर्थः । तत्त्ववि-
 दा प्रक्रियेति न त्वभिनिविष्टानामित्यर्थः । तस्मादिति निगम-
 यति, परमतं शङ्कते अथोच्येतेति, इष्टत्वे हेतुः पुरुषानुकूलत्वं

नाम तृतीयाकारः स एष कृत्युद्देश्यत्वमित्यर्थः । परिहरति-
 नैवमिति, दृष्टान्तार्थं तथेत्यादिकमुच्यते कार्यं तथा दुःखव्यति-
 रिक्तत्वात्पुरुषप्रतिकूलं न भवति तथा सुखव्यतिरिक्तत्वादानुकू-
 लत्वमपि तस्य नास्तीत्यर्थः । अत्र बोधयति ननु चेति, सुखव्यति-
 रिक्तदुःखनिवृत्तावनुकूलत्वदर्शनात्सुखव्यतिरिक्तकार्यस्याप्यनु-
 कूलत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । परिहरति नैतदिति, दुःखनिवृत्ताव-
 नुकूलत्वबुद्धिभ्रान्तिरिति वक्ष्यन्सुखदुःखयोर्विवेकं दर्शयति आ-
 त्मेति ततः किमित्यत्राह तत्रेति, अनुकूलत्वात्सुखमिष्टं दुःखःस्य
 प्रतिकूलत्वात्तन्निवृत्तिरपीष्टा एवमिष्टतासाम्यादानुकूल्यभ्रम इ-
 त्यर्थः । दुःखनिवृत्तेरपीष्टत्ववदानुकूलत्वमप्यस्तीत्यनुकूलतासुद्धिर्न
 भ्रमः स्यादित्यत्राह तथा हीति,

ननु च दुःखनिवृत्तेरपि सुखव्यतिरिक्तायाः पुरुषा-
 नुकूलता दृष्टा, नैतत् आत्मानुकूलं सुखम् आत्मप्रति-
 कूलं दुःखम् इति हि सुखदुःखयोर्विवेकः, तत्रात्मानुकूलं
 सुखमिष्टं भवति तत्प्रतिकूलं दुःखं चानिष्टम्, अतो
 दुःखसंयोगस्यासह्यतया तन्निवृत्तिरपीष्टा भवति, तत एव-
 ष्टतासाम्यादानुकूलताभ्रमः — तथा हि प्रकृतिसंस्पृष्टसं-
 सारिणः पुरुषस्यानुकूलसंयोगः प्रतिकूलसंयोगः स्वरूपे-
 णावस्थितिरिति च तिस्रोऽवस्थाः, तत्र प्रतिकूलसंबन्ध-
 निवृत्तिश्च अनुकूलसंबन्धनिवृत्तिश्च स्वरूपेणावस्थि-
 तिरेव ।

मुक्तस्यानुकूलसंयोग एवेति तद्ब्रह्मावृत्त्यर्थं संसारिण इत्यु-
 क्तं, प्रतिकूलनिवृत्तेरनुकूलत्वेऽन्यतरनिवृत्तिरन्यतरसंयोग इत्युक्तं
 स्यात् तदाशुषुप्तौ सुखदुःखयोर्द्वंद्वोरपि प्रसङ्गः प्रतिकूलनिवृत्तिरनु-
 कूलसंयोगः, अनुकूलनिवृत्तिप्रतिकूलसंयोगश्च भवतीति तस्मा-
 द्दुःखनिवृत्तेरनुकूलत्वं नास्तीत्यर्थः । अत इष्टतासाम्यादानुकूल

वबुद्धिर्भ्रम एवेति निगमयति तस्मादिति, तस्मात्सुख्यतिरिक्त-
स्य नियोगस्य अनुकूलत्वमनुपपन्नमित्याह अत इति, नियोगस्य
सुखठयतिरिक्तत्वेन ह्यनुकूलत्वं दुषितं नियोगः सुखविशेष ए-
वेति, तस्यानुकूलत्वं नाम तृतीयाकारः सम्भवतीति शङ्कायां
सुखविशेषत्वं निराकरोति इष्टस्येत्यादिना, अत्र तृतीयाकार-
दूषणे क्रियमाणे अर्थाद् द्वितीयत्कारश्च दूषितो भवति इष्टत्व-
निरासात्, इष्टस्य—स्वत् इष्टस्येत्यभिप्रायः । स्वत इष्टत्वं च
सुखस्य स्वतःशब्देन साधनतया इष्टत्वव्यावृत्तिः नियोगत्वं—
प्रेरकत्व स्थिरत्वं स्यादित्यमपूर्वत्वं प्रमाणांतरागोचरत्वम्,
एतत्सर्वमिष्टस्यार्थस्य निर्वर्तकतयैव सिद्ध्यति इष्टसाधनत्व-
ज्ञानात् प्रवृत्तिहेतुत्वं कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वात् स्थिरत्वं,
लौकिकप्रत्यक्षसिद्धक्षणिकघातवर्थातिरिक्तस्थिरसाधनत्वादपूर्व-
त्वं चेत्यर्थः ।

तस्मात्प्रतिकूलययोगे वर्तमाने तद्विवृत्तिरूपा
स्वरूपेणावस्थितिरपीष्टा भवति, तत्रेष्टतासाम्यादनुकूल-
ताभ्रमः । अत सुखरूपत्वादनुकूलतायाः नियोगस्यानुकू-
लतां वदन्तं प्रामाणिका परिहसन्ति, इष्टस्यार्थविशेष-
स्य निर्वर्तकतयैव हि नियोगस्य नियोगत्वं, स्थिरत्वमपू-
र्वत्वं च प्रतीयते, स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र कार्यस्य क्रिया-
तिरिक्तता स्वर्गकामपदसमभिठ्याहारेण स्वर्गसाधनत्व-
निश्चयादेव भवति, न च वाच्यं यजेतेत्यत्र

इष्टसाधनतयैव नियोगत्वस्थिरत्वापूर्वत्वप्रतीतिः कथमि-
त्यत्राह स्वर्गकाम इति, ननु श्रुत्यादीनामिष्टप्रदस्यापि राज्ञो
यथा प्राधान्यं तथा स्वप्रधानभूत एव नियोगः प्रतीयते स्वस्या-
नुष्ठातुरिष्टप्रदश्च स्याद्वाजवदिति प्रथमं स्वप्रधानतयैव प्रतीत-

त्वान्न स्वत इष्टत्वानुपपत्तिः यथोक्तम्-आत्मसिद्ध्यनुकूलस्य
 नियोज्यस्य प्रसिद्धये । कुर्वन् स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव-
 नः ॥ इति, इमां शङ्कामनुमाद्य परिहरति न च वाच्यमिति-
 कुत इत्यत्राह यजेतेति हीति, धात्वर्थस्य प्रथमप्रतिपन्नस्यापि
 वाक्यार्थानुपयोगिनः परित्यागे दृष्टान्तत्वं गर्भितं तत्कथमिति
 शङ्कायां स्वर्गकामपदसमभिठ्याहारादेव धात्वर्थारिक्तसिद्धिरि-
 त्याह स्वर्गंति, आदि-शठदेन प्रधान्यादि विवक्षितं, ततः किमि-
 त्यत्राह तच्चेति, तच्च धात्वर्थारिक्तत्वम् अतिरिक्तस्य कार्यं
 स्य स्वर्गसाधनत्वप्रतीतिनिबन्धनं, न हि कामीभकामसाधने-
 नियोक्तुं शक्यत इति न्यायादीत्यर्थः । स्वर्गसाधनत्वप्रतीतिनि-
 बन्धनत्वं च कुत इत्यत्राह समभिठ्याहूतेति, इतरपदार्थान्वय-
 योग्यस्यैव पदान्तरप्रतिपाद्यत्वमिति हि लोकोच्युत्पत्तिभङ्गेनापू-
 तत्वंस्य वाच्यत्वं कल्पितमित्यर्थः ।

प्रथमं नियोगः स्वप्रधानतयैव प्रतीयते स्वर्गका-
 मपदसमभिठ्याहारात्स्वसिद्धये स्वर्गसिद्ध्यनुकूलता च
 नियोगस्येति यजेतेति हि धात्वर्थस्य पुरुषप्रयत्नसा-
 ध्यतैव प्रतीयते, स्वर्गकामपदसमभिठ्याहारादेवधात्व-
 र्थारिरेकिणो नियोगत्वं स्थिरत्वमपूर्वत्वं चेत्यादि
 ह्यवगम्यते, तच्च स्वर्गसाधनत्वप्रतीतिनिबन्धनं सम-
 भिठ्याहूतस्वर्गकामपदार्थान्वययोग्यं स्वर्गसाधनमेव कार्यं
 लिङ्गादयोऽभिदधतीति हि लोकोच्युत्पत्तिरपि तिरस्कृता ।
 एतदुक्तं भवति

इतरपदार्थान्वययोग्यस्यैव पदान्तरप्रतिपाद्यत्वं तत्कुत
 धात्वर्थस्य प्रथमप्रतिपन्नत्वकथने किं प्रयोजनमित्यत्राह एत-
 दुक्तं भवतीति, पदार्थान्वययोग्यस्यैवेतरपदप्रतिपाद्यत्वं युक्तम्

अन्विताभिधायित्वाद्वाक्यस्फेत्तर्थः । योग्यं च किमित्यत्राह-
 तश्चेति, प्रथममनन्यार्थतया कार्यं प्रतिपन्नमस्तु तथाऽपि तद्-
 नुपपन्नमित्याह अत इति, अतः साधनस्यैव वाक्यायन्वियार्ह-
 त्वादित्यर्थः । यथा प्रथमप्रतिपन्नाऽपि धात्वर्थभूता क्रिया वाक्या-
 र्थान्वयायोग्यत्वात्परित्यक्ता तथा स्वप्रधानतया प्रथमप्रतिपन्न-
 मपि वाक्यार्थान्वयायोग्यत्वात्तत्त्वाज्यमित्यर्थः । उदाहरणं
 दर्शयति अत एवेति, अत एव प्रथमं प्रतिपन्नस्यापि वाक्यार्था-
 न्वयानर्हस्य त्याज्यत्वादित्यर्थः । एवमित्यादि स्पष्टम् । एक-
 पदश्रवणवेलायामनन्यार्थतया प्रथमप्रतिपत्तिरेव नास्तीत्याह
 कार्येति, न कार्यमनन्यार्थं प्रतीयते इति गुरुवचनं सङ्गच्छते ।
 कुत इत्यत्राह व्युत्पत्तीति, नियोगस्यानुकूलत्वे प्रमाणाभाव-
 मुपसंहरति अत इति, अतः सुखस्यैव पुरुषानुकूलत्वात्नियोगस्य
 च सुखनिमित्तत्वाच्चेत्यर्थः । यद्वा केवलविधिपदेन दुःखरूप-
 धात्वर्थमात्रप्रतीतेः पदान्तरसमन्विताहृतार्थविशेषस्य साध-
 नतया प्रतीतिश्चेत्यर्थः ।

समभिव्याहृतपदान्तरवाच्यार्थान्वययोग्यमेवेत्यत-
 रपदप्रतिपाद्यमित्यन्विताविधायिपदसंघातरूपवाक्यश्र-
 वणसमनन्तमेव प्रतीयते, तच्च स्वर्गसाधनरूपम् अतः
 क्रयावदनन्यार्थता ऽपि विरोधादेव परित्यक्तेति, अत
 पव गङ्गायां घोष इत्यादौ घोषप्रति वासयौग्यार्थोवस्था-
 पनपरत्वं गङ्गापदस्याश्रीयते, प्रथमं गङ्गापदेन गङ्गार्थः
 स्मृत इति गङ्गापदार्थस्यैवोपेयत्वान्न वाक्यार्थान्वयीभव-
 ति, एवमत्रापि यजेतेत्येतावन्मात्रश्रवणे कार्यमनन्यार्थं
 स्मृतमिति वाक्यार्थान्वयबस्ये कार्यस्यानन्यार्थता ना-
 वतिष्ठते, कार्यभिधायिपदश्रवणवेलायां प्रथमं कार्यमन-
 न्यार्थं प्रतीतमित्येतदपि न सङ्गच्छते व्युत्पत्तिकाले
 गवानयनादिक्रियाया दुःखरूपाया इष्टविशेषसाधनतयैव

कार्यताप्रतीतेः, अतो नियोगस्य पुरुषानुकूलत्वं सर्वलो-
कविरुद्धं नियोगस्य सुखरूपपुरुषानुकूलसुखरूपतां वदतः
स्वानुभवविरोधश्च

योग्यानुपलम्भं दूषणमाह नियोगस्येति, यागादिकस्य-
परमापूर्वस्यान्त्येष्ट्यनन्तरभावितवात्तद्व्याप्त्यर्थं कारीर्यां
वृष्टिकामो यजेतेत्युक्तं, यद्यपीति वृष्ट्यादिसिद्धयनियमान्नि-
योगोऽनुपपन्न इति तदनुकूलत्वाननुभव इति चेन्न वृष्ट्या द्य-
सिद्धिरपि नियमेन नास्तीति कदाचित् नियोगः सिध्यतीति
तदानीं नियोगसुखाननुभव इति योग्यानुपलम्भ इत्यर्थः
तस्मिन्निति, तस्मिन्नियोगे अनुकूलतापर्याप्तसुखत्वानुभूतिर्न वि-
द्यत इत्यर्थः । एवमिति स्पष्टम् । अत्रायमर्थ उक्तो भवति किं
केवलेन कार्योभिधायिपदेन स्वप्रधानतया कार्यप्रतीतिः, उत
पदान्तरसमभिध्याहूतेन, न तावत्केवलेन तत्र दुःखरूपधात्वर्थ-
माश्रयप्रतीतेः, एवं स्वप्रधानतया प्रथमं कार्यपदेन प्रतिपन्नमस्तु
तथाऽपि वाक्यार्थानुपयोगित्वात् न तावत् प्रतिपात्व
क्रियावत् न च पदान्तरसमभिध्याहूतेन द्रष्टव्यार्थान्तरस्य साध-
नतयैव प्रतीतेः । एवं स्वप्रधानतया प्रमाणाभावान्नियोगस्य
सुखस्वरूपत्वं न सम्भवति । किञ्च योग्यानुपलम्भरूपबाधकप्र-
माणबाधितं चेति कृतिं प्रति शेषित्वं कृत्युद्देश्यत्वमिति लक्ष-
णवाक्यं दूषयति कृतिमित्यादिना किमित्यादि स्पष्टम् शेषशे-
षित्वं लक्षणं पराभिमतमाशङ्कते कार्येति, कृत्युद्देश्यत्वदूषयति-

कारीर्या वृष्टिकामो यजेतेत्यादिषु सिद्धेऽपि नि-
योगे सृष्ट्यादिसिद्धिनिमित्तस्य वृष्टिद्यतिरेकेण नियो-
गस्यानुकूलता नानुभूयते । यद्यप्यस्मिन् जन्मनि वृष्ट्-
पादिसिद्धेरनियमः, तथाऽप्यनियमादेव नियोगसिद्धिर-

वश्याश्रयणीया तस्मिन्ननुकूलतापर्यायसुखानुभूतिर्न वि-
द्यते, एवमुक्तरीत्या कृतिसाध्येष्टत्वातिरेकिकृत्युद्देश्य-
त्वं न विद्यते, कृतिं प्रति शेषित्वं कृत्युद्देश्यत्वमिति
चेत् किमिदं शेषित्वं किञ्च शेषित्वमिति वक्तव्यं, का-
र्यप्रतिसम्बन्धी शेषः ।

एवमिति, कार्यप्रतिसम्बन्धिप्रतिसम्बन्धित्वं हि कार्य-
त्वमेवेत्यर्थः ॥ ततः किमित्यत्राह कार्यत्वमेवेति, कार्यत्वं नाम
कृत्युद्देश्यत्वं, कृत्युद्देश्यत्वं च कृतिशेषित्वं कृतिशेषित्वं च
कार्यत्वमित्युक्तं भवति, कृत्युद्देश्यत्वं कृतिशेषित्वमित्युक्तं
कृत्युद्देश्यत्वमेव कृत्युद्देश्यत्वमित्युक्तं भवतीत्यर्थः । परोद्देशप्र-
वृत्तकृतिव्याप्यत्वं शेषत्वमिति पक्षे उप्ययमेव दूषणप्रकारः
किञ्च कृतेरशेषत्वप्रसङ्ग इति पाठ्येऽभिहितम्, उद्देश्यत्वं नामेति
स्पष्टं, पुरुषस्येति न हि कृतेः पुरुषतयापाररूपायाः प्रयोजनं
नामास्ति, तस्मात् कृतिप्रयोजनं नाम कृतिनपुरुषस्य कृत्या-
रम्भप्रयोजनमेव, तच्चेष्टत्वकृतिसाध्यत्वान्तरभूतमित्यर्थः क-
स्तर्हि शेषशेषिभाव इत्याकाङ्क्षायां शेषः परार्थत्वमिति
सूत्रं व्याचष्टे अयमेव हीति, परगतातिशयाधानस्यायोगव्यव-
च्छेदश्चेच्छेषिण्यपत्तिरिति, अस्ययोगतयच्छेदश्चेदसंभव
इति तदुभयतयावृत्त्यर्थं परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव
यस्य स्वरूपमित्युक्तं, शेषभूतस्य स्वगतातिशयाधानमपि
परगतातिशयाधानार्थमित्यर्थः । श्वेच्छा वा परेच्छा वा न
तत्र नियमः

तत्प्रतिसम्बन्धित्वं शेषित्वमिति चेत्, एवं
तर्हि कार्यत्वमेव शेषित्वमित्युक्तं भवति, कार्यत्वमेव
विचार्यते परोद्देशेन प्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं शेषत्व-
मिति चेत् कोऽयं परोद्देशो नामेति अयमेव हि विचार्यते,

उद्देश्यत्वं नामेप्सितसाध्यत्वमिति चेत् किमिदमीप्सित-
तत्वं कृतिप्रयोजनत्वमिति चेत् पुरुषस्य कृत्यारम्भप्रयो-
जनमेव हि कृतिप्रयोजनं, स चेच्छाविषयः कृत्यधीना-
त्मलाभ इति पूर्वोक्त एव, अयमेव हि सर्वत्र शेषशे-
षिभावः परगतातिशयाधानेच्छया उपादेयत्वमेव यस्य
स्वरूपम्

यथासम्भवमेव, न हि शेषभूतस्य ब्रह्मादेः शेषिणो
यागस्यापीच्छासम्भवः तत्रान्येच्छयैव श्रुपादेयत्वं, ततो यथोक्त
एवार्थः । इदं शेषित्वं पराभ्युपेतस्य कार्यस्य न सम्भवति
फलोत्पत्तीच्छयैवोपादेयत्वात्तस्याशेषित्वमेव, सकलक्षणस्य वै-
दिकोदाहरणं दर्शयति फलोत्पत्तीति, अन्यत्सर्वं ब्रह्मादि
लौकिकोदाहरणमाह गर्भेति, अपिनिषदोदाहरणमाह एव-
मिति, नित्यस्यानित्यस्य चेत्युभयविभूतिरुच्यते ईश्वरस्य
चिदचित्तोश्च शेषित्वं शेषत्वं च प्रामाणिकं चेदुक्तलक्षणं
तत्र वर्तते, किं तत्र प्रमाणमित्यत्राह सर्वस्य वशीत्यादि, त-
स्मात्प्रभाकरोक्तं निरूपकेषु न शोभत इत्याह कतीति,
कार्यानुबन्धनमप्यर्थं दूषयति अपि चेत्यादिना, कार्ये स्वकी-
यत्वमुद्दिमान्नि योजयः, तत्साधने कर्मणि स्वकीयत्वमुद्दि-
मानधिकारी तदनुष्ठानात्कर्तेति तिस्रोऽवस्थाः तत्र यजेते-
त्यादिषुदैः त्रियोजयसानाम्यं प्रतिपन्नम्

स शेषः, परः शेषी, फलोत्पत्तीच्छया यागादेस्त-
त्प्रयत्नस्य चोपादेयत्वं यागादिसिद्धीच्छयाऽन्यत्सर्वमुपा-
देयम्. एवं गर्भाधानादीनामपि पुरुषविशेषातिशयाधा-
नेच्छयोपादेयत्वमेव स्वरूपम् । एवमीश्वरगतातिशयाधा-
नेच्छया उपादेयत्वमेव चेतनाचेतनात्मकस्य नित्यस्या-

नित्यस्य च सर्वस्य वस्तुनः स्वरूपमिति सर्वमीश्वरशेष-
भूतं सर्वस्य चेश्वरः शेषीति सर्वस्य वशी सर्वस्येशान
पतिं विश्वस्येत्याद्युक्तं,—कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्य-
मभिधीयत इति—अयमर्थः अदृधानेष्ट्वेव शोभते ।

स्वर्गकामादिपदैर्नियोज्यविशेषः समर्प्यत इति प्राभा-
करैः षष्ठाद्याधिकरणे प्रपञ्चितं, तद् दूषययि स्वर्गकामइत्यादि-
ना, कर्तृवाचित्वं शब्दानुशासनसिद्धं न तु नियोज्यवाचित्वम्,
अःस्वर्गकामादिपदान्यपि न नियोज्यविशेषसमर्पकाणीति दू-
षणशरीरं लकारवाच्यकर्तृविशेषसर्पणपराणां स्वर्गकामादिपदा-
नां नियोज्यविशेषसमर्पणपरत्वं शब्दानुशासनविरुद्धमित्यस्या-
यमभिप्रायः कर्तृवाचिनो लकारस्यापि नियोज्यसमर्पणपरत्वं
शब्दानुशासनविरुद्धमिति पूर्वपक्षयुक्तिं शङ्कते साध्येति, न हि
काम्यकामः साधने नियोक्तुं शक्यते इति न्यायात्स्वर्गकामस्या
स्वर्गसाधने कर्तृत्वान्वयो न घटत इति इतीयं पूर्वपक्षे युक्तिर-
गत्या शङ्किता । परिहरति नियोज्यत्वमेति, स्वर्गकामस्यास्वर्ग-
साधने नियोज्यत्वान्वयोऽपि न सम्भवतीति तिनियोज्यविशेष-
समर्पणपरत्वमप्यप्युक्तं, तदुपपत्तये स्वर्गसाधनत्वं कार्यस्य नि-
श्चीयते इति चेतकर्तृविशेषसमर्पकत्वोपपत्तये स्वर्गसाधनत्वं
निश्चीयतां नियोज्यत्वत्वं कर्तृत्वं वा स्वर्गकामस्या स्वर्गसाधने
नोपपद्यते । अत उभयपक्षेऽपि कार्यस्य स्वर्गसाधनत्वनिश्चय-
साधकत्वमविशिष्टम्, इयान्विशेषः कर्तुर्लकारवाच्यत्वात्स्वर्ग-
कामादिपदानां कर्तृविशेषसमर्पणपरत्वं शब्दानुशासनाविरुद्धं
नियोज्यत्वस्य लकारवाच्यत्वाभावात् स्वर्गकामादिपदानां नि-
योज्यविशेषसमर्पणपरत्वं शब्दानुशासनविरुद्धमित्यर्थः । तदु(१)
दाहरणेन विशदयति यथेति,

अपि च स्वर्गकामोयजेतेत्यादिषु लकारवाच्यकर्तृविशेषसमर्पणपराणां स्वर्गकामादिपदानां नियोज्यविशेषसमर्पणपरत्वं शब्दानुशासनविरुद्धं केनावगम्यते-साध्यस्वर्गविशिष्टस्य स्वर्गसाधनने कर्तृत्वान्वयो न घटत इति चेत् नियोज्यत्वान्वयोऽपि न घटत इति हि स्वर्गसाधनत्वनिश्चयः । स तु शास्त्रसिद्धे कर्तृत्वान्वये स्वर्गसाधनत्वनिश्चयः क्रियते यथा भोक्तुकामो देवत्तगृहं गच्छेदित्युक्ते भोजनकामस्य देवदत्तगृहगमने कर्तृत्वश्रवणादेव प्रागज्ञातमपि भोजनसाधनत्वं देवदत्तगृहगमनस्यावगम्यते ।

एवमत्रापि, स्वर्गकामस्य यागे कर्तृत्वश्रवणात् प्रागज्ञातमपि यागस्य स्वर्गसाधनत्वमवगम्यत इत्यर्थः । इयान्विशेष इत्यभिप्रायमाह न क्रियान्तरं प्रति, कथं क्रियान्तरं प्रति कर्तृतया श्रवणम् अस्य क्रियान्तरे कर्तृत्वकल्पनं च किमित्यत्राह यजेतेति हीति, कथं बुद्धौ कर्तृत्वकल्पनं कृतं भवतीत्यत्राह बुद्धेरिति, उक्तार्थे तद्ग्रन्थमुदाहरति यथोक्तमिति, नियोज्यत्वं कर्तृत्वानुगुणमिति तत्परत्वमाश्रीयते इति शङ्कते यच्छेत्वेति, परिहरति देवदत्त इति, एव यदधिकृत्य कतिर्वर्तते तत्कृत्युद्देश्यमिति पक्षो दूषितः, प्रेरकत्वं कृत्युद्देश्यत्वमिति वादश्च निरस्तः । अर्थात्स्वत इष्टत्वं चापास्तं कतिं प्रति शेषित्वं कृत्युद्देश्यत्वमिति च प्रतिक्षिप्तं कतिफलविशेषः कृत्युद्देश्यमित्यादेरप्युक्तरीत्या दूषणं सूचितम्(१) । एते मुखभेदाश्च बहुग्रन्थकारविलिखिता इत्यत्र ते प्रत्युक्ताः । कार्यानुसन्ध्यान्तरमपि परोक्तं दूषितं, पूर्वं ब्रह्मणः फलतया सिद्धिस्तावकत्वसिद्ध्यर्थं तत्सिद्धिश्चेत्युक्तेऽथ फलसाधनतया सिद्धिरुपपाद्यते अर्थात्कार्यस्य साधनतया सिद्धिश्चोपपाद्यते ।

एवमत्रापि भवतीति न क्रियान्तरं प्रति कर्तृ-
या श्रुतस्य क्रियान्तरे कर्तृत्वकल्पनं युक्तं, यजेतेति हि
यागकर्तृत्वयोः श्रुतस्य हि बुद्धौ कर्तृत्वकल्पनं क्रियते
बु(१)द्धौ कर्तृत्वकल्पनमेव हि नियोज्यत्वं, यथोक्तं—नि-
योज्यः स च कार्यं यः स्वकीयत्वेन बुध्यते । इति, य-
ष्टृत्वानुगुणं तद्वोद्धत्वमिति चेत् देवदत्तः पचेदिति
पाके कर्तृत्वया श्रुतस्य देवदत्तस्य पाकार्थगमनं पाका-
नुगुणमिति गमने कर्तृत्वकल्पनं न युज्यते । किञ्च
लिङादिशब्दवाच्यं स्यायिरूपं किमित्यपूर्वमाश्रीयतेस्व-
र्गकामपदसमभिव्याहारानुपपत्तेरिति चेत् काऽत्राऽनुपप-
त्तिः—सिषाधयिषितस्वर्गो हि

किञ्चेति, न बोधलं प्राधान्यासिद्धिः अपि तु साधनतया
स्वरूपसिद्धिरनुपपत्तौ तर्ह्यः । लिङादिरित्यादि स्पष्टं
सिषायिषितेत्यादि, न हि काम्यकामसाधनेऽपि नियोक्तुं
शक्यते इति न्यायात्, सिषाधयिषितस्वर्गस्य विधिपमानं
तत्साधनमेव तत्र कालान्तरभाविफलस्य क्षणिकक्रियायाः
साधनत्वान्नाबादपूर्वकृप्तिरित्यर्थः । परिहरति जनाघ्रातेति,
भगवच्छब्दः फलप्रदानानुगुणज्ञानशक्त्यादिपीठकल्पपरः, नारा-
यणशब्दः प्राप्तिपरः, ईश्वरान्तरसापेक्षत्वव्यवृत्तिपरः परमे-
श्वरशब्दः । वेदविद्ब्रह्मोद्गमयति यथाहुरिति, भाष्यपन्थं
व्याचष्टे फलेति, भास्मानमिति पदं ठयाचष्टे इन्द्रादीति,
इन्द्रादिदेवतामुखेनेतीन्द्रादिशब्दवाच्यत्वमित्यन्वयः । जा-
त्मानन्तरठयावृत्त्यर्थं परमत्मानमिति पदं, भगवच्छब्दः
पूर्ववत्

स्वर्गकामस्तस्य स्वर्गकामस्य कालान्तरभाविस्व-
 र्गसिद्धौ क्षणभङ्गिनी यागादिक्रिया न समर्थेति चेत्
 अनाघ्रातवेदसिद्धन्तानामियमनुपपत्तिः सर्वैः कर्मभि-
 राराधितः परमेश्वरो भगवान्नारायणस्तत्तदिष्टं फलं
 ददातीति वेदविदो वदन्ति—यथाहुर्वेदराविदग्रेसरा-
 द्रमिडाचार्याः—फलसम्बन्धेऽन्तसयाहि कर्मभिरा-
 त्मानं पीपीषन्तीति स पीतोऽलं फलायेति शास्त्रपर्या-
 दा—इति, फलसंबन्धेच्छया कर्मभिर्यागदानहोमादि-
 भिरिन्द्रादिदेवतामुखेनतत्तदन्तर्यामिरूपेणावस्थितमि-
 न्द्रादिशब्दवाच्यं परमात्मानं भगवन्तं वासुदेवमारिरा-
 धयिषन्ति, स हि कर्मभिराराधितस्तेषामिष्टानि फला-
 नि प्रयच्छतीत्यर्थः, तथा च श्रुतिः—इष्टापूर्तं बहुधा
 जातं जायमानं विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिरिति,
 इष्टापूर्तमिति सकलश्रुतिस्मृतिबोदितं कर्मर्चायते ।

वासुदेवशब्दोऽन्तरात्मत्वे प्रणामद्योतकः, सर्वत्रासी सन-
 स्तं चेत्यादि श्रुतिप्रमाणं दर्शयति तथा चेत्यादि । तद्वाक्यं
 ठयाचष्टे सकलेति, औतनिष्टं कर्म स्मात् पूर्तं कर्म । विश्वं
 विभर्तीत्येतद्व्याचष्टे इन्द्राग्नीति, मानादेवताकत्वेन प्रतीयमानं
 कर्म जातमेकदेवताकमित्यर्थः । भुवनस्य नाभिरिति नाभिवक्त्रा-
 भिरित्याधारत्वाभिप्रायेण तद्ठयाचष्टे ब्रह्मेति, केन प्रकारेण
 धारक इत्यत्राह तैस्तेरिति, अभिमतफलदातृत्वमुखेन धारक-
 त्वमित्यर्थः । भिन्नदेवताकत्वेन विधीयमानं कर्म कथमेकदेव-
 ताकमिति शङ्कायां मन्त्रस्योत्तराहुं ठयाचष्टे अग्नीति, अन्यादिदे-
 वताकत्वेन विधीयमानानामेकदेवताकत्वं तत्तदन्तरात्मभूतपर-

(१) फलसम्बन्धेति पाठस्तु पुनर्युक्तः सनि नलोपनिमित्तविरहात् ।

ब्रह्माराधनरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिरित्यनेन प्रतिपादि-
तफलप्रदत्ववैशद्याय तदेवाग्निरित्यादिसामानाधिकरण्याय शरी-
रात्मभावनिबन्धनत्ववैशद्याय च भगवद्वचनमाह यथोक्तमिति,
तद्धिष्वं विभक्तिं इन्द्राग्निवरुणादिसर्वदेवतासं-
बन्धितया प्रतीयमानं तत्तदन्तरात्मतयाऽवस्थितः परमपु-
रुष स्वयमेव विभक्तिं—स्वयमेव स्वीकरोति, भुवनस्य
नाभिः—ब्रह्मज्ञप्तादिसर्ववर्णपूर्णस्य भुवनस्य धारकः तैस्तैः
कर्मभिराराधितस्तत्तदिष्टफलप्रदानेन भुवनानां धारक
इति नाभिरित्युक्तः, अग्निवायुप्रभृतिदेवतान्तरात्मतया
तत्सच्छब्दाभिधेयोऽयमेवेत्याह तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्त-
दु चन्द्रमाः, इति, यथोक्तं भगवता—यो यो यां यां तनुं
भक्तः, अद्भुयाऽर्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां अद्भुं
तामेव विदधाम्यहम् ॥ स तथा अद्भुया युक्तस्तस्याराध-
नमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि
तान् ॥ यां यां तनुमिति इन्द्रादिदेवताविशेषास्तत्तद-
न्तर्यामितयाऽवस्थितस्य भगवतस्तनवःशरीराणीत्यर्थः ।
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चेत्यादि, प्रभुरेव
चेति

अवतारशङ्काव्यावृत्त्यर्थं व्याचष्टे यां यामिति, तनु-शब्द-
स्यालपार्थत्वठयावृत्त्यर्थमाह शरीराणीति, भोक्तृत्ववैशद्यायाह
अहमिति, प्रभु-शब्दं तथाचष्टे प्रभुरिति, श्रीविष्णुपुराणवचनमाह
यथा चेति, एवं कतिपयवचनप्रदर्शनमुपलक्षणार्थम् । अयमर्थः
सर्ववेदशास्त्रानुमत इत्याह सेतिहासेति एवं प्रमाणं दर्शितनपा-
यमर्थं उपपन्न इति वदन् घटकं वाक्यं च दर्शयति एवमिति, आरा-
धनप्रकारविशेषफलविशेषज्ञानवत्ता सर्वज्ञपदेन विवक्षिता, सर्व.

शक्तिमिति तत्फलदानशक्तिरभिप्रेता सर्वेश्वरं सर्वशेषिणमनेन प्राप्तिरुक्ता भवति, सम्पच्छब्दः प्राप्तिवाची पदं गताविति धातु-सम्पच्छब्दस्यावयवार्थोऽन्वयस्वारस्यानुगुणरुढ्याप्रयेण ठपा-रुयातः श्रीगीताभाष्ये कर्मणां देवैः संबन्धश्चेदन्तयोमिस्थि-तिरश्लीलुशीत्यत्राह—

सर्वफलानां प्रदाता चेत्यर्थः । यथा च यज्ञैस्त्वमि-ज्यसे नित्यं सर्वदेवमयाऽऽच्युत ! यैः स्वधर्मपरैर्नाथ ! नरैराराधितो भवान् । ते तरन्त्यखिलामेतां मायामा-त्मविमुक्तये ॥ इति, सेतिहासपुराणेषु सर्वेष्वेव वेदेषु सर्वाणि कर्माणि सर्वेश्वराराधनरूपाणि तैस्तैः कर्म-भिराराधितः पुरुषोत्तमस्तत्तदिष्टं फलं ददातीति तत्र-तत्र प्रपञ्चितम् । एवमेव हि सर्वशक्तिं सर्वज्ञं सर्वेश्वरं दिभगवन्तमिन्द्रादेवतान्तऽर्यामिरूपेण यागदानदोमा-दिवेदोदितसर्वकर्मणां भोक्तारं सर्वफलानां प्रदातारं च सर्वाः श्रुतयो वदन्ति । चतुर्हेतारो—यत्र सम्पदं गच्छन्ति देवैरित्याद्याः, चतुर्हेतारो यज्ञाः यत्र पर-मात्मनि देवेष्वन्तर्यामिरूपेणावस्थिते देवैः सम्पदं गच्छ-न्ति देवैस्संबन्धं गच्छन्ति यज्ञा इत्यर्थः । अन्तर्यामि-रूपेणावस्थितस्य

अन्तर्यामिस्वरूपेणेति, कर्मभिर्देवानां भगवच्छीरत्वेन परतन्त्रतय संबन्धः स्वातन्त्र्येण संबन्धः परमात्मन एवेत्यर्थः । स्वतन्त्रतया संबन्धे प्रमाणमाह यद्योक्तमिति, ततः किं प्रस्तु-तानुपपत्तिपरिहाररूपेत्यत्राहुतस्मादिति, परमपुरुषस्यैव फल-प्रदत्वात्तस्य फलसाधनत्वं न कल्प्यं वाच्यापूठवशादे तस्य वाच्यत्वमपि न कल्प्यं, ठ्युत्पत्तिशुद्धत्वाभावादित्यभिप्रायः किं प्रयोजनमिति किमनुपपत्तिशमनं प्रयोजनमित्यर्थः । लिङ्गा-द्यर्थं विशदयितुमाह एवं चेति, प्रकृत्यर्थस्य कर्तृठयापारसाध्य-तामिधानं विवृणोति कर्तृवाचिनामिति, कर्तृवाचिनः प्रत्ययाः

प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसंबन्धप्रकारमभिदधति तत्र लङ् व-
र्तमानायाः कर्तृव्यापारसंबन्धमभिधत्ते भूततया लिङादयः
कर्तृसाध्यतया ।

परमात्मनः शरीरतयाऽवस्थितानामिन्द्रादीनां या-
गादिसंबन्ध इत्युक्तं भवति, यथोक्तं भगवता—भो-
क्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । इति, तस्मादि-
न्द्रादिदेवतान्तरात्मभूतपरमपुरुषाराधनरूपाणि कर्मा-
णि स एव चाभिलषितफलप्रदातेति किमत्रापूर्वेण व्यु-
त्पत्तिपथदूरवर्तिनावाच्यतयाऽभ्युपगतेन, कल्प्ये (१)न
वा प्रयोजनम् । एवं च सति लिङादेः कोऽयमर्थः परि-
गृहीत इति चेत् यज देवपूजायामिति देवताराधनभूत-
यागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिस्त्रि-
द्वां लिङादयोऽभिदधतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । क-
र्तृवाचिनां प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसंबन्ध-
प्रकारो हिवाच्यः, भूतवर्तमानतादिकमन्ये वदन्ति,
लिङादयस्तु कर्तृव्यापारसाध्यतां वदन्ति । अपि च
कामिनः कर्तृव्यतया कर्म विधाय कर्मणो देवतारा-
धनरूपतां तद्द्वारा फलसम्भवं च तत्तत्कर्मविधिवा-
क्यान्नेव वदन्ति, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वा-
युर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेषां भागधेयेनोपधावति
स एवैनंभूतिं गमयतीत्यादीनि नात्र

संबन्धं लिङादयोऽभिदधति एवमभिधानां लिङादयः प्रकृ-
त्यर्थस्यैव कर्तृव्यापारसंबन्धमेवाभिदधति न तु प्रकृत्यर्थाति-

(१) कल्पितेन वेति पा० ।

रिक्तस्य यदि लिङ्गादयो धात्वर्थो रिक्तस्य कर्तृत्वापारसाध्यता-
 मभिदधति तर्हि लङ्गाद्येऽपि धात्वर्थो रिक्तस्य वर्तमान-
 तादिकमभिदधुः यथा लङ्गादयो धात्वर्थमात्रस्य वर्तमानता-
 दिकमभिदधुः यथा लङ्गादयो धात्वर्थमात्रस्य वर्तमानतादिक
 वदन्ति तथा लिङ्गाद्येऽपि धात्वर्थमात्रस्य कर्तृत्वापारसा-
 ध्यतां वदन्तीत्यर्थः । एषस्युपनिषद्वाक्यैः सोऽपवृत्तैः सगा-
 यत एव फलप्रदत्वाद् नापूठ्वं कृत्स्निरित्युक्तम् । इदानीं कर्म-
 विधिवाक्यैरेव देवतानां फलप्रदत्वाभिधानान् नापूठ्वं कृत्स्नि-
 रित्याह अपि चेति, तत्तत्कर्मविधिवाक्यान्त्येवं वदन्तीति
 विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थत्वेन विधीनां स्युरिति
 न्यायादर्शवादवाक्यस्यापि विधिषेधतया तदेकवाक्यत्वमभि-
 प्रेत्य कर्मविधिवाक्यान्त्येवेत्युक्तं वाक्य दर्शयति वायव्य-
 निति, कर्मणो देवताद्वारा फलप्रदत्वं श्रौतमिति फलसाध-
 नत्वं विध्याक्षेपसिद्धमिति वक्तुमयुक्तमित्याह नात्रेति,

फलसिद्ध्यनुपपत्तिः कान्तिदपि दृश्यत इति फल-
 साधनत्वावगतिरौपादानिकीत्यपि न सङ्गच्छते, विध्य-
 पेक्षितं यागादेः फलसाधनत्वप्रकारं वाक्यशेष एव बोध-
 यतीत्यर्थः । तस्माद्वाङ्मणाय नापगुपरेतेत्यत्र अपगो-
 रणनिषेधविधिपरवाक्यश्लेषे श्रूयमाणं निषेधस्यापगो-
 रणस्य

श्रीपादनिकीति, उपादानप्रमाणसिद्धा-विध्याक्षेपसिद्धे-
 त्यर्थः, असिद्धि तापर्यवसानं श्रुतार्थापत्ति, पीनो देवदत्तो दिवा
 न भुङ्क्ते इत्यभिधानापर्यवसानम् उपादानमिति तयोर्थेदः अर्थ-
 वादादेः स्तुत्याद्यन्यपरत्वेन स्वार्थे तात्पर्यभावात्कर्मणां
 देवताद्वारकं फलसाधनत्वं न सिध्यतीत्यत्राह विध्यपेक्षित-

मिति, प्रकृता शर्करा उपदधातीत्यादियु तेजो वै चृत्नमिति वाक्यशेषावगतस्य विधयपेक्षितत्वेन स्वार्थं तात्पर्यमभ्युपगतं संदिग्धे तु वाक्यशेषादित्यादिसूत्रेण प्रतिपक्षपरित्यागेनाप्रतिपक्षकल्पनायोगात् एवमत्रापि विधयपेक्षितत्वेन देवतास्वरूपे तात्पर्यमस्तीत्यभिप्रायः । अर्थवादीकविध्यपेक्षितार्थतात्पर्याभ्युपगमे उदाहरणमाह तस्मादिनि, ततः किं त्वत्राह अत्रेति, विधेयविरोधिन फलसाधनत्वार्थवादीकं विधयपेक्षितत्वात्स्वीकृतं विधेयस्य फलसाधनत्वं विधयपेक्षितं ततोऽप्यन्तरङ्गतथाऽर्थवादीकं स्वीकार्यं तदनादृत्य किमित्युपादानेन फलसाधनत्वकृप्तिरेत्यर्थः । नोऽनिदुःसायणानुस्मरणमुखेन परमुपालभते हिरण्यनिधिमिति, हिरण्यनिधि निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि मञ्चन्ते न

शतयातना साधनत्वं निषेधविध्युपयोगीति हि स्वीक्रियते, अत्र पुनः कापिनः कर्तव्यतया विहितस्य यागादेः काम्यस्वर्गादिसाधनत्वप्रकारं वाक्यशेषावगतमनादृत्य किमित्युपादानेन यागादेः फलसाधनत्वं प्रकल्पते, हिरण्यनिधिमपवरके निधाय याचते कोद्रव्यादिलुब्धः कृपणज्जनमिति श्रूयते तदेतद्युष्मासुदुश्बते, शतयातनासाधनत्वमपि नादुःद्वारेण चोदितान्यनुतिष्ठतो विहितङ्कर्मनिर्गतो निन्दितानि च कुर्वतः सर्वाणि सुखानि दुःखानि च परमपुरुषानुग्रहनिग्रहाभ्यामेव भवन्ति, एष ह्येवानन्दयाति अथ सोऽभयं गतो भवति अथ तस्य भयम्भवति भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषो-देति सूर्यः भीषाऽस्माद्ग्निरश्चेन्द्रश्च मृत्यु र्धाविति पञ्चमः, इति ॥

बिन्देयुरिति, परमात्मनो हिरण्यनिधिदूष्टाप्तो हि
 श्रौतः, अतोहिरण्यनिधिसपत्नके निधायेत्युक्तं शतेति अपगो-
 रणस्य शतयातनासाधनत्वमपि न कल्प्यापूर्वद्वारेण सम्भवति
 देवताद्वारकत्वश्रुतेः कल्पनायोगादित्यर्थः । कथं तर्हीत्यत्राहः
 घोदितामीति, उक्तार्थे श्रुतिमाह—एष हीति, ददतो मनुष्याः
 प्रशंसन्तीति दानस्य प्रशंस्यत्वं भगवद्दाराधनात्मकतयेत्यर्थः
 दर्वी पितरोऽन्वायत्ता इति दर्वीशब्दः पितृककर्मोपलक्षणाय-
 अन्वायत्ताः तत्प्रवणाः तर्पणाय पितॄणां पितृककर्मणा तृप्ति,
 भगवदाज्ञयेत्यर्थः । वेदविद्वेषनमाह यथोक्तमिति, मेषविसर्पि-
 तम् उज्जृम्भणं जलोन्नतिः जलाशयास्समुद्राः कृतसीमान एव
 मेषविसर्पितं कुर्वन्ति न त्वतिलङ्घिनमीमान इत्यर्थः ।
 उक्तार्थे भगवद्ब्रह्मचरं दर्शयिष्यन्माह परमपुरुषेति, अश्रुतेति-
 देवतायां प्रतिपाद्यमानायां कर्मणि श्रद्धावैकल्यं स्यात् तदनु-
 तपत्तये कर्मणि श्रद्धाजननाय चातिवादाः कृताः, न तत्र तात्प-
 र्यं देवतानिर्पेक्षं कर्मैव फलदानशक्तमिति

एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ
 विधृतौ तिष्ठतः एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गी
 ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वी पित-
 रोऽन्वायत्ताः, इत्याद्यनेकविधाश्रुतयः सन्ति, यथो-
 क्तं द्रमिडभाष्ये-तस्याज्ञया धावति वायुर्नद्यः स्ववन्ति
 तेन च कृतसीमानोजलाशयाः स(१)मदा इव मेषवि-
 सर्पितं कुर्वन्ति, इति, तत्सङ्कल्पनिबन्धना हीमे लोका
 न च्यवन्ते न स्फुटन्ते स्वशासनानुवर्तिनं ज्ञात्वा कारु-
 ण्यात्स भगवान् वर्द्धयेत् विद्वान् कर्मदत्त इति च पर-
 मपुरुषयाथात्म्यज्ञानपूर्वकतदुपासनादिविहितकर्मानु-

ष्टायिनस्तत्प्रसादात्तत्प्राप्तिपर्यन्तानि सुखान्यभयं च यथाऽधिकारमभवन्ति, तज्ज्ञानपूर्वकं तदुपासनादिविहितं कर्माकुर्वतो निन्दितानि च कुर्वतस्तन्नियहादेव

श्रद्धातिशयजननमेवाभिप्रेतमित्यर्थः । एवमविरोधेन निर्वाहः किमर्थं इत्यत्राह सर्वमिति, एकशास्त्रं भगवद्बोधाय(१)नाद्यभिमतमङ्गीकृतं तत्र च विरुद्धार्थप्रतिपादने श्रुतिविरोधात्तदनादरणीयं स्यात् अविरोधे सम्भवति विरुद्धार्थपरत्वेन ठ्याहृषानमयुक्तमिति भावः ॥ एवं सर्ववेदान्त्यभिमतः मिदुर्ध्वं व्युत्पत्त्यभावनिरासः कृतः । अथ तैरप्यनभिमतानां नित्यविभूतिं समर्थयति तस्यैतस्येत्पादिना, तस्यैतस्येति पदद्वयेन ब्रह्मस्वरूपसिद्धौ

तदप्राप्तिपूर्वकापरिमितदुःखानि भयं च भवन्ति यथोक्तं भगवता—नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो-ह्यकर्मणः । इत्यादिना, कृत्स्नं कर्मज्ञानपूर्वकमनुष्ठेयं विधाय—मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्येति सर्वस्य कर्मणः स्वाराधनतामात्मनां स्वनियाम्यतां च प्रतिपाद्य—ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तो ऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढास्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ इति स्वाज्ञानुवर्तिनः प्रशस्य विपरीतान्विनन्द्य पुनरपि स्वाज्ञानुपालनमकुर्वतामासुरप्रकृत्यन्तर्भावमभिधाय अधमा गतिश्चोक्ता-तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यज-

(१) अयं चार्थोऽस्माभिर्बोधायनमतानुब्रह्मसूत्रवृत्तौ बहुलमुपपादितः ।

स्त्रमशुभानासुीध्वेव योनिषु ॥ आसुरो योनीमापन्न
 सूढा जन्मनिजन्मनि । सामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो-
 यान्मयधमां गतिम् ॥ इति सर्व कर्मण्यपि सदा कुर्वाणो-
 मद्दुव्यपाश्रयः-सत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ।
 इति च स्वाज्ञानुवर्तिनां शाश्वतं पदं चोक्तम् । अश्रु-
 तवेदान्ता नां कर्मण्यश्रद्धा माभूदिति देवताधिकरणे
 अतिवादाः कृताः कर्ममात्रे यथा श्रद्धा स्यादिति
 सर्वमेकशास्त्रमिति वेदवि(१)त्सिद्धान्तः, ॥ तस्यैतस्य
 परस्य ब्रह्मणो नारायणस्यापरिच्छेद्यज्ञानानन्दामलत्व-
 स्वरूपवज्ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजःप्रभृत्यनवधिकाति-
 शया—

तस्य च नारायणत्वे प्रमाणं स्मारितं, स्वरूप-शब्द-
 स्वरूपनिरूपकधर्मवाची अपरिच्छेद्येति स्वरूपमुक्तं ज्ञानेति
 गुणा उक्ताः । स्वरूपलपेनि विभूतिमत्त्वमुक्तं, स्वरूपानुगुणवि-
 भूतयो दिव्यरूपादीनां प्रामाणिकत्वे दृष्टान्तयोक्ताः । दिव्य
 विग्रहादयः साध्याः अनुरूपे(२)ऽप्यभिमतिरस्तीति तद्दृष्टगवृ-
 त्पर्यमनुरूप-शब्दः, हेयप्रत्यनीकत्वं कल्पानुगुणरूपदत्तव सत्त्वा,
 वरुणस्य, प्यस्तीत्येकरूपत्वं तदुचितेत्यादिभूषणविशेषण कल्प-
 णत्वप्रामाण्यत्वं स्वशक्तमद्वैतयाद्यायुधवशषणम्, अनन्ता
 श्चर्यत्वमत्यन्तविस्मयनीयत्व, स्वानिमतेत्यादि सहिषीत्रि-
 शेषणं, स्वरूपरूपगुणेति रूपानुगुणा इत्यर्थः । ऐश्वर्यशील
 शब्दो स्वरूपगुणप्रदर्शनार्थो, स्वरूपस्य भगवदनुरूपत्वं यद्य
 (१) वेदार्यविदां बोधायन-टङ्क-द्रमिड-गुहदेव-भारुचिप्रभतीनां
 सिद्धान्तः ।

(२) अननुत्पिति पा० ।

सर्वगतो विष्णुरित्यवगम्यते । विग्रहस्य तदनुकूपत्वं विष्णो-
र्देहानुरूपां वै इति ज्ञायते । महिम-शब्दः

सङ्ख्येयकल्याणगुणवत्स्वसङ्कल्पप्रवर्त्यस्वेतरसम-
स्तत्रिदचिद्वस्तुजातवत्स्वाभिमतस्वानुरूपैकरूपदिठ्यरूप
तदुचितनिरतिशयकल्याणविविधानन्तभूषण-स्वशक्ति-
सदृशा परिमितानन्ताश्चर्यनानाविधायुध—स्वाभि-
तस्वानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्चर्य(१)शीलाद्यनवधि-
कमहिममहिषीस्वानुरूपकल्याणज्ञानक्रियाद्यपरिमेयगु-
णानन्तपरिजनपरिच्छदस्वोचितनिखिलभोग्यभोगोपक-
रणाद्यनन्तमहाविभवावाङ्मनसगोचरस्वरूपस्वभाव—

उत्कृष्टवशाची महिषी-शब्देन लक्ष्मीर्विषक्षिता अन्या-
सामपि तच्छेषत्वेन सिद्धिः । स्वानुरूपेत्यादि परिजनपरि-
च्छदविशेषणं क्रियाकैङ्कर्यम्परिजनाः शेषशेषामनादयः कला-
चिकाप्रभृतयः परिच्छदाः स्वोचितेत्यादिपरमपदविशेषणं, भो-
ग्यशब्देन स्वकचन्दनादिविषक्षितः, भोगोपकरणशब्देन स्वक्-
चन्दनादिविनियोगोपयोगिभाजनादयो विषक्षिताः । परिच्छ-
दशब्देन कलाचिकादिस्वरूपेण भोगोपकरणं विषक्षितं, भोगो-
पकरण-शब्देन भोग्यवस्तुविनियोगसाधनपदार्था विषक्षिता
इति सिद्धा, आदि-शब्देन दिठयोद्यानादि विषक्षितम् ।
अवाङ्मनसगोचरेति अपरिच्छेद्यत्वात्स्वभावशब्दो जाज्वल्य-
मानत्वादगुणपरः, आदि-शब्देन तत्र तद्दृश्यापारादयोऽभिप्रे-
ताः । सहस्रशः श्रुतयः सन्तीति प्रत्यक्षश्रुतयः उपबृंहणमूलभू-
ताखिलश्रुतयश्चाभिप्रेताः । उक्तार्थविषयाः श्रुतीरुदाहरति
वेदाहमिति, मनोमय-शब्दं व्याचष्टे मनोमय इतीति, मयद्-

शब्दः प्राचुर्यार्थोऽयं सम्बन्धपरीभवति सम्बन्धश्च ग्राह्यग्राहकभावः, मनसा तु विशुद्धेनेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । नीलतोय-
देत्यादिश्रुतिं ठपाचष्टे मध्यस्थेति, नीलतोयदमध्यस्थेति
समासो बहुव्रीहिः पूर्वनिपातश्छान्दसः । अस्य वाक्यस्य कथन-
यमर्थं इत्यत्राह सेयमिति,

दिठ्यस्थानादिनित्यतानिरवद्यतागोचराश्च सह-
स्रशः श्रुतयः सन्ति, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्य-
वर्णं तमसः परस्तात् य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः
पुरुषः तस्य यथा कप्यासम्पुण्डरीकमेवमक्षिणी स ए-
षोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः अमृतो
हिरण्यमयः । मनोमय इति मनसैव विशुद्धेन गृह्यत इत्य-
र्थः । सर्वे निषेधा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषा दधि विद्युद्ब-
र्णात्पुरुषादित्यर्थः नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भा-
स्वरा मध्यस्थनीलतोयदा विद्युल्लेखेव सेयं दहर—

तस्य मध्ये वह्निशिखेत्यत्र तस्येति पदं सुगिरपरापश-
परमित्यर्थः । स्वान्तरिनि स्वरूपशब्दो विग्रहपरः पूर्वापरप-
रामर्शात्नीलतोयदेत्यादिवाक्यस्थोक्त एवार्थः । मनोमयः पूर्व-
वदर्थः, प्राणशरीरः शरीरधारकस्यापि धारकः, भास्वरूप इत्यत्र
तात्पर्यम्, आकाशात्मा आकाशवत्स्वरूपरूपः, अक्षरमम्ब-
रान्तरधृतेरिरित्युक्तप्रकृत्यन्तरात्मेति वा, सर्वकर्मो सर्वं जग-
द्यस्य कर्मन्ति क्रियत इति कर्मणि ठयुत्पत्तिः । सर्वकामः भोग्य-
भोगोपकरणादिकाम्यवस्तुसमृद्धः । एवं पदद्वयेनोभयविभूति
नखमुक्तं भवति । सर्वगन्धः सर्वरस इत्यनेन च विग्रहसिद्धिः
अभ्यासः—स्वीकृतवान्, अवाप्ती—अजलपाकः, अनादरः—तृणी-
कृतसकलजगत्वादित्यर्थः । महा(१)रजतं रागद्रव्यविशेषः तेन

(१) अत्रापि महारजनमित्येव युक्तः पाठोमाध्यन्दिनाराण्यक-
भूजवशात्स्मादौ तथैवोपलम्भात्-रागद्रव्यविशेषश्च हरिद्रैव ब्राह्मण-
व्याख्यादिषु तथोक्तत्वात् ।

रञ्जितं माहा(१)रजतम् आद्यशब्देन वक्ष्यमाणाः श्रुतयो विष-
क्षिताः, पत्नीविषयं प्रमाणमाह अस्येति, स्थानपरिजनादी
प्रमाणमाह तद्विष्णोरिति, क्षयस्तं क्षि-निवासगतयोरिति
धातुः । यदेकमिति भगन्तरूपमिति पदं दिव्यग्रहपरं स्पष्टम् ।
उपरि तद्विष्णोरित्यादिस्थानविधिः सूरिविधिः सदा द्रष्टव्य-
विधिश्चेत्यभिप्रेत्य तत्र चोद्यं परिहारं च वक्ष्यंस्तत्प्रतिप-
न्नमर्थमाह—

पुण्डरीकमध्यस्याकाशवर्तिनी वन्द्हिशिखा स्वा-
न्तर्निहितनीलतौयदाभपरमात्मस्वरूपा स्वान्तर्निहि-
तनीलतौयदा विद्युदिवाभातीत्यर्थः । मनोमयः प्राण-
रीरो भारूपः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः आकाशात्मा
सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्या-
सोऽवाक्यनादरोमहारजतं वास इत्याद्याः, अस्येशा-
ना जगतो विष्णुपत्नी हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः क्षयन्तमस्य
रजसः पराके, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं
तमसः परस्तात् यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योम-
न् यो ऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् तदेव भूतं तदु भव्यमा
इदं तदक्षरे परमे व्योमन्नित्यादिश्रुतिशतनिश्चितोऽ
यमर्थः, तद्विष्णोः परमं पदमिति विष्णोः परस्य ब्रह्म-
णः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति वचनात् ।

(१) माहारजनमिति पाठाग्ररमेव तु युक्तं भाति तदर्थश्च महा-
रजनं हरिद्रातया रक्त-माहारजनमिति तेन रक्तं रागादिति षणि-
नीयेनापि साधुः ।

परस्वेति, ये सूरय इति यच्छब्दाभ्ययो वचनव्यक्तित्तः, नात्रोद्देश्यं किमप्यस्ति सठर्थस्याप्राप्तत्वात्समादियं वचनव्यक्तिर्नोद्देश्योपादेयविभागवतीत्यभिप्रायेण वचनव्यक्तिद्वयमुक्तम्, अनेकार्थेष्विषाने वाक्यभेद इति शङ्कते उभयेति परिहरति अप्राप्तत्वादिति, विशिष्टविधाने जैमिनीयं सूत्रमाह यथोक्तमिति, सूत्रस्य विषयवाक्यं दर्शयँस्तदर्थं विशदयति यथेति, । ननु विशिष्टविधिरस्तु तत्रापि मन्त्राणामनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वाद्वाङ्मयपरत्वेन स्वार्थं न तात्पर्यमिति सर्वमिदं न सिध्यतीति अत्राह करणमन्त्रा इति, करणमन्त्राः होमादिसाधनतया विहितमन्त्राः न तु जप्यत्वेन विहिताः, क्रियमाणानुवादिनो वह्निर्देवसदनं दामीत्यादयः, स्तोत्रं गानविशिष्टं मन्त्रोच्चारणं, शस्त्रं गानरहितम् एकश्रुतिरूपोच्चारणं तद्युक्ता इत्यर्थः ।

सर्वकालदर्शनवन्तः परिपूर्णज्ञानाः केचन सन्तीति विज्ञायते ये सूरयस्ते सदा पश्यन्ति इति वचनव्यक्तिः ये सदा पश्यन्ति ते सूरय इति वा उभयपक्षेऽप्यनेकविधानं न सम्भवतीति चेन्न अप्राप्तत्वात्सर्वस्य सर्वविशिष्टं परमस्थानं विधीयते यथोक्तं तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थं न चेदन्येन शिष्टाः, इति, यथा यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिकर्मविधौ कर्मणो गुणानां चाप्राप्तत्वेन सर्वगुणविशिष्टं कर्म विधीयते तथाऽत्रापि सूरिभिस्सदा दृश्यत्वेन विष्णोः परमस्थानमप्राप्तं प्रतिपादयतीति न कश्चिद्विरोधः । करणमन्त्राः क्रियमाणानुवादिनः स्तोत्रशस्त्ररूपा जपादिषु विनियुक्ताश्च प्रकरणपठिताश्चाप्रकरणपठिताश्च स्वार्थं सर्वं यथाऽवस्थितमेवाप्राप्तमविरुद्धं ब्राह्मणवद्वेोधयन्तीति हि वैदिकाः, प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं

स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रं
विनियुक्तार्थप्रकाशिनां च-

जपादिष्विति आदि-शब्देनाध्ययनं विवक्षितम् उपा-
शूचचारणम् जपः, उच्चैरुच्चारणमध्ययनं, मोक्षप्रकरणानधीत-
त्वात् न परस्थानादौ तात्पर्यमिति चोद्यपरिहाराय प्रकरण-
पठिताश्चाप्रकरणपठिप्राश्चेत्युक्तं, तद्विष्णोरित्यादिश्रुतिर्नोक्त-
प्रकरणे पठिता च अण्डं जिनतीत्यादिप्रकरणे बुधालोपनिषद्य-
धीतत्वात्, अप्राप्तमविरुद्धं चेति साधकबाधकप्रमाणरहितनि-
त्यर्थः साधकान्तरसद्भावे तदनुषादः स्यात् बाधकस्य सद्भावे
आदित्योयूप इत्यादिवाक्यवन्न तत्प्रतिपादक इति तदुभयठया
वृत्त्यर्थमप्राप्तमविरुद्धं चेत्युक्तं, करणमन्त्रशब्दस्य कर्मसाधन-
मन्त्रमात्रपरत्वे तु नाप्याहारः, अन्यथा मन्त्राश्चेत्यध्वार-
स्यात् मन्त्राश्चेन्नानुष्ठेपार्थप्रकाशिनः अपि तु वहिर्देवसदनं
दामीत्यादयः के च न तदर्थाश्चेत्तपराः स्युः । अन्ये ष्युत्प-
त्तिविद्भुस्वार्थपराः ब्राह्मणवद्विधिभागवत् विनियोगभेदेऽपि
न स्वार्थपरित्यागहेन्द्या गार्हत्यमुपतिष्ठते सावित्र्या गार्ह-
पत्यमुपतिष्ठते इत्यत्र विनियोगभेदान्न हि सावित्र्यादेः
सवितृदेवताकत्वादिहानिः ।

देवतादिष्वप्राप्ताविरुद्धगुणविशेषप्रतिपादनं वि-
नियोगानुगुणमेव नेयं श्रुतिमुक्तजनविषया

यदि कर्मविशेषविनियुक्तस्य मन्त्रस्य तदेकानुष्ठेपपरत्वं
तर्हि-वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः । इत्यादिभि-
रुत्स्नस्य वेदस्य जपे विनियुक्तत्वात् ब्राह्मणमागोऽपि विनि-
युक्त इति ब्राह्मणमपि स्वार्थं न प्रमाणं स्यात् जपमात्रानुष्ठे-
यप्रकाशकं स्यात्, न च तथा भवति, शब्दानां ष्युत्पत्तिवि-

ह्रस्वार्थाभिधायित्वं चेति तन्मन्त्रेणैव हि तुल्यमिति बाधक-
साधकाभावे मन्त्राः स्वार्थप्रतिपादका एवेत्यर्थः । अनुष्ठेपा-
र्थप्रकाशकत्वमभ्युपगम्याह विनियुक्त इति, अनुष्ठेपार्थप्रका-
शकत्वेऽप्यनुष्ठेयं कर्मैवं विधदेशताकं भवतीति कर्मविशेषण-
भूतदेवताविशेषणस्थानपत्नीपरिजनादिप्रतिपादनं च विनि-
योगाननुगुणमित्यर्थः । नित्यपरविभूतिपरत्वस्थेन्मे मुक्तावि-
षयत्वादिक्माशङ्क्य परिहरति नेपमिति, नापीति, एकैकं
सर्वदा दर्शनवस्तोऽनेके प्रतीता इति श्रुतिभङ्गप्रसङ्गात् प्रवा-
हविषयत्वमयुक्तमित्यर्थः । कार्यार्थे एव व्युत्पत्तया न विवक्षि-
तसिद्धिरिति चेत् तत्राह मन्त्रार्थवाद्गता इति, अर्थान्तरपरत्व-
मुखेन चोदयति ननु चेति, अव्यतिरेकदर्शनादिति परमपद-श-
ब्दवाच्यस्य भगवत्स्वरूपाव्यतिरेकदर्शनादित्यर्थः । परिहरति
नैवमिति, विलक्षणस्थानस्य-

तेषां सदा दर्शनानुपपत्तेः । नापि मुक्तप्रवाहवि-
षया सदा पश्यन्तीत्येकैककर्तृकं विषयतया प्रतीते श्रुति-
भङ्गप्रसङ्गात्, मन्त्रार्थवादावगता ह्यर्थाः कार्यपरत्वेऽपि
सिद्ध्यन्तीत्युक्तं, किं पुनः सिद्धवस्तुन्येव तात्पर्यं व्यु-
त्पत्तिसिद्धे इति सर्वमुपपन्नम् । ननु चात्र तद्विष्णोः
परमं पदमिति परस्वरूपमेव परमपद-शब्देनाभिधीयते
समस्तहेपरहितं विष्णवाख्यं परमं पदमित्यादिषु
अव्यतिरेकदर्शनात्, नैवं क्षयन्तमस्य रजसः पराके
तदक्षरे परमे व्योमन् यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्
यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्नित्यादिषु परम-
स्थानस्यैव प्रदर्शनात् तद्विष्णोः परमं पदमिति व्यति-
रेकनिर्देशाच्च विष्णवाख्यं परमं पदमिति विशेषणाद-

न्यदपि परं पदं विद्यत इति चैतेनैव ज्ञायते, तदिदं परमं स्थानं सूरिभिः सदा दृश्यत्वेन प्रतिपाद्यते ।

प्रमाणात्तरसिद्धत्वाद्वापि विष्णोरिति व्यतिरेकनिर्देशात् परमपद—शब्दस्य च स्थानवाचित्वव्युत्पत्तिरङ्ग वाच्येदं स्थान परमित्यर्थः । विष्णुवाक्यमिति विशेषणानां कथावर्तकत्वात् (द्वेषवाक्यमिति विशेषणेन तदूठयावर्तयतयाऽन्यस्यापि कस्यचित् परमपदशब्दवाच्यत्वं गम्यते इत्यर्थः । तदिदमिति-एकान्तिनः सदाब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये । तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः । इति श्रीविष्णुपुराणवचनं स्मारितं, परमस्थानशब्देन अस्याः श्रुतेः परमस्थानपरत्वेन श्रीविष्णुपुराणे कथाख्यातत्वदियं श्रुतिः स्थानपरैतद्यभिप्रायः । स्थान-शब्दस्य स्वरूपपरत्वमस्वरसं स्वरसार्थोत्तरोधाभावे हि काङ्क्षीक र्यं विष्णुवाक्य परमं पदमित्यत्र कथावर्तयं न स्थानमपि तु कीच स्वरूपमित्यत्राह एतदुक्तं भवतीति, भगवत्स्वरूपपादस्य स्यापि परमपदशब्दवाच्यत्वं दृष्टमित्येतदेव विवक्षितमित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति क्वचित्परमं स्थानं परमपदशब्देन प्रतिपाद्यते, क्वचित्प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपं क्वचित्भगवत्स्वरूपं तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति परमं स्थानं,—सर्गस्थित्यन्तकालेषु त्रिविधैवं सम्प्रवर्तते । गुणप्रवृत्त्या परमं पदं तस्यागुणं महत् ॥ इत्यत्र प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपं समस्तहेयरहितं विष्णुवाक्यं परमं पदम् । इत्यत्र भगवत्स्वरूपं त्रीण्यप्येतानि परमप्राप्तत्वेन परमपद—शब्देन प्रतिपाद्यन्ते कथं त्रयाणां परमप्राप्यत्वमिति चेत् ।

परमपदशब्दस्यार्थत्रयवाचित्वेऽपि प्रयोजनं दर्शयति लङ्घिष्ठो
रिति, त्रिष्वप्यर्थेषु किं शक्तिभेदकृप्तिस्तदा कल्पनागौरवं स्यात्,
किमेकत्र मुख्यत्वमन्यत्रामुख्यत्वं तथा षष्ठ्याः सस्वारस्यम्-
भोष्यऽमुख्यस्वपरस्वरूपस्यापि वाक्यप्रतिपाद्यत्वप्रसिद्धेरित्य-
त्राह श्रीयपीति, एकावयवशक्त्या त्रिष्वपि मुख्यमित्यर्थः ।
अर्थत्रयस्यापि प्राप्यत्वं चोद्यपूर्वकमुपपादयति कथमिति, इत-
रयोरपि भगवत्प्राप्तिगर्भत्वात्-भगवत्प्राप्तिसहितत्वादित्यर्थः ।
तत्रात्मप्राप्तेर्भगवत्प्राप्तिसाहित्यमाह सर्वेति, तिरोधायकसर्व-
कर्मवन्धनिनाशे स्यात्प्राप्तिर्भगवद्गुणानामपि तिरोधायकं क-
र्मिति तन्निवृत्तिपूर्वकात्मप्राप्ती भगवद्गुणतिरोधायकनिवृत्तेरपि
प्रतिबन्धकाभावात् भगवत्प्राप्तिः सिध्यतीत्यर्थः । अनृत-श-
ब्दस्य कर्मवाचित्वं कथमिति शङ्कते अनृतेति, परिहरति
अविद्येति, अविद्या-शब्दस्य कर्मवाचित्वे प्रयोगः श्रीविष्णु-
पुराणे दर्शितः । इदमप्यभिप्रेतम् ऋतं पुण्यम् ऋतं विद्वन्तौ
सुकृतस्य लोके इति वचनात्, एवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्भवो
वातीतिप्रकरणेऽनृतादात्मानं जुगुप्सेदिति श्रवणात् पाप-
मनृत-शब्दवाच्यं न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वं पापमनृतो निव-
र्तन्त इति सुमुहवपेक्षयाऽनिष्टफलप्रदत्वेन द्वयोरपि पाप-शब्दवा-
च्यत्वादनृतमिति कर्मोच्यते इति परस्थानेति अर्चिरादिना
स्थानविशेषप्राप्तिर्भगवत्प्राप्तिर्भेति स्पष्टमित्यर्थः ।

भगवत्स्वरूपं परमप्राप्यत्वादेव परमं पदम्, इत-
रयोरपि भगवत्प्राप्तिगर्भत्वादेव परमपदत्वं सर्वकर्म-
बन्धविनिर्मुक्तात्मस्वरूपाप्राप्तिर्भगवत्प्राप्तिगर्भेति ते
इमे सत्याः कामाः अनृताभिधाना इति भगवतो गुण-
गणस्य तिरोधायकत्वेनानृत-शब्देन स्वकर्मणः प्रति-

पादनात्, अनृतरूपतिरोधानं क्षेत्रज्ञकर्ममिति कथमवग-
म्यत इति चेत्—अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया श-
क्तिरिष्यते यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप ? सर्वगा ॥
संसारतापानखिलानघाप्नोत्यतिसन्ततात् तथा

उदाहृतवाक्यान्तरं व्याचष्टे क्षयन्तमिति, क्षि निवास
गत्योरिति धातुः पराके—परस्तात् । फलितमर्थमाह अनेनेति,
वेदाहमिति अस्मिन्वाक्येऽपि निवासशब्दार्थोऽनुसन्धेय इत्याह
रजस इति, एकवाक्यत्वात्—एकार्थप्रतिपादकत्वात्, अस्य पर-
मठपोमशब्दवाच्यत्वनिर्बिकारत्वे दर्शयति सत्यं ज्ञानमित्या-
दिना, स्पष्टं, ठयाख्याविशेषठयावृत्त्यर्थमाह अक्षर इति, यत्रेति,
यत्र पूर्वं इत्यत्र यच्छब्दः परमपदपरामर्शी नाक—शब्देन प्रवृत्तं
नाहमा अकं भवतीति हि श्रुतिः, अतोनाक—शब्दः परमपदमु-
रुपार्थः । यत्रर्षय इत्यत्र प्रथमजाः पूर्वमेव सन्तः तद्विप्रास इति
विप्रास इति पदं ठयाचष्टे मेधाविन इति, अपवर्षणे विष्णुक्तात्
वासुदेवं विजानन् विप्रो विप्रस्य गच्छते तत्त्वदर्शीति वचनात्,
विपन्त्यवः—स्तुतशीला इति पण पण स्तुतिव्यवहारयोरिति

तिरोहितत्वाच्चेत्यादिवचनात् परस्थानप्राप्तिर-
पि भगवत्प्राप्तिगर्भेति सुठयन्तं, क्षयन्तमस्य रजसः
पराक इति रजशब्देन त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरुच्यते के-
वलस्य रजसोऽनवस्थानात् इमां त्रिगुणात्मिकां प्रकृति-
मतिक्रम्य स्थिते स्थाने क्षयन्तं वसन्तमित्यर्थः, अनेक
त्रिगुणात्मकात् क्षेत्रज्ञस्य भोग्यभूताद्दस्तुनःपरस्ताद्वि-
ष्णोर्वासस्थानमिति गम्यते वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमा-
दित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यत्रापि तमशब्देन सैव प्र-
कृतिरुच्यते केवलस्य तमसोऽनव स्थानादेव रजसः परा-

के ज्ञयन्तमित्यनेनैकवाक्यत्वात्तमसः परस्ताद्वसन्तं महा-
 न्नामादित्यवर्णं पुरुषमहं वेदेत्ययमर्थोऽवगम्यते सत्यं
 ज्ञानमनन्तं ब्रह्म योवेद निहितं गुहायां मरमे व्योमन्
 तदक्षरे परमे व्योमन्निति तत्स्थानमविकाररूपं परम-
 व्योमशब्दाभिधेयमिति च गम्यते । अक्षरे परमे व्योम-
 न्नित्यस्य स्थानस्याक्षरत्वश्रवणात् क्षररूपादित्यमण्ड-
 लादयो न परमव्योमशब्दाभिधेयाः, यत्र पूर्वं साध्याः
 सन्ति देवाः ।

धातुः महिषानं पणायते इति श्रुतिप्रयोगः स्पष्टः । पर-
 मण्डल्याप्यस्थिरत्वमेकत्वावधारणादित्यत्राह एतेषामिति, यथा
 कारणवस्तुन भूतत्वात् ज्ञानादिगुणानां सदेवेत्पादिवाक्ये
 तेषामभावात् न प्रतिपाद्यते ० एवं नित्यविभूनेरपि कारणवस्तु-
 न् भूतत्वात् सदेवेत्पादिवाक्यगतैः सदेवैकमेवाद्वितीयमिति
 शब्देऽब्रह्मान्तर्भागेऽवगम्यते नित्यविभूनिविशिष्टं ब्रह्मैवा-
 वगम्यत इत्यर्थः । कुत्र इत्यत्राह एषामपीति, कल्पानुगुणैकदेश-
 त्वात्प्रकृतविशेषणैकदेशत्वादित्यर्थः । गुण-शब्दो विशेषणवा-
 चीज्ञानादेरपि हि द्वयत्वे मत्यपि गुणत्वं नित्यविशेषणत्वा-
 देव नित्यविभूतिरपि तथैवार्थः । विशेषणत्वं प्रपञ्चस्याप्यवि-
 शिष्टमिति तदूठावृत्त्यर्थं कल्पानुगुणैकदेशत्वादित्युक्तं, प्राक-
 र्तो हि प्रज्ञा सदेवेत्पादि स्पष्टम् । अपहृतेत्यादि सत्यकाम-
 शब्दस्य कथं भोग्यभोगोपकरणादिवाचित्वमित्यत्राह सत्या
 इति,

यत्रर्षयः प्रथमज्ञा ये पुराणाः इत्यादिषु च ते
 एव सूरय इत्यवगम्यते, तद्विप्रासो विप(१)यघो आगृ-
 षांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदमित्यत्रापि विप्रा-

सो-मेधाविनः, विषयवः-स्तुतिशीलाः, जागृवांसः-अ-
 स्खलितविज्ञानास्त एवास्खलितविज्ञानाः स्तद् विष्णोः
 परमं पदं सदा स्तुवन्तस्समिन्धत इत्यर्थः । एतेषांपरि-
 जनस्यानादीनां सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र ज्ञानव-
 लैश्वर्यादिकल्याणगुणगणवत्परब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वात्
 सदेवैकमेवाद्वितीयमिति ब्रह्मान्तर्भावोऽवगम्यते, एषा-
 मपि कल्याणगुणैकदेशत्वादेव सदेव सोम्येदमग्र आसी-
 दित्यत्रेदमिति शब्दस्य कर्मवशमभोक्तृवर्गमिश्रतद्भो-
 ग्यभूतप्रपञ्चविषयत्वाच्च सदा परयन्ति सूरय इति
 सदादर्शित्वेन च तेषां कर्मवश्यानन्तर्भावात् अपहत-
 पाप्मेत्याद्यपिपास इत्यन्तेन

प्रमाणसम्बन्धाहृत्खलक्षणं सत्यत्वं प्रपञ्चस्याप्यस्तीति
 तद्द्वयावृत्तपर्यमाह अन्यस्येति, सत्यत्वं द्विविधं प्रमाणसम्ब-
 र्धाहृत्त्वमधिकारित्वं च तच्च सत्यत्वं प्रपञ्चे नास्ति तदत्रा
 भिप्रेतमित्यर्थः । सत्यसङ्कल्पपदं तथाचष्टे सत्येति, अर्थान्तर-
 माह एषां चेति, चेतनानामचेतनानां चेति, प्रपञ्चे प्राकृतप-
 दार्थाः अचेतना बद्धाश्चेतनाः, नित्यविभूतौ शुद्धसत्त्वमचेतनं
 नित्यामुक्ताश्च चेतनाः स्थिराणामस्थिराणां चेति प्रपञ्च
 चिदंशः स्थिरः, अचिदंशोऽस्थिरः । नित्यविभूतावपि लीला-
 तथापारादयोऽस्थिरा अन्यत्सर्वं स्थिरं, तत्सङ्कल्पेति, आदि-
 शब्देन तत्सत्पदार्थधर्माणामपि तत्सङ्कल्पायत्वं विवक्षितम् ।

सर्व(१)लीलोपकरणभूतत्रिगुणात्मकप्रकृतिप्राकृत-
 तत्संसृष्टपुरुषगतं हेयस्वभावं सर्वं प्रतिषिध्य सत्यकाम
 इत्यनेन स्वभोग्यभोगोपकरणजातस्य सर्वस्य सत्यता

(१) स्वलीलोपकरणभूतेति पा० ।

प्रतिपादिता, सत्याः कामा यस्यासौ सत्यकामः काम्य-
न्त इति कामाः तेन परब्रह्मणा स्वभोग्यतदुपकरणादयः
स्वाभिमतता ये काम्यन्ते ते सत्याः—नित्या इत्यर्थः ।
अन्यस्य लीलोपकरणस्यापि वस्तुनः प्रमाणम्बन्धयोग्य-
त्वे सत्यपि विकारारूपदत्त्वेना स्थिरत्वान्तद्विपरीतं स्थिर-
त्वमेषां सत्यपदेनोच्यते, सत्यसङ्कल्प इत्येतेषु भोग्यतदु-
पकरणादिषु नित्येषु निरतिशये अनन्तेषु सत्स्वपि अपू-
र्याणामपरिमितानामर्थानामपि सङ्कल्पमात्रेण सिद्धिं वद-
ति, एषां च भोगोपकरणानां लीलोपकरणानां चेतना-
नामचेतनानां स्थिराणामस्थिराणां च तत्सङ्कल्पायत्तस्व-
रूपस्थितिप्रवृत्तिभेदादि सर्वं वदति सत्यसङ्कल्प इति,
इतिहासपुराणयोर्वेदोपवृंहणयोश्चायमर्थ उच्यते—तौ
तु मेधाविनौ दृष्ट्वे वेदेषु परिनिष्ठितौ । वेदोपवृंहणार्थाय
तावग्राहयत प्रभुः ॥ इति वेदोपवृंहणतया प्रारब्धे श्री-
मद्रामायणे—व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा

उक्तार्थोऽनधीतशास्त्रस्वपि प्रतिपाद्यत इति दर्शयितुं
भूषणादिकण्ठोक्तिं दर्शयितुं भोपवृंहणं दर्शयति इतिहासेति,
तत्र श्रीमद्रामायणे दर्शयिष्यंस्तस्य काठ्यसाम्यबुद्धिनिवृत्तये प्रा-
माय्यनाह तौ त्विति, काठ्यत्वकञ्चुकितो वेदार्थो हि तत्र
प्रतिपादितः उर्वजनबुद्ध्यारोहणाय, यथोक्तमहाभारते—बिभेति
निग(१)माच्छास्त्रान्नास्ति कादिधीषथात् । भारतः शास्त्रसरोऽयं
ततःकाठयात्माना कृतः॥इति, व्यक्तमेष इत्यादि अनादिनव्यनि-
धन इति स्वरूपनित्यत्वं, शाश्वत इति गुणविशिष्टाकारेण नि

त्यस्य ध्रुव इति विग्रहविशिष्टाकारेण नित्यत्व, नित्यश्रीरिति, पत्नीबन्धिः । श्रीपराशरवचनमाह श्रीमदिति, मूर्त्तनिति मूर्त्तं ब्रह्मणस्यास्ति स हरिः सर्वब्रह्मणमयश्च ब्रह्मशब्दो जीवपरः शुद्धजीवस्वरूपतच्छेषनित्यर्थः ।

सनातनः । अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् । तमसः परमो धाता । शङ्खचक्रगदाधरः । श्रीवत्सवक्ष्णा नित्यश्रीर(१)नेयः शाश्वतो ध्रुवः ॥ शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतविग्रहम् । अन्वगच्छन्त काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः ॥ विवेश वैष्णवं ते(१)जः सशरीरस्सहानुगः ॥ श्रीमद्वैष्णवपुराणे—समस्ताः शक्तयश्चैता नृप ! यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्दुरेर्महत् । मूर्त्तं ब्रह्म महाभाग ! सर्वब्रह्ममयो हरिः । नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी । यथासर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम । देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी । विष्णोरे(२)वानुरूपां वैकरोत्येषा तमनस्तनुम् । एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनोयोगिनो हि ये । तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥ कलामूहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः ॥ महाभारते च—

श्रीपत्न्यां प्रसाणमाह नित्यैवेति, परस्यस्थाने वचनमाह एकान्तिन इति, तस्य नित्यत्वमाह कलेति, महाभारतवचनमाह

(१) अजप्य इति पा०

(२) धामेति पा० ।

(३) विष्णोर्देवानुरूपानिति पा० ।

सहेति, परस्येति, अन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति सूत्रे न हि रूपवत्त्वं प्रतीयते कथं वा तस्य विलक्षणत्वमिति शङ्कायां तद्विषय वाक्यार्थपुरस्सरं तदर्थमाह योऽसावित्यादिना, य एषोऽन्तरादित्ये । हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते इत्यादिविषयवाक्यं तत्र य इति प्रसिद्धवन्निर्द्देशात्प्रत्यक्षात्प्रत्यक्षसकलश्रुतिगतविशेषणजातमत्र विवक्षितमिति सर्वश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगतविशेषणान्यत्रोच्यन्ते य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् इति बृहदारण्यके य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिषि पुरुष इति तैत्तिरीयके च श्रवणादत्रादित्यशब्दोन्मण्डलवाचीत्यभिप्रायेणादित्यमण्डलान्तर्वर्तीत्युक्तम्, आदित्यशब्दादुपरि दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदान् य इति यय प्रत्ययः रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं प्रतप्तकार्तेश्वरवर्चसं प्रभु, मित्यादिवचनानुसारेण तप्तकार्तेश्वरगिरिवरप्रभ इत्युक्तम्, आदित्यवर्णं परस्तात् दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थितायदि साः सदृशी सा तमसः स्वप्नाद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ इत्यादिवचनात् सहस्रांशुशतसहस्रकिरणा इत्युक्तम् ।

दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयं दुर्विज्ञेयं चागमैर्ग, स्वमाद्यम् । गच्छ प्रभो ? रक्ष चास्मान्प्रपन्नान् कल्पे कल्पे जायमानः स्वमूर्त्या ॥ कालसम्पच्यते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ॥ इति, परस्य ब्रह्मणोरूपवत्त्वं सूत्रकारश्च वदति—अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् इति, योऽसावादित्यमण्डलान्तर्वर्ती

एवं विशेषणद्वयेन भक्तजनभोग्यत्वं च विवक्षितं, तत्तन्नाभियुक्तैरुक्तं—नित्यानुकूलमनुकूलनूणां परिषामुद्देशमं तत्र च तेन उदाहरन्ति । इति तस्य यथा कट्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी

इत्यस्यार्थं हूदि निधायाह गम्भीराम्भ इति, तस्य वाक्यस्य वाक्यकारेण षडर्थः पूर्वपक्षत्वेन सिद्धान्तत्वेन चोक्ताः, तत्र सिद्धान्तितार्थत्रयमत्रोक्तम्, इतरार्थत्रयस्य पूर्वपक्षत्वं तत्स्वभावादेवावगतं, तत्र पूर्वपक्षानुपन्यासादेव तस्यानुपादेयत्वं स्पष्टं, न च तस्य पृथक् निरामः क्रियते ग्रन्थेषु, तस्माद्वाक्यकारोक्तं षडर्थत्रयं विवक्षितम् । के पुनः पूर्वपक्षिता अर्थाः—उच्यन्ते कपिः—आदित्यः कपि चलने इति धातुः, कं पिबतीति च कपिः कपिवंभस्तितेजनमिति वैदिकप्रयोगस्तस्यासम्भ्रमरुडलं कप्यासं, यथाऽऽदित्यमण्डलं हृदयपुण्डरीकं उपासनस्थानम् एवमक्षिणी अप्युपासनस्थानमित्येकोऽर्थः, अयं नोपपद्यते उपास्यस्येति षड्व्यन्तं पदमध्याहार्यम् उपासनस्थानमिति चाध्याहार्यम् । एवं पदद्वयाध्याहारः समानविषयव्यन्तयोः पदयोः स्वतः प्राप्तं सामानाधिकरण्यं घटः पट इतिवदर्थविरोधाभावे च—शब्दाद्यभावेऽपि स्वतःप्राप्तसामानाधिकरण्यपरित्याग एको दोषः, पुण्डरीकशब्दस्य गौणता पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चप्यधोमुखमिति अन्तेः तत्सदृशि तच्छब्दो ह्रिगौणः, हिरण्यमश्रु-हिरण्यकेशः आप्रणखात् सर्व एष सुवर्ण इति दिव्याङ्गवर्णनप्रकरणाननुगुणत्वं च, य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्युत्तरत्राक्षि-स्थानस्याभिधास्यामानत्वात् पुनरुक्तिश्च, य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्येकस्मिन्नक्षिण्युपासनविधानात् य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणोऽक्षन् इति वहदारण्यके दक्षिण-स्याक्ष्ण उपासनस्थानत्वविधानादक्षिणी इति द्विवचनानुपपत्तिश्चेति ।

तत्पकार्तस्वरगिरिवरप्रभः सहस्रांशुशतसहस्रकिरणो गम्भीराम्भः समुद्भूतसुमृष्टनालरविकरविकसितपुण्डरीकदलामलायतेक्षणः—

तस्मादस्य वाक्यस्योपासनस्थानविधिपरत्वमनुपपन्नं कपि-
 मर्कटः तस्यासं पृष्टमिति मर्कटपृष्ठसाम्यमुच्यते इति यत् तद्
 युक्तं मर्कटपृष्ठं पुण्डरीकं चोपमाद्वयम् उतैकोपमा तत्रोपमा-
 द्वित्वमयुक्तं स्रष्ट. प्राप्तसामानाधिकरण्यापरित्यागप्रसङ्गात् श्ला-
 घयार्थं सम्भवत्यपि हीनोपमाश्रयणाधोगाश्च । यद्येकोपमा
 तथा सति मर्कटपृष्ठसदृशपुण्डरीकसदृशे इत्युक्तं स्यात् तदा
 कप्यास-शब्दस्य गौणता स्यादिति कप्यासमीषद्विकसितमिति
 यद्युच्यते तदाऽप्यनौचित्यमस्त्येव तथा ऽप्यवयवशक्त्या रूढ्या
 वैषद्विकसितवाचित्वं नास्तीति तदप्ययुक्तमित्येवमर्थत्रयस्याप्यनु-
 पपत्तेरुपपन्नमर्थत्रयं विशक्तितं भगवता भाष्यकारेण । गम्भीरा-
 म्भ इत्यादि, कं पिबतीति कपिरादित्यः तेनास्यते क्षिप्यते
 विकस्यत इति कप्यासं, तदाह वाक्यकार आदित्यक्षिप्तं वा
 श्रीमत्त्वादिति, तत्रादित्यः स्वकिरणेन विकासयति अतो घटकं
 रविकिरणमपि रवीकृत्य रविकरविकसितेत्युक्तं, कं पिबतीति
 कपिर्नालं तस्मिन्नास्ते इति कप्यासम् अत्र (१) च्छ्रुतिनादपि
 पद्मात् पद्मानालस्थस्य पुण्डरीकस्य शोभातिशयोऽस्तीति
 सोऽत्र विवक्षितः, सनालमप्युन्मूलितमम्बुजं म्लानं स्यात् इति
 तद्दृष्यावृत्त्यर्थमुच्यते सुमृष्टेति, अर्थान्तरमुच्यते गम्भीराम्भः
 समुद्भूतेति, कञ्जलम्, अम भुविरपि पृष्ठवकः वष्टि भागुरिर-
 ल्लोपमवाप्योरुपसर्गवोरिति वचनादपेरत्रारुलोपः, कप्यासं
 सलिले विद्यमानमित्युक्तं भवति, एवं वाक्यकारोक्तार्थत्रयकथ-
 नेन तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी इति श्रुतिवाक्यं
 ठयाख्यातं भवति, रामः कमलपत्राक्षः, पुण्डरीकपलाशाभ्यां वि-
 प्रकीर्णविबोदकम् । असन्नवदनं चारुपद्मपत्रोपसेक्षणम् । जितं

ते पुण्डरीकाक्ष त्वत्तः कमलपत्राक्षेत्यादिभिः एकवत्साम्यत्वे-
नात्पुण्डरीकस्य दलाम्भावमेव साम्यमिति दर्शयितुं दल-शब्दः
प्रयुक्तः, यथा पुण्डरीकमेवमक्षिणी इत्युक्ते पुण्डरीकादधिकगुण
निवृत्तिर्माभूदित्याशयेनायत-शब्दप्रयोगः, एवमिति, सामा-
न्येन पुण्डरीकधर्मेषु लङ्गतदोषातिदेशोमाभूदित्यमल शब्दः,
एवमधिकगुणाम्बयं दोषराहित्यं चाभिप्रेत्यामि युक्तैरुक्तम् ।

अदीर्घप्रमदुष्टं क्षणोज्ज्वलं न चोरमन्तःकरणस्य पश्यताम्,
अनुकञ्जमठजं नु कथं निदर्शनं नीला(१)द्विनाथस्य विशाल-
योद्दृशोः ॥ इति, नारायण ; नमस्तेऽस्तु पुण्डरीकायते-

क्षण । सुभ्रूललाटस्मुनसस्मिताधरविद्रुमेति जितं [२]तोक्तवि-
शेषणान्येषोक्तानि, सुभ्रूललाट इत्यादिनासुरचिरकोमलदण्ड
इत्यादिविशेषणानामपि मूलभूतवचनानि सगच्छारत्रपुरा-
णादिषु द्रष्टव्यानि । सुकपोलमिति पराशरः, कम्बुग्रीवो महाह-
नुरिति वचनमभिप्रेत्य कम्बुग्रीव इत्युक्तं, कर्णकिमलयः कर्ण-
पाशः पीनवृत्तायतभुजः पीनवृत्तायतभुजः श्रीवत्सकृतलक्षण इति
जितंतेवचनं, विशालवक्षस्स्थलः महोरस्को महेष्टवासः । इति
वचनं, समग्रिभक्तसर्वाङ्गः समः समविभक्ताङ्गः । इति वचनं,
दिठ्यरूपसंहनन इति रूपसंहननं लक्ष्मीमिति रूपसंहननं
नाम सर्वाङ्गानां संश्लेषौचित्यम्, अभिरूपविरूपाणामङ्गानां
हि संश्लेषो नोचितः सर्वाङ्गानामप्यभिरूपत्वादन्योन्यसंश्लेषः
सदृश इति संहनन-शब्दार्थः । स्निग्धवर्णः-

सुभ्रूललाटस्मुनासस्मिताधरविद्रुमः सुरचिर-
कोमलगण्डः कम्बुग्रीवः समुन्नतांसविलम्बिचाररूपदि-

(१) वनाद्विनाथस्येति द्वाविडपाठः ।

(२) जितगते पदेन तत्पदघटिताध्यायोविषयते ।

व्यकर्णकिसलयः पीनवृत्तायतभुजश्चरुतरातिताम्रकरत-
लानुरक्ताङ्गुलीभिरलङ्कृतस्तनुमध्योविशालवक्षस्स्थलः
समविभक्तसर्वाङ्गोऽनिर्दृश्यदिठ्यरूपसंहननः स्निग्धवर्णः
प्रबुद्धपुण्डरीकचारुचरणयुगलः

प्रतापवानिति वचनं, प्रबुद्धपुण्डरीकचारुचरणयुगल
इति स्वत्पादकमलादन्यत् स्वानुरूपपीताम्बरधर इति तस्य
महार(१)जतं वास इति श्रुतिः—ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्य-
वर्ती नारायणः सरसिभासनमग्निविष्टः । केयूरवान् मकरकु-
ण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥ इत्याद्युक्त-
विशेषणाभ्युच्यन्ते । अमलकिरीटेति, अमल—शब्देनाप्राकृतत्वं
विवक्षितम्, अनवधिकेति रूपादाद्यंगुणैः पुंसां दृष्टिविज्ञाप-
हारिणमिति वचनं, लावण्यं समुदायशोभा । सौन्दर्यमवयव-
शोभा । अत्यद्भुतेति युष्मा कुमारः । यः पूर्यार्थं वेधसे नशी-
यसे इति श्रुतिः पुष्पहाससुकुमार इति सौकुमार्यं सुवेशतामिति
वचनं, पुण्यगन्धेति सर्वगन्धः सर्वरमः

स्वानुरूपपीताम्बरधरोऽमलकिरीटकुण्डलहारकौ-
स्तुभकेयूरकटकनूपुरोदरबन्धनाद्यपरिमिताश्चर्यानन्त-
दिठ्यभूषणः शङ्खचक्रगदासिशाङ्गश्रीवत्सवनमालाऽलङ्क-
तोऽनवधिकातिशयसौन्दर्याहताशेषमनोदृष्टिवृत्तिर्लाव-
ण्यामृतपूरिताश्लेषचराचरभूतजातोऽत्यद्भुताचिन्त्यनित्य
यौवनः पुष्पहाससुकुमारः पुण्यगन्धवासितानन्तदिगन्त-
रालस्त्रैलोक्याक्रमणप्रवृत्तगम्भीरभावः करुणानुरागमधु-
रलोचनावलोकितान्निवर्गः पुरुषवरो दरीदृश्यते । स च
निखिलजगदुदयविभवलयलीलो निरस्तसमस्तहेयः

(१) तस्य माहास्जनंवास इति बृहदारण्यके पाठः ।

तस्याननं पद्मसमानगन्धीति त्रैलोक्येति समुद्र एव गाम्भीर्ये इति करुणेति करुणापूर्णदृष्टिभ्यां दीनं मामवलोकयेति, एवं य एषं य एषोऽन्तरादित्ये इत्यादिवाक्यस्यार्थ उक्तः । एतद्विषयस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाखण्डस्यार्थमाह स इति, निखिलजगदिति पदेनानन्दवल्ल्युक्तजगत्कारणत्वं विवक्षितं, यश्चासावादित्ये इति तत्र हि जगत्कारणस्यादित्यान्तर्बर्तित्वमुक्तं, निरस्तेति सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यस्यार्थो विवक्षितः । हेयप्रतिभटत्वात् कल्याणगुणाकरत्वाच्च स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणपरमात्मपरब्रह्मनारायणशब्दाः सामान्यविशेषशब्दाः, एवं सूत्रस्य प्रतिज्ञाखण्डो व्याख्यातः । कुत इत्यत्राह तद्ब्रह्मोपदेशादित्येतद्व्याचष्टे स एष इति, सर्वलोकेशत्वादिगुणा हि श्रूयन्ते ततः किं परमात्मत्वस्येत्यत्राह तस्यैते गुणा इति, तस्यैते गुणा इत्यादिवाक्यप्रतिपादिता इत्यन्वयः । वाक्यकारश्चैतदिति प्राज्ञ-शब्देन ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तं विपश्चित्वमुक्तं सर्वान्तरशब्देनान्योन्तर आत्मानन्दमय इत्युक्तार्थो विवक्षितः, लोककामेशोपदेशात् लोककामेशत्त्रोपदेशात्, तथोदयात् पाप्मनां स एषः सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः इत्युक्तादित्यर्थः । एवमादित्यान्तरवर्तिनोरुपवत्त्वात् जीवत्वमाशङ्क्य

समस्तकल्याणगुणनिधिः स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणः परमात्मा परब्रह्मनारायण इत्यवगम्यते । तद्ब्रह्मोपदेशात् स एष सर्वेषां लोकानामीष्टे सर्वेषां कामानां स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यादिदर्शनात्, तस्यैते गुणास्सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः अपहृतपाप्मा विजर इत्यादिसत्यसङ्कल्प इत्यन्तं विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिं पतिं विश्वस्यात्मेश्वरमित्यादिवाक्यप्रतिपादिताः वाक्यकारश्चैत * त्सर्वमाह-हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यत इति प्राज्ञः सर्वान्तरः स्यात्लोककामेशोपदेशात्

* वाक्यकारश्चैतत्सुस्पष्टमाहेति पा० ।

रूपस्याप्राकृतत्वात् परमात्मत्वं सिद्धास्तितमन्तरित्यादिसूत्रे वाक्य-
कारग्रन्थे रूपस्यानित्यत्वप्राकृतत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह तस्य चेति, पूर्वप-
क्षवाक्यमिदं स्यात् रूपमित्यादि, चेतनानामुपासकानामनुग्रहार्थमैश्वर्यात्
स्वतन्त्रशक्त्या वा रूपं कृतकं स्यादित्यर्थः । वाक्यस्यार्थमाह उपासितुरिति,
रूपं वेत्यादिसिद्धान्तवाक्यं तत्तात्पर्यार्थमाह यथेति, स्वरूपतया स्वरूप-
निरूपकधर्मतया स्वाभाविकत्वेनेत्यर्थः । द्रमिडाचार्यैर्व्याख्यातमित्याह
भा येति, अञ्जसा-अव्यवधानेन स्वाभाविकमित्यर्थः । ऐन्द्रिजालिकव-
स्तुवन्मायाकृतमिति शङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह तच्चिति, मिथ्याभूतं दुष्टेन्द्रि-
यग्राह्यम् अदुष्टकरणग्राह्यत्वश्रवणात् परमार्थभूतमित्यभिप्रायः । पार-
मार्थ्यमेवोपादयति न हीति, । अरूपाया रूपोपदेशः कथमित्यत्राह
यथा भूतगदीति, वेदाहमित्यादित्यवर्णमिति पदे तात्पर्यमिति, आदिना
भाष्यकारेण व्याख्यातमित्यन्वयः, हिरण्मय इति विकारवाचिशब्दश्रव-
णात्कृतकं रूपमिति शङ्काव्यावृत्त्यर्थं वाक्यमाह हिरण्मय इति, रूपमौ-
ज्ज्वल्यं तस्य भाष्यग्रन्थमाह न मयडन्नेति,

तथोदयात्पाप्मनामित्यादिना, तस्य च रूपस्या-
नित्यतादि वाक्यकारेणैव प्रतिषिद्धं स्यात्तद्रूपं कृत-
कमनुग्रहार्थं तच्चेतनानामैश्वर्यादिति उपासितुरनुग्र-
हार्थः परमपुरुषस्य रूपसंग्रह इति पूर्वपक्षं कृत्वा-
रूपं वाऽतीन्द्रियमन्तःकरणप्रत्यक्षं तन्निर्देशादिति, यथा
ज्ञानादयः परस्य ब्रह्मणस्स्वरूपतया निर्देशात् स्वरूप-
भूतगुणाः तथेदमपि रूपं श्रुत्या स्वरूपतया निर्देशात्स्व-
रूपभूतमित्यर्थः । भाष्यकारेणैतद्दृष्ट्याख्यातम्-अञ्जसैव
विश्वसृजो रूपं तत्तु न चक्षुषा ग्राह्यं मनसा त्वकलुषेण
साधनान्तरवता गृह्यते

विकारमादाय-विकारार्थमङ्गीकृत्य अनारभ्यत्वादात्मन इति विग्रह-
विशिष्टस्यात्मनोऽनारभ्यत्वादित्यर्थः । पूर्वं रूपं चान्तीन्द्रियमिति वा-

कयोपादानेन संग्रहेणोक्तमर्थं भाष्यग्रन्थानन्तरं विस्तरणेणह यथेति, कल्याणतमरूप इत्यनेन-तते कल्याणतमं रूपं पश्यामीति श्रुतिः स्मारिता, आदित्यवर्गमिति श्रुतिः पुरुषविषया अतः पुरुषोत्तम-शब्दः, स एव ब्रह्मन्तिदर्शयितुं परब्रह्म-शब्दः विशेषवाची नारायणशब्दः, यथा ज्ञानादिकल्याणगुणाः प्रामाणिकत्वादभ्युपगम्यन्ते तथा रूपमपि प्रामाणिकत्वादङ्गीकार्यमित्यर्थः । एवं वाक्यकार-भाष्यग्रन्थयोर्दिव्यरूपसमर्थनं पत्नीपरिजनान्देरपि प्रदर्शनार्थं तु स्यन्यायादित्यभिप्रेत्याह तथेति, कथं तत्रावगतमित्यत्राह यथेति, प्रामाणिकत्वद्गुणाभ्युपगमवद्रूपमभ्युपेतव्यमिति

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा मनसा तु विशुद्धेनेति श्रुतेः, न ह्यरूपाया देवनाया रूपमुपदिश्यते यथाभूतवादि हि शास्त्रं महा*रजतं वासः वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादिति प्रकरणान्तरनिर्देशाच्च साक्षिण इत्यादिना हिरण्यमय इति रूपसामान्याच्चन्द्रमुखवत् न मयडत्र विकारमादाय प्रयुज्यते अनारभ्यत्वादात्मन इति यथा ज्ञानादिकल्याणगुणानन्त्यनिर्देशादपरिमितकल्याणगुणविशिष्टं परं ब्रह्मेत्यवगम्यते, एवमादित्यवर्णं पुरुषमित्यादिनिर्देशात्स्वाभिमतस्वानुरूपकल्याणतमरूपः परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमो नारायण इति ज्ञायते तथाऽस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ सदा पश्यन्ति सूरयः तमसः परस्तात् क्षयन्तमस्य रजसः पराके इत्यादिना पत्नीपरिजनस्थानादीनाम् ।

उक्तं तर्हि गुणानपि वयं नाभ्युपगच्छाम इत्यत्राह उत कुक् भवतीति,

प्रमाणसिद्धत्वाद् ब्रह्मणः स्वरूपमभ्युपगम्यते सार्वभ्यसर्वशक्तित्वविश्व-
वभासकत्वादिसद्गुणाश्च अवगन्तव्याः प्रामाणिकत्वाविशेषात्, तथा
रूपपरिजनादीन्वयीत्यर्थः । सकलेतरविलक्षणा इत्यनेन प्रकृतिप्राकृतवैल-
क्षण्यं प्राकृतेषु पदार्थेषु चतुर्मुखादीनामप्यभिमानोऽस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं
स्वासाधारणा इत्युक्तम् । इयत्ताराहित्यम्, औज्वल्यादिगुणोत्कर्षश्च
अनिर्देश्येत्यादिपदेनोक्तं, तत्रायमपि चोद्यपरिहारोऽर्थात्सिद्धः ।

निर्देशादेव तथैव मन्तीत्यवगम्यते—यथा ऽऽहभाष्य-
*कारः—यथाभूतवादि हि शास्त्रमिति, एतदुक्तं भवति
यथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति निर्देशात्परमात्मस्वरूपं
समस्तहेयप्रत्यनीकानवधिकानन्दैकतानतयाऽपरिच्छेद्य-
तया च सकलेतरविलक्षणं तथा यस्सर्वज्ञः सर्ववित् परा-
ऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
च, तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भाषा सर्वमिदं
विभातीत्यादिनिर्देशान्निरतिशयामङ्गु यथाश्च गुणाः सक-
लेतरविलक्षणाः, तथा आदित्यवर्णमित्यादिनिर्देशात्
रूपपरिजनस्थानादयश्च सकलेतरविलक्षणाः स्वासाधा-
रणाः अनिर्देश्यस्वरूपस्वभाषा इति वेदाः प्रमाणं चेद्वि-
ध्यर्थवाद्मन्त्रगतं सर्वमपूर्वमविरुद्धमर्थजातं यथाऽव-
स्थितमेव बोधयन्ति, प्रामाण्यं च वेदानां औत्पत्ति-
कस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः—इत्युक्तं, यथाऽग्निजलादी-
नामौष्ण्यादिशक्तियोगः स्वाभाविकः, यथा च चक्षुरादी-
नामिन्द्रियाणां बुद्धिविशेषजननशक्तिः स्वाभाविकी,

तथा शब्दस्यापि बोधनशक्तिः स्वाभाविकी, न च हस्तचेष्टादिवत्सङ्केतमूलं शब्दस्य बोधकत्वमिति वक्तुं युक्तमनाद्यनुसन्धानाविच्छेदेऽपि

रूपस्य भोग्यतमत्वे स्वरूपस्य निरतिशयभोग्यत्ववैकल्यं स्यादिति चेन्न स्वरूपस्य भोग्यतमत्वं स्वसम्बन्धिनोऽपि भोग्यतमत्वावहमिति स्वरूपभोग्यतमत्वपूर्तिरेवेति अर्थमादादेः स्वार्थे तात्पर्याभावात् ब्रह्म स्वरूपमपि नाभ्युपेतमिति पूर्वमीमांसकशङ्कायामाह वेदाः प्रमाण-
ञ्चेदिति, अपूर्वविबुद्ध-शब्दाभ्यां साधकवाधकाभावोऽभिप्रेतः प्रामाण्य-
चेति चोदनासूत्रेऽपि अवधारणद्वयमस्ति चोदनैव प्रमाणं प्रमाणमेव चो-
दनेति प्रथमावधारणं प्रत्यक्षसूत्रे उपपादितं, द्वितीयावधारणम् औत्प-
त्तिकसूत्रप्रतिपाद्यमित्यर्थः । औत्पत्तिकः सत्ताग्रयुक्तः विन् इत्यर्थः ।
स्वाभाविकत्वं विबुणोति यथेति, स्पष्टं बोधव्यतिरिक्तकार्यकरत्वशक्तिः
स्वाभाविकी बोधकार्यकरत्वं तु न स्वाभाविकमिति विभागमाशङ्क्य
तत्परिहारायाह यथा चेति, हस्तचेष्टादिवद् बोधकत्वाच्छब्दस्य सङ्के-
तितत्त्वं स्यादित्यत्राह अनादीति, अनुसन्धानविच्छेदान्

सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानात् यानि सङ्केतमूलानि तानि सर्वाणि साक्षाद्वा परम्परया वा ज्ञायन्ते, न च देवदत्ता-
दिशब्दवत्कल्पयितुं युक्तं तेषु च साक्षाद्वा परम्परया वा सङ्केतो ज्ञायते, गवादिशब्दानां त्वनाद्यनुसन्धानाविच्छे-
देऽपि संकेतयि*ज्ञानादेव बोधकत्वशक्तिः स्वाभा-
विकी अतोऽग्न्यादीनां दाहकत्वादिशक्तिवदिन्द्रिया-
णां बोधकत्वशक्तिवच्च शब्दस्यापि बोधकत्वशक्तिरा-
श्रयणीया ।

तत्संकेतयितृपुरुषाज्ञानमिति शङ्कापरिहारार्थमनाद्यनुसन्धानाविच्छे-
देऽपीत्युक्तं, सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानं संकेतमूलत्वे प्रयोजकं, न बोधकत्वे इत्यर्थः ।

एवं बोधकत्वात्संकेतमूलत्वमाशङ्क्य परिहृतं, शब्दत्वाद्देवदत्तादिशब्दवत्साङ्केतिकत्वमाशङ्क्य परिहरति न चेति, अत्र शङ्कामुखभेद एव परिहारस्तुल्यः अत इत्यादि स्पष्टं, बोधकत्वं स्वाभाविकं चेद् व्युत्पत्तिग्रहणसापेक्षत्वमयुक्तम् अतः साङ्केतिकमिति शङ्कायामाह गृहीतसम्बन्धस्येति, सम्बन्धग्रहणमपि सामर्थ्यन्तर्भूतं यथा चक्षुरादेरालोकाद्यपेक्षत्वं न बोधकत्वशक्तिविरोधि तस्मात्स्वाभाविकी बोधकत्वशक्तिरित्यर्थः । सम्बन्धग्रहणसापेक्षत्वाच्छब्दोऽपि लिङ्गं स्यादिति चेन्न जन्यजनकभावादिसम्बन्धान्तरज्ञानसापेक्षं लिङ्गं शब्दार्थयोर्बोध्यबोधकभावसम्बन्ध एव ज्ञातव्य इति लिङ्गशब्दयोर्भेदः सर्वशब्दानां बोधकत्वशक्तिः स्वाभाविकीति चेत् लौकिकवैदकविभागः कथमित्यत्राह एत्रमिति, स्मृतिपूर्वकत्वेऽप्युच्चारणस्य पुरुषाधीनत्वात् कथं वेदस्यापौरुषेयत्वं स्यादित्यत्राह एतदिति, अपौरुषेयत्वं-पुरुषबुद्धिमूलत्वाभावात्, नित्यत्वं सर्वकालसम्बन्धित्वं पदनित्यत्वं वर्णानित्यत्वं वा नापौरुषेयत्वे प्रयोजकं तथा सति कालिदासादिग्रन्थानामपि अपौरुषेयत्वप्रसङ्गात्, तस्मात् अनाद्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टत्वेन

ननु च इन्द्रियच्छब्दस्यापि बोधकत्वं स्वाभाविकं सम्बन्धग्रहणं बोधकत्वाय किमित्यपेक्षते—लिङ्गवदित्युच्यते, यथा ज्ञातसम्बन्धनियमं धूमादि अग्न्यादिविज्ञानजनकं तथा ज्ञातसम्बन्धनियमः शब्दोऽप्यर्थविशेषबुद्धिजनकः । एवं तर्हि शब्दोऽप्यर्थविशेषस्य लिङ्गमित्यनुमानमेव स्यात्, मैवं शब्दार्थयोः सम्बन्धोबोध्यबोधकभाव एव, धूमादीनां तु सम्बन्धान्तरमिति तस्य सम्बन्धस्य ज्ञानद्वारेण बुद्धिजनकत्वमिति विशेषः । एवं गृहीतसम्बन्धस्य बोधकत्वदर्शनादनाद्यानुसन्धानाविच्छेदेऽपि सङ्केताज्ञानात् बोधकत्वशक्तिरेवेति निश्चीयते । एवं बोधकानां पदसंघातानां संसर्गविशेषबोधकत्वत्वेन वाक्यशब्दाभिधेयानामुच्चारणक्रमो यत्र पुरुषबुद्धिपूर्वकः ते

पौरुषेयाः शब्दा इत्युच्यन्ते, यत्र तु तदुच्चारणक्रमः
पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमजनितसंस्कारपूर्वकः सर्वदा ऽपौरु-
षेयास्ते च वेदा इत्युच्यन्ते, एतदेव वेदानामपौरुषेयत्वं
नित्यत्वं च—यत्पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमजनितसंस्कारेण तमेव
क्रमविशेषं

पश्चादप्युच्चार्यमाणत्वमपौरुषेयत्वं नित्यत्वं चेत्यर्थः । तद्वृंहणा-
पेक्षा कथमित्यत्राह ते चेति, आनन्त्येन दुर्ग्रहत्वादुपवृंहणापेक्षा न
त्वनित्यत्वमित्यर्थः । नानन्त्यम् ऋग्यजु सामाथर्वणरूपेण संख्यातत्वा-
दिति चेन्न ऋग्यजुःसामादिकोटिचतुष्टयान्तर्भावेऽप्येकैककोटौ शाखा-
द्वाराऽऽनन्त्यमित्यर्थः । ते च विध्यर्थेति, तत्र विधिभाग एवाऽपौरुषेयः ।
अर्थत्रादादयः पौरुषेया इति विभागश्चेदर्थत्रादादीनां स्वार्थे प्रामाण्यं न
स्यात् न च तथाऽस्ति, अतोऽपौरुषेयतया प्रमाणत्वाविशेषादर्थत्रादाद-
योऽपि स्वार्थप्रतिपादका इति सर्वार्थसिद्धरित्यर्थः । लोके सिद्धवस्तुपर
शब्दानां प्रतिपाद्यान् पश्चात्तत्त्वं द्रष्टुं तस्मात्सिद्धवस्तुपरत्वे वेदानाम-
नादित्वहानिरिति तत्राह परमपुरुषवदिति, यथा जातिवाचित्वेन ब्रीह्या-
दिशब्दानां जातेश्च नित्यत्वान् तेषां न नित्यत्वहानिरभ्युपेता । एवं
प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरुभयोरप्यनादित्वमभ्युपपन्नमित्यर्थः ।

स्मृत्वा तेनैव क्रमेणोच्चार्यमाणत्वं, ते चानुपूर्वोर्वि-
शेषेण संस्थिता अक्षरराशयो वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वभे-
दभिन्ना अनन्तशाखा वर्तन्ते, ते च विध्यर्थवादमन्त्ररूपा
वेदाः परब्रह्मभूतनारायणस्वरूपं तदाराधनप्रकारम्, आ-
राधितात्फलविशेषं च बोधयन्ति, परमपुरुषवत्तत्स्वरू-
पतदाराधनतत्फलज्ञापकवेदाख्यशब्दजातं नित्यमेव,
वेदानामनन्तत्वाद्दुरवगाहत्याञ्च परमपुरुषनियुक्ताः पर-

मर्षयः कल्पेकल्पे निखिलजगदुपकारार्थं वेदार्थं स्मृत्वा
विद्यर्थवादमन्त्रमूलानि धर्मशास्त्राणीतिहासपुराणा-
नि च अक्रुः ।

पूर्वमानन्त्यं प्रपञ्चितं तेनोपवृंहणमपेक्षितमित्युक्तम् । इदानीं दुर-
वगाहत्वात् तदपेक्षितमित्याह वेदानामिति, दुरवगाहत्वम् अधीयमानशा-
खानामपि दुरवबोधार्थत्वेन धर्मशास्त्राणि पूर्वभागोपवृंहणानि उपनिष-
दुपवृंहणानीतिहासपुराणानि, व्युत्पन्नलौकिकशब्दस्य वैदिका न बोधकाः
स्युरित्यत्राह लौकिकाश्चेति,—नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥ इत्यादिवचनात् वेदशब्दा एव
लौकिकैः प्रयुज्यन्त इति लौकिकवैदिकशब्दाभेदाद् बोधका इत्यर्थः । लक्ष-
णभेदाच्छब्दभेद इति चोदयति ननु चेति, परिहरति उच्यते इति, आनुपूर्वी-
भेदकृतो लक्षणभेदः । न तु शब्दभेदकृत इत्यर्थः । एतस्मिन्प्रकरणे विरतरेण
प्रतिपादितानामर्थानां सुग्रहन्वयायोक्तार्थजातं संग्रहेणानुक्रमते एवमित्या-
दना, परमब्रह्मनारायण—शब्दौ सामान्यविशेषशब्दौ निखिलहेयमित्यादि-
नोभयलिङ्गत्वमुक्तम् । विभूतिमत्त्वमाह स्वसङ्कल्पेति, नित्यविभूतिमत्त्वमाह

लौकिकाश्च शब्दा वेदराशेरुद्धृत्यैव तत्तदर्थवि-
शेषनामतया पूर्ववत्प्रयुक्ताः पारम्पर्येण प्रयुज्यन्ते ।
ननु च वैदिका एव सर्वे वाचकाः शब्दाश्चेच्छब्दस्यैव
भाषायामेवमिति लक्षणभेदः कथमुपपद्यते—उच्यते तेषा-
मेव शब्दानां तस्यामेवानुपूर्व्यां वर्तमानानां तथैव
प्रयोगः, अन्यत्र प्रयुज्यमानानामन्यथेति न कश्चिद्दो-
षः । एवमितिहासपुराणधर्मशास्त्रोपवृंहितसाङ्गवेदवे-
द्यः परब्रह्मभूतो नारायणो निखिलहेयप्रत्यनीकः सक-
लेतरविलक्षणोऽपरिच्छिन्नज्ञानानन्दैकस्वरूपः स्वाभावि-
कानवतिकाधिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरः स्वसङ्कल्पा-

नुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदचिदचिद्वस्तुजातोऽप-
रिच्छेद्यस्वरूपस्वभावानन्तमहाविभूतिर्नानाविधानस्त-
चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चलीलोपकरण इति प्रतिपादितं,
सर्वं खल्विदं ब्रह्म ऐतदात्म्यमिदम्

अपरिच्छेद्येति अपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभाव-शब्देनेयत्तारादित्यमौज्ज्व-
ल्यादिगुणोत्कर्षश्च विवक्षितः । अनन्त-शब्देन नित्यत्वं विवक्षितं, तद्-
गतपदार्थानन्त्यं वा, महाविभूतिरिति भोग्यविभूतिरुच्यते शुद्धे महा-
विभूत्याख्य इति वचनात् । लीलाभूतिमन्वमाह नानावधेति, एवं
सर्वविलक्षणत्वमुक्तं तर्हि कथमैक्यश्रुतिरित्यत्राह सर्वं खल्विति, त्वं
यज्ञ इत्यादिश्लोकानन्तरभावित्वाज्जगत्सर्वं शरीरं ते इति श्लोक उदा-
हृतः । अनेन सामानाधिकरण्यस्यार्थः स्पष्टो भवति, कारणावस्था-
यामेकत्वावधारणाच्छरीरात्मभावस्तदानो नोपपद्यत इति स्वरूपैक्यनि-
बन्धनमेव सामानाधिकरण्यमित्यत्राह सत्यसङ्कल्पमिति, न हि सत्यसङ्कल्पं
ब्रह्मस्वरूपमेव स्वर्गनरकादिभाग् भवति ।

सर्वं तत्त्वमसि श्वेतकेतो एनमेके बदनत्यग्निं मरु-
तोऽन्ये प्रजापतिं इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतं
ज्योतींषि शुक्लानि च यानि लोके त्रयोलोकालोकपा-
लास्त्रयी च त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पञ्च सर्वे देवा देव-
कीपुत्र एव, त्वं यज्ञस्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारः परन्तपः,
ऋतुधामा वसुः पूष्वो वसुनान्त्वं प्रजापतिः जगत्सर्वं
शरीरं ते स्थैर्यन्ते वसुधातलम् । अग्निः क्रोपः प्रसा-
दस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि
विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयोदिशश्च । नद्यस्समुद्राश्च
स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ! ॥ इत्या-

दिसामानाधिकरण्यप्रयोगेषु सर्वैः शब्दैः सर्वशरीरतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवाभिधीयत इति चोक्तं, सत्यसङ्कल्पं परं ब्रह्म स्वयमेव बहुप्रकारं स्यामिति सङ्कल्प्याचित्समष्टिरूपमहाभूतसूक्ष्मवस्तु भोक्तृवर्गसमूहं च

अत उभयविलक्षणमेव ब्रह्म इति सत्यसङ्कल्पशब्दाभिप्रायः, बहुप्रकारं स्यामित्यनेन बहु स्यामित्येतद्व्याख्यातम् । अचित्समष्टिरूपमहाभूतसूक्ष्ममिति महदाद्यपेक्षया प्रकृतिस्समष्टिस्सैव महाभूतसूक्ष्ममिति व्याख्यानव्याख्येयभावः । भोक्तृवर्गसमूहं चेति, अनेन यतः प्रधानपुरुषावित्यत्र पुरुषशब्दो व्याख्यातः पुरुषशब्दो नैकजीवपरः अपि तु जीवसमष्टिपर इत्यर्थः । स्वस्मिन्प्रलीनं स्वयमेव विभज्येति एकीभूतमव्यक्तावस्थं वयक्तं कृत्वेत्यर्थः तस्मादिति सृष्ट्वेति समष्टित्वसृष्टिरुक्ता । जीवानामचित्संसर्गस्य अनादित्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थमात्मतयैत्युक्तं, व्यष्टिदेहाभिमानितया प्रवेश्येत्यर्थः । व्यष्टिसृष्टिरुच्यते तैरिति, चिदधिष्ठितैः-चित्संसृष्टैरित्यर्थः । पुरुषाधिष्ठितत्वाच्चाप्यव्यक्तानुग्रहेण च महदादयो विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते । इति

स्वस्मिन् प्रलीनं स्वयमेव विभज्य तस्माद्भूतसूक्ष्माद्वस्तुनोमहाभूतानि सृष्ट्वा तेषु च भोक्तृवर्गमात्मतया प्रवेश्य तैश्चिदधिष्ठितैर्महाभूतैरन्योन्यसंसृष्टैः कृत्स्नं जगद्विधाय स्वयमपि सर्वस्यात्मतया प्रविश्य परमात्मत्वेनावस्थितं सर्वशरीरं बहुप्रकारमवतिष्ठते, यदिदम्-हाभूतसूक्ष्मं वस्तु तदेव प्रकृति-शब्देनाभिधीयते, भोक्तृवर्गसमूह एव पुरुष-शब्देन चोच्यते, तौ च प्रकृति-पुरुषौ परमात्मशरीरतया परमात्मप्रकारभूतौ तत्प्रकारः परमात्मैव प्रकृतिपुरुषशब्दाभिधेयः

अत्र पुरुषाधिष्ठितशब्दस्य चित्संसृष्टतापरत्वज्ञापनाय चिदधिष्ठितैरित्युक्तम् । अन्योन्यसंसृष्टैरिति पञ्चीकरणं विवक्षितं, कृत्स्नं जगदिति ब्रह्माण्ड-तदन्तर्गतभोक्तृभोगोपकरणभोगस्थानदेव मनुष्यादिव्यष्टिजातमुच्यते, प्रविश्येति तदवस्थचिदचिन्मियन्तृतयाऽवस्थानमुच्यते, प्रवेश्य-प्रविश्येति पदाभ्यां जीवप्रवेशस्य पराधीनत्वं, परात्मप्रवेशस्य स्वेच्छाकृतत्वं च दर्शितं, तत्र प्रवेश्य-विधाय प्रविश्येति ल्पबन्तपदानां न पौर्वापर्यं विवक्षा, अपि तु कार्यभेदमात्रविवक्षैव तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेतीत्यदिश्रुत्यविरोधात्, परमात्मत्वेनावस्थितमिति अप्रच्युतस्वरूपमवस्थितमित्यर्थः । पूर्ववाक्ये गर्भितमर्थं चित्प्रणोति यदिदमिति, ब्रह्मणश्चिदचिद्विलक्षणत्वे तयोरपि भेदे ब्रह्मणस्तदनुप्रवेशकृततत्तन्नामभाक्त्वे च श्रुतिमाह सोऽकामयतेति, एवं सिद्धवस्तुविषयसंग्रहः कृतः । अथोपायविषयं वक्तव्यमाह ब्रह्मंति, भक्तिनिष्ठा-भक्तियोगाभ्यासः तेन साध्या परभक्तिः प्राप्तिपूर्वावस्था तर्हि ज्ञानस्य कथं मोक्षोपायत्वमित्यत्राह—

सोऽकायत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्सृष्ट्वा तदेवानु-
प्राविशत् तदनुप्रविश्य सञ्च त्यञ्चाभवत् निरुक्तं चानि-
रुक्तं च निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च
सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति पूर्वोक्तं सर्वमनयैव श्रुत्या
व्यक्तं, ब्रह्मप्राप्त्युपायश्च शास्त्राधिगततत्त्वज्ञानपूर्वक-
स्वकस्मानुगृहीतभक्तिनिष्ठा-साध्यानवधिकातिशयप्रिय-
विशदतमप्रत्यक्षतापन्नानुध्यानरूपपरभक्तिरेवेत्युक्तं, भक्ति
शब्दश्च प्रीतिविशेषे वर्तते, प्रीतिश्च ज्ञानविशेष एव ।
ननु च सुखं प्रीतीतिरित्यनर्थान्तरं, सुखं च ज्ञानविशेष
साध्यं पदार्थान्तरमिति हि लौकिकाः, नैवं येन ज्ञान-
विशेषेण तत्साध्यमित्युच्यते स एष ज्ञानविशेषः सुखम् ।
एतदुक्तं भवति

भक्तिशब्दश्चेति, प्रीतिविशेष-शब्देन स्वामिनि भृत्यस्यानुरागो विव-

क्षितः । ततः किमित्यत्राह प्रीतिश्चेति, तत्र वैशेषिकमतेन जोदयति ननु चेति, परिहरति नैवमिति, व्याहृतमिदं ज्ञानसाध्यं सुखं ज्ञानमेवेति, न हि दण्डचक्रादिरेव घट इत्यत्राह एतदुक्तम्भवति, सुखदुःखमध्यस्थशब्दा अनुकूलप्रतिकूलानुभयरूपविषयवाचिनः तेषां साधारणानीत्यर्थः तथा- भवन्ति सुखं दुःखमनुभयं च भवन्तीत्यर्थः । ज्ञानमेव सुखं स्यादित्यत्राह येनेति, ज्ञानं सुखजनकं चेद्धटज्ञानमपि सुखजनकं स्यात् नैवं सूक्ष्मचन्द- नादिविषयविशेषज्ञानं सुखजनकमिति चेत्सन्क्ष्मचन्दनादिविषयं ज्ञानमेव सुखमिति न दोष इत्यर्थः ज्ञानातिरेकि सुखं किं दृष्टम् उत कल्पमिति विकल्प्य दूषणमाह तदतिरेकीति, पदाऽर्थान्तरानुपलब्धेरित्यर्थः । द्वितीयं शिरो दूषयति, तेनैवेति, तेनैव-विशेषविशेषितज्ञानेनैवेत्यर्थः ततः किं प्रस्तुतोपासकस्य अनवधिकातिशयप्रीतिरूपत्वे इत्यत्राह एवं विधेति, ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः

विषयज्ञानानि सुखदुःखमध्यसाधारणानि तानि च विषयाधीनविशेषाणि तथा भवन्ति येन च विषयवि- शेषेण विशेषितं ज्ञानं सुखस्य जनकमित्यभिमतं तद्विष- यं ज्ञानमेव सुखं तदतिरेकि पदार्थान्तरं नोपलभ्यते । तेनैव सुखित्त्वध्यवहारोपपत्तेश्च, एवंविधसुखरूपज्ञानस्य विशेषकत्वं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः सातिशयमस्थिरं च, ब्रह्मणस्त्यनवधिकातिशयं स्थिरं चेति आनन्दो ब्रह्मे- त्युच्यते विषयायत्तत्त्वात् ज्ञानस्य सुखरूपतया ब्रह्मैव सुखं तदिदमाह रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी- भवतीति ब्रह्मैव सुखमिति ब्रह्म लब्ध्वा सुखी भव- तीत्यर्थः ।

एवं विधसुखरूपज्ञानविशेषकत्वमनुकूलत्वमल्पमस्थिरं च ब्रह्मणस्त्य- नवधिकातिशयं स्थिरं चानुकूलत्वमित्यर्थः । तत्र श्रुतिमाह आनन्दो ब्रह्मे- तीति, । ननु आनन्द-शब्दस्य सुखपर्यायत्वादनुकूलविषयज्ञानस्य

सुखशब्दवाच्यत्वोपपादनाच्च आनन्दो ब्रह्मेति ब्रह्मणः सुखत्ववचनमयु-
क्तमित्यत्राह विषयेति, । अयमर्थः आत्मानुकूलं सुखम् इत्यानुकूल्यं हि
सुखशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तच्च ज्ञानस्य विषयानुकूल्यप्रयुक्तमिति विषयस्य
स्वतोऽनुकूलस्य सुख-शब्दवाच्यत्वं युक्तमित्यर्थः । ज्ञानानुकूलत्वस्य विष-
यानुकूल्यप्रयुक्तत्वे श्रुतिमाह तदिदमिति, अस्यां श्रुतौ ब्रह्मणः सुखरूप-
त्वाप्रतीतेस्तां व्यचष्टे ब्रह्मं वेति, तच्छब्दः कारणतया प्रकृतब्रह्मपराम-
र्शीत्यर्थः । अत्र सुखवाची शब्दः कः, लोके यो यस्य सुखं भवति तन्न
स्वस्यापि सुखं भवति, एवं परस्य भोग्यं ब्रह्म न स्वभोग्यमित्यत्राह
परमपुरुष इति, स्वयं-स्वस्मै इत्यर्थः । सुखरूपत्वाविशेषादिति स्वपरवि-
भागरहितमानन्दो ब्रह्मेत्यविशेषेणानन्दत्वकथनादित्यर्थः । तर्हि रसो वै
सः रसं ह्येवायं लब्धाऽनन्दी भवति इति परं प्रत्यानन्दत्वश्रवणं कथमि-
त्यत्राह ब्रह्म यस्येति, ब्रह्म परस्य ज्ञानविषयश्चेत्तस्य सुखं भवति स्वस्य
ज्ञानविषयत्वे स्वस्य सुखं भवति ।

परमपुरुषः स्वेनैव स्वयमनवधिकातिशयसुखस्सन्
परस्यापि सुखं भवति, सुखरूपत्वाविशेषात्, ब्रह्मयस्य
ज्ञानविषयो भवति स सुखी भवतीत्यर्थः । तदेवं परस्य
ब्रह्मणोऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणाकरस्य नि-
रवद्यस्यानन्तमहाविभूतेरनवधिकातिशयसौ*शील्यसौन्द-
र्यवात्सल्यजलधेः सर्वश्लेषित्वादात्मनः श्लेषत्वात्प्रतिसम्ब-
न्धितयाऽनुसन्धीयमानमनवधिकातिशयप्रीतिविषयः सत्

अतो यस्य ज्ञानविषयभूतं ब्रह्म अविशेषेण तस्य तत्सुखमिति जीव-
स्यापि सुखरूपं भवतीति अस्याः श्रुतेरर्थ इत्यर्थः । प्रीतिविशेष-शब्देन
अभिहितमर्थं विवृणोति तदेवमिति, महाविभूतेरित्यन्तेन परत्वोपयोगि-
गुणजातमुक्तम् । अनवधिकेत्यनेन सौलभ्योपयोगिगुण उक्तः । प्रीतिविषय-
मिति स्वदास्यानुसन्धानगर्भा प्रीतिर्विदक्षिता । एवं विधप्रीतिरूपज्ञान-
विषयभूतं ब्रह्म स्वप्राप्त्युपायभूतमित्यर्थः । अपुरुषार्थत्वापादनमुखेन चो-

दयति ननु चेति, अत्यन्तेत्यादि स्पष्टं । सर्वलोकविरुद्धत्वमुपपादयति तथा हीति, तदिदमित्यादिना परिहरति देहात्माभिमानविजृम्भितत्वमुपपादयति तथा हीति, सुखत्वदुःखत्वे च न स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यप्रयुक्ते अपि तु कर्मकृतदेहात्माभिमानप्रयुक्ते इति सोपाधिकत्वं दूषणं बक्ष्यन् विपरीतात्माभिमानं दर्शयति शरीरं हीति, ततः किमित्यत्राह आत्माभिमान इति, आत्माभिमानानुगुणपुरुषार्थप्रतीतावुदाहरणमाह सिंहव्याघ्रं ति, परस्परविरुद्धानीति, परस्परविरुद्धेषु सुखदुःखेषु तत्तदसाधारणं प्रयोजकं न भवति व्यभिचारात् तस्मादनुयायिप्रयोजकं विपरीतात्माभिमानानुरुपमित्यभिप्रायः ।

परं ब्रह्मैवैनमात्मानं प्रापयतीति । ननु चात्यन्तश्लेषतैवात्मनोऽनवधिकातिशयं सुखमित्युक्तं भवति, तदेतत्सर्वलोकविरुद्धं, तथा हि सर्वेषामेव चेतनानास्वातन्त्र्यमेवेष्टतमं दृश्यते पारतन्त्र्यं दुःखतरं, स्मृतिश्च—सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् । तथा च—सेवा श्ववृत्ति*व्याख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् । इति तदेतदनधिगतदेहातिरिक्तात्मस्वरूपाणां शरीरात्माभिमानविजृम्भितं, तथा हि शरीरं हि मनुष्यत्वादिजातिगुणाश्रयपिण्डभूतं स्वतन्त्रं प्रतीयते तस्मिन्नेवाहमिति संसारिणां प्रतीतिः, आत्माभिमानो यादृशः

सोपाधिकत्वमुपसंहरति तस्मादिति, आत्मानुकूलं सुखमात्मप्रतिकूलं दुःखमिति सुखदुःखलक्षणं, तस्मात्स्वतन्त्रतयाऽऽत्माभिमाने प्रतिकूलत्वान् पारतन्त्र्यं दुःखं भवति न तु पारतन्त्र्यादित्यर्थः । कथं समाहितमित्यत्राह आत्मस्वरूपं त्विति, । ज्ञानैकाकारत्वे परश्लेषतैकस्वरूपत्वे च प्रमाणमाह आत्मा ज्ञानमय इति, अत इत्यादि, स्पष्टम् । एवं सोपाधिकत्वं कण्ठोक्तम् अनैकान्त्यं च लोकसिद्धमित्यनुक्तं केवलमुपायतया स्वीकृतं पतिपारतन्त्र्यमेवापुरुषार्थः भोग्यतमत्वेन स्वीकृतं पतिपारतन्त्र्यं पुरुषार्थ एव लोके

दृश्यते इति । किञ्च कालान्ययापदिष्टश्चाभिप्रेतः, तथा हि भगवत्पारतन्त्र्यस्य दुःखरूपत्वं साध्यते किमितरपारतन्त्र्यस्य, इतरस्य चेत्साध्यतां, भगवत्पारतन्त्र्यस्य दुःखरूपत्वं केन प्रमाणेन साध्यते न तावत्प्रत्यक्षादिना तद्गोचरत्वात्, आगमैस्तु भगवत्पारतन्त्र्यं सुखरूपमेवावगम्यत इति पारतन्त्र्यसाम्याल्लोकसिद्धपारतन्त्र्यं सपक्षीकृत्य दुःखरूपत्वं साध्यते चेदत्र किमागममभ्युपगम्य साध्यते, उतानभ्युपगम्य अनभ्युपगमे आश्रयासिद्धिः ।

तदनुगुणैव पुरुषार्थप्रतीतिः सिंहव्याघ्रवराहमनुष्य-
यक्षरत्नः पिशाचदेवदानवस्त्रीपुंसव्यवस्थितात्माभिमानानां सुखानि व्यवस्थितानि, तानी च परस्परविरुद्धानि, तस्मादात्माभिमानानुगुणपुरुषार्थव्यवस्थया सर्वं समाहितम् ।

आत्मस्वरूपं तु देवादिदेहविलक्षणं ज्ञानैकाकारं तच्च परश्लेषतैकस्वरूपं, यथाऽवस्थितात्माभिमाने तदनुगुणैव पुरुषार्थप्रतीतिः, आत्मा ज्ञानमयोऽमलः इति स्मृतेर्ज्ञानैकाकारता पुरुषार्थता प्रतिपन्ना, पतिं विश्वस्येत्यादिश्रुतिगणैः परमात्मश्लेषतैकाकारता च प्रतीता । अतस्सिंहव्याघ्रादिशरीरात्माभिमानवत् स्वातन्त्र्याभिमानोऽपि कर्मकृतविपरीतात्मज्ञानरूपो वेदितव्यः । अतः कर्मकृतमेव परमपुरुषव्यतिरिक्तविषयाणां सुखत्वम् । अत एव तेषामल्पत्वमस्थिरत्वं च परमपुरुषस्यैव स्वत एव सुखत्वम् । अतस्तदेव स्थिरमनवधिकातिशयं च, कं ब्रह्म खं ब्रह्म खं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः, ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य वस्तुनः स्वरूपेण सुखत्वाभावः कर्मकृतत्वेन चास्थिरत्वं भगवता

पराशरेणोक्तं—नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम ! ।
वस्तुमेकमेव दुःखाय सुखायेष्यागमाय च । कोपाय
च यतः

अभ्युपगम्य चेद्धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इत्यभिप्रेतं दूषणं, परशेषतै-
कस्वरूपत्वे पतिं विश्वस्येत्यादिप्रमाणतया भाष्यकारेणामिप्रेतं भगव-
त्पारतन्त्र्यं सुखरूपमस्तु विपरीतात्माभिमानेऽपि सुखमनुभूयते चेत् किं
ब्रह्मप्राप्त्येत्यत्राह अतः कर्मकृतमेवेति, इतरसुखानां कर्मकृतत्वात्तत्तार-
तम्यानुगुणे तद्वत्पत्त्यास्थिरत्वे च स्वाभाविकसुखरूपत्वाद् ब्रह्मणोऽन-
न्तत्वस्थिरत्वे इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह कं ब्रह्मेति, ब्रह्मणोऽपरिमितसुख-
त्वश्रुतिरुक्ता व्यतिरिक्तसुखास्थिरत्वादिके प्रमाणं श्रीविष्णु पुराणत्रचनमाह
ब्रह्मेति, पापपुण्ये-पापपुण्यकृते इत्यर्थः । वस्तु वस्तुत्वात्मकं कुत इत्येतद्
व्याचष्टे सुखदुःखादीति, तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखा-
त्मकमित्यत्रापि कथनाद्वात्राप्येकान्तसुखतया वस्तुत्वमेकान्तदुःखतया
वस्तुत्वं च न * सिद्धमिति भावः । सुखाद्येकान्तत्वप्रतीतिः कथमित्यत्राह
तदेकान्तेति,

तस्माद्द्वस्तु वस्तुत्वात्मकं कुतः । सुखदुःखाद्येकान्त
रूपिणो† वस्तुनो वस्तुत्वं कुतः तदेकान्तता पुण्यपा-
पकृतेत्यर्थः । एवमनेकपुरुषापेक्षया कस्यचित्सुखमेव
कस्यचिद्दुःखं भवतीति व्यवस्थां प्रतिपाद्य एकस्मिन्नपि
पुरुषे न व्यवस्थितमित्याह—तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुः-
खाय जायते । तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ॥
तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मकम् ॥
इति, सुखदुःखात्मकत्वं सर्वस्य वस्तुनः कर्मकृतं न वस्तु-
स्वरूपकृतम्, अतः कर्मावसाने तदपैतीत्यर्थः । यत्तु सर्वं
परवशं दुःखमित्युक्तं तत्परमपुरुषव्यतिरिक्तानां परस्पर-

शेषशेषिभावाभावात् तद्द्वयतिरिक्तं प्रति शेषता दुःख-
मेवेत्युक्तम् ।

उक्तवक्ष्यमाणश्लोकयोरपौनरुक्त्यार्थमाह एवमिति, एकस्मिन्नपि पुरुषे न व्यवस्थितमिति, कालभेदेनेत्यध्याहारः । उदाहृतश्लोकार्थमाह सुखदुःखात्मकत्वमिति, । फलितमर्थमाह अत इति, पूर्वपक्षोक्तग्रन्थार्थमाह यत्त्विति, परस्परं शेषशेषिभावाभावादिति स्वभावतोऽभावादित्यर्थः । सेवेत्यादि स्पष्टं, कथमस्य वचनस्यापसेवाविषयत्वमित्यत्राह स हीति, तद्द्व्याचक्षुष्टे सर्वैरिति, भगवद्ब्रजनमाह यथोक्तमिति, कथं सेवाया मोक्षोपायत्वं ज्ञानं हि मोक्षोपाय इत्यत्राह इयमेवेति.--भज इत्येष धातुर्वै सेवायां परिकीर्तितः । तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी ॥ इति भगवद्बोधायनघचन-सेवा भक्तिरूपास्तिरिति निघण्टुः, तस्माद्भक्तिरूपसेवा वेदनादिशब्दवाच्येत्यर्थः । सेवा भक्तिरस्तु कथं वेदनादिशब्दवाच्या भक्तिरित्यत्राह इयमेवेति, कथं शेषित्वमित्यत्राह यमेवेति, ततः किमित्यत्राह वरणीय, श्चेति, प्रियतमश्च क इत्यत्राह यस्येति, तत्र भगवद्ब्रजनमाह तदुक्तमितितस्मादिति, पुत्रत्वादिरूपेण भगवत्प्राप्तिर्दशरथादेरप्यस्तीति तद्द्व्यावृत्त्यर्थं तत्त्वत इत्युक्तम्,

सेवा श्ववृत्तिर्ध्यायता इत्यत्राप्यसेव्यसेवा श्ववृत्तिरेवेत्युक्तं,—स ह्याश्रमैस्सदोपास्यस्समस्तैरेक एव चेति सर्वैरात्मयाथात्म्यवेदिभिः सेव्यः पुरुषोत्तम एक एव यथोक्तं भगवता—मां च योऽध्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ इतीयमेव भक्तिरूपा सेवा ब्रह्मविद्याप्नोति परं, तमेवं विद्वानमृत इह भवति, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिषु वेदन-शब्देनाभिधीयत इत्युक्तं, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति विशेषणात् यमेवैष वृणुते इति भगवता वरणीयत्वं प्रतीयते करणीयश्च प्रियतमः ।

यथावदनुभवसाधनमित्यर्थः । तत्र महाभारते वचनमाह यथोक्त-

मिति, न संदूशे तिष्ठतीत्यादिश्रुतिगणरूपत्वात्सर्वोपनिषद्ब्रह्मव्याख्यानरूप-
मित्युक्तं, न संदूश इत्यादि पूर्वार्द्धे वेदे महाभारते च तुल्यं, भात्यनेनो-
त्तरार्द्धगतहृच्छब्दो व्याख्यात इति ज्ञायते, स्थानप्रमाणाद् धृतिरिन्द्रियाणां
विषयवैमुख्यकरणम्, अनेन शमदमादय उपलक्षिताः । हृदा मनीषा मन-
साऽभिकल्पतः भक्त्या शमदमादिना चान्वितेन मनसा सम्पद्यत इति तस्य
वाक्यस्यार्थः श्लोकमन्त्रयक्रमेण व्याचष्टे धृत्येति, । अन्वयक्रम एवमिति
कथमवगम्यते इत्यत्राह भक्त्या त्विति, ततः किं वेदनादिशब्दैः भक्तेर-
भिधेयत्वे इत्यत्राह भक्तिश्च ज्ञानविशेष एवेति, भक्तिः-प्रीतिविशेषः प्री-
तिश्च ज्ञानादनर्थान्तरमिति पूर्वमेवोक्तं, तस्मात्प्रीतिरूपा भक्तिर्ज्ञानविशेष
इति । सर्वमुपपन्नमिति । स्वपक्षस्थापन-परपक्षप्रतिक्षेपरूपयोर्यत्रमाणजात-
मुक्तं तेनैवानुक्तमन्यदपि च वक्तव्यं सर्वं निर्वाह्यम् । अत्रैव कृत्स्नान्तर्भावा-
दिन्यर्थः । अस्य प्रबन्धस्यातिगम्भीरताप्रदर्शनार्थमाह सारासारेति, अनेन
सर्वजनापरिग्रहो न दोषः, अशिष्टपरिग्रह एव दोषः, तस्माद्विशिष्टजन-
परिग्रह एव श्लाघ्यताहेतुरिति चोक्तं भवति, । सारासारविवेकज्ञाः परस्पर-
विरुद्धानेकार्येषु प्रतिपन्नेषु

यस्य भगवत्यनवधिकातिशया प्रीतिर्जायते स एव
भगवतः प्रियतमः, तदुक्तं भगवता-प्रियो हि ज्ञानि-
नोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः इति, तस्मात्परभक्ति-
रूपापन्नमेव वेदनं तत्त्वतो भगवत्प्राप्तिसाधनं, यथोक्तं
भगवता द्वैपायनेन मोक्षधर्मे सर्वोपनिषद्ब्रह्मव्याख्यानरूपं
-न संदूशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनै-
नम् । भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा ज्ञानस्वरूपं
परिपश्यतीह ॥ धृत्या समाहितात्मा भक्त्या पुरुषोत्तमं
पश्यति-साक्षात्करोति प्राप्नोतीत्यर्थः । भक्त्या त्वन-
न्यया शक्य इत्यनेनैकार्थ्यात्, भक्तिश्च ज्ञानविशेष
एवेति सर्वमुपपन्नम् ।

सारासारविवेकज्ञा गरीयांसो विमत्सराः ।

प्रमाणतन्त्राः सन्तीति कृतो वेदार्थसंग्रहः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितो वेदार्थसंग्रहः

समाप्तः ॥

श्रीपुराणपुरुषोत्तमोलक्ष्मीविलासलालसो गोपीजन-
स्वजनोराधासमाराधनव्यग्रो विजयतेतराम् ॥

तत्र प्रमाणतर्कैः प्राबल्यदौर्बल्यविभागविदः, गरीयांसः, -बहुश्रुताः, न वाहुश्रुत्याभावे तत्तच्छास्त्रोक्तानां प्राबल्यदौर्बल्यविभाग उपपद्यते । बहुश्रु-
तस्याप्यस्मिन् शास्त्रेऽयमर्थ उक्तः अन्यत्रान्यः किमत्र तत्त्वमिति व्यवस्थि-
तिर्नास्तीति केचिन्मन्त्रियो मन्यन्ते, अतः सारासारविवेकज्ञत्वमपेक्षितम्
एवमुभयस्मिन्सत्यप्यस्मत्सवयसाऽनेनोक्तं कथं वयमङ्गीकुर्म इति मत्सरो-
पहताश्चेदुभयमपि निष्फलमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं विमत्सरा इत्युक्तम् । उक्त-
विशेषणत्रयफलमाह प्रमाणतन्त्रा इति, ये प्रमाणानुसारिणः तदनुगुणैस्त-
र्कैरर्थं निरूपयन्ति न तु स्वापेक्षितार्थं प्रमाणजातं क्लेशेन नयन्ति ते प्रमा-
णतन्त्राः । कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वीति प्रकारेण यत्र कुत्रचि-
द्यदा कदाचिदेवंविधाः पुरुषास्सम्भविष्यन्तीति मत्वा तेषामभिमतविष-
यत्वेन वेदार्थसंग्रहः कृत इत्यर्थः ॥

वेदार्थसंग्रहसुधां वेदान्ताब्धेर्य आहारत् ।

रामानुजाय मुदये तस्मै भगवते नमः ॥

वेदार्थसंग्रहव्याख्याऽभिहितेयं यथाश्रुता ।

वेदव्यासापराख्यानश्रीसुदर्शनसूरिणा ॥

इति श्रीहरितकुलतिलकश्रीत्राग्विजयिसूनूना श्रीवत्साङ्कमिश्रवंश्येन
श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्धवेदव्यासापरनामधेयेन श्रीमद्भद्रदाचार्यपादसेवा-
समधिगतवेदार्थसंग्रहतात्पर्येण श्रीसुदर्शनसूरिणा विलिखिता तात्पर्यदी-
पिका समाप्ता ॥

श्रीसंवत् १९५० आश्विनशुक्लदशम्यां, शुक्रवासरान्वितायां
पूर्तिमाप शोधनकार्यं, पूर्वाचार्यकृपास्पदस्य परमपूरुषकृपासरित्पूरपरी-
वाहपूर्णपात्रस्य सत्संप्रदायाचार्यपण्डितस्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिणः
श्रमसेवया ॥

तत्तत्कल्पितयुक्तिभिः शकलशः कृत्वा तदीयं मतम् ।

यच्छिष्यैरुदमर्दि सात्त्वतमतस्पर्धावतामुद्धतिः ॥

यच्चेतः सततं मुकुन्दचरणद्वन्द्वास्पदं वर्तते ।

जीयान्नाथमुनिः स योगमहिमप्रत्यक्षतत्त्वत्रयः ॥ १ ॥

वन्दिषीय वरणीयवाङ्मयं वारिधिं वरगुणौघसम्पदाम् ।

वत्सवंश्यवरदार्यसंश्रयं वादिहंसनववारिदं गुरुम् ॥ २ ॥

श्रीविष्णुचित्तपदपङ्कजसङ्गमाय चेतो मम स्पृहयते किमतः परेण ।

नोचेन्ममापि यतिशेखरभारतीनाम्भावः कथम्भवितुमर्हति वाग्विधेयः ॥३॥

यः पर्याप्तकलः ख्यातो यातिराजाधिचन्द्रमाः ।

कुशलं दिशतान्मेऽसौ कुरुकेश्वरदेशिकः ॥ ४ ॥

तस्मै रामानुजार्याय नमः परमयोगिने ।

यः श्रुतिस्मृतिसूत्राणामन्तर्ज्वरमशीशमत् ॥ ५ ॥

नमोनमः पूर्वाचार्येभ्यो बोधायनप्रभुखेभ्यः ।

